

Tartalom / Contents

3 Bevezető	65 Pálfi Ágnes: Képirás – képolvasás. <i>Faustus alakja az állatszimbolika tükrében</i>
4 Orbán Viktor laudációja Fekete György Nagykeresztjének átadásakor	74 Juhász Sándor: Az egyházművészet helyzete Magyarországon a XX. század első harmadában
6 Fekete György: Az Élet kihívás – fogadd el!	80 Baldavári Eszter – Ritoók Pál: A Baár–Madas Református Gimnázium építéstörténete
8 Horváth János: A nyomtatott irodalom kora. <i>Vallásos irodalom. A magyar irodalmi nyelv</i>	88 File Péter: Protestantizmus a felkelő nap országában
11 Zirkuli Péter: Reformáció, avagy „Protestáló hit s küldetéses vétő”	94 Szakos Veronika Lilla: Protestantizmus Koreában
20 Tolcsvai Nagy Gábor: Anyanyelv és kinyilatkoztatás a reformáció nyomán	105 Bódiss Tamás: A magyar református egyházi éneklés sajátosságai
27 Petróczi Éva: Czeplédi István, a kassai mártír prédikátor	112 Ecsedi Zsuzsa: Evangélikus egyházzene Magyarországon
36 Fábri Anna: Kötelességek és lehetőségek a Teleki családban	120 Windhager Ákos: Kodály protestáns vétői
44 Ravasz László: Szó, ige, irodalom	129 Jankovics Marcell: Szent László tisztelete
48 Máté Zsuzsanna: A művészetfilozófus Fülep Lajos elfeledett írásai a reformációról	139 Szekfü András: Beszélgetés Fábri Zoltánnal
56 Bibó István: Két verselemzés	148 Istvánfi Gyula: Megtámadták Füzér várát
61 Vályi Nagy Ervin: Gondviselэшit – contra és pro	154 Rezümék / Abstracts
	160 Szerzők / Authors

A képanyag összeállításához nyújtott segítségükért köszönetet mondunk

- az Országos Széchényi Könyvtárnak,
- a Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítványnak,
- a Magyar Építészeti Múzeumnak,
- a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszékének,
- a Molnár-C. Pál Múterem-Múzeumnak,
- az Országépítő folyóiratnak,
- Rudolf Mihálynak,
- Zsitva Tibornak,
- Nádorfi Lajosnak.

A borítón:

Református Nagytemplom, Debrecen
Fotó: MTI, 2017

Magyar Művészet

Felelős kiadó: Kucsera Tamás Gergely,
a Magyar Művészeti Akadémia főtítkára
A szerkesztőbizottság elnöke: Fekete György,
a Magyar Művészeti Akadémia tiszteletbeli elnöke
Szerkesztőbizottság: Albert Gábor, Fabényi Júlia,
Farkas Ádám, Jankovics Marcell,
Kelemen László, Mezei Gábor, Vigh Andrea
Főszerkesztő: Kulin Ferenc
Társ-főszerkesztő: Kucsera Tamás Gergely
Főszerkesztő-helyettes: Turi Attila
Szerkesztők: Balogh Csaba, Csuday Csaba
Laptervező: Árendás József
A szerkesztőség címe:
1051 Budapest, Vörösmarty tér 1. II. emelet
szerkesztoseg@mma.hu
Szerkesztőségi órák: kedden 14-től 17 óráig
Megjelenik negyedévente
Ára számonként: 990 Ft
Nyomás: Kontaktpoint
ISSN 2064-3799

MAGYAR
MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

Bevezető

Az ebben a lapszámban olvasható esszék, tanulmányok többsége – a reformáció ötszázadik évfordulója alkalmából – a protestantizmus nyelvi, irodalmi, zenei és képzőművészeti hatásait elemzi. E hatások legkorábbi nyomai nálunk a XVI. századi prédikátorainknál lelhetőek fel (lásd Petrőczy Éva írását *Czeplédi Istvánról*). Már az ő munkásságukban szembetűnő, hogy szoros összefüggés van a teológiai gondolkodás forradalma és a nemzeti nyelvű szépirodalom „honfoglalása” között. Ennek a kultúratörténeti folyamatnak a nyelvi dimenziójáról szól Horváth János (a reformáció szerepe *A magyar irodalom fejlődéstörténetében*) és Tolcsvai Nagy Gábor (*Protestáns írók műveinek retorikai, stilisztikai sajátosságai*) tanulmánya, folklorisztikai, erkölcsbölcséleti, pedagógiai és filozófiai mélyáramlataiba pedig Zirkuli Péter kommentált szemelvénygyűjteménye, illetőleg Pálfi Ágnes (*Faustus alakja a Német népkönyvben*), Ravasz László (*Szó, ige, irodalom*), Fábri Anna (*Apai szándékok, tervek és példák a Teleki családban*), Máté Zsuzsanna (*A művészetfilozófus Fülep Lajos elfeledett írásai a reformációról*), Bibó István (*Két verselemzés – József Attila: Négykézláb másztam; Radnóti Miklós: Sem emlék, sem varázslat*), és Vályi Nagy Ervin (*Gondviselés hit – contra és pro*) esszéi világitanak bele.

Három tanulmány értékeli a magyar protestantizmus ma is élő egyházzenei örökségét: Bódiss Tamás (*Múltból jövőbe vezető utak*), Ecsedi Zsuzsa (*Evangélikus egyházzene Magyarországon*), Windhager Ákos (*Kodály protestáns vétői*), Medgyaszay István művészi hagyatékát pedig Baldavári Eszter és Ritoók Pál méltatja (*A Baár–Madas Református Gimnázium építéstörténete*). A jubileumi évforduló tematikájához tartoznak azok az írások is, amelyek két távol-keleti ország protestáns kultúrájába engednek bepillantást (File Péter: *Protestantizmus a felkelő nap országában*; Szakos Veronika: *Protestantizmus Koreában*).

A reformáció történetére visszatekintő számunkat Orbán Viktor laudációja vezeti be, amely a Magyar Művészeti Akadémia elnöki tisztségéből távozó Fekete György kitüntetése alkalmából rendezett ünnepségen hangzott el. Az ünnepelt *Az Élet kihívás – fogadd el!* című esszéje az olvasóinkhoz szóló üzenetként is értelmezhető. Jankovics Marcell a kultuszok természetrajzát is elemző tanulmányában Szent László királyunk emlékét idézi fel (*Szent László tisztelete*), Szekfü András – csaknem fél évszázada készült, s most először publikált – interjúja a magyar filmtörténet egyik legnagyobb alakját eleveníti meg (Száz éve született Fábri Zoltán). Juhász Sándor (*Az egyházművészet helyzete Magyarországon a XX. század első harmadában*) és Istvánfi Gyula (*Megtámadták Füzér várát*) tanulmányai részint korábbi, részint – a terveinkben alakuló – későbbi tematikáinkhoz illeszkednek.

Kulin Ferenc

Orbán Viktor laudációja

Fekete György Kossuth- és Munkácsy-díjas belsőépítész, a Magyar Művészeti Akadémia leköszönő elnöke Magyar Érdemrend Nagykeresztjének átadásakor

Jó estét kívánok, tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Tisztelt Fekete György!

Azért gyűltünk össze, hogy kifejezzük a nemzet elismerését a magyar kultúra elszánt és kipróbált harcosának. A művésznek, a kultúrpolitikusnak, a Magyar Művészeti Akadémia kiépítőjének és őrének, aki több különleges rekorddal is büszkélkedhet. Az első, hogy bár az elmúlt években sokan és a legkülönbözőbb irányokból vették célba, mégsem találták el egyszer sem. A második, hogy valójában nem is egy, de már legalább két életműnyi munkát végzett el. Fekete György 1994-ben, azaz huszonhárom évvel ezelőtt egy teljes művészi és kultúrpolitikai életpályával a háta mögött úgy döntött, hogy nyugdíjba vonul. Békés nyugdíjas évei alatt előbb ország-

gyűlési képviselő lett, majd a KDNP alelnöke, az elmúlt hat évben pedig felépítette Magyarország legjelentősebb kulturális intézményét, a Magyar Művészeti Akadémiát. Most ismét nyugdíjba vonul, de mi már nem hiszünk neki, hanem kíváncsian várjuk, hogy mit fog majd ezután előhúzni a tarsolyából.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Makovecz Imre mondta egyszer, hogy egy művész alkotásának a valódi értékét nem az önkifejezés adja meg, hanem a pontos közvetítése egy nyelvnek, egy kultúrának, egy hagyománynak. A művészet visszatérés a tiszta forrásokhoz, ahogy ezt például Kodály Zoltán, Bartók Béla és Kós Károly életművében is látjuk. Mert ők, akik

felismerték ezt az utat, már nem az önmegvalósításra törekedtek, hanem arra, hogy fenntartsanak, megőrizzenek, és mindenki számára láthatóvá és elérhetővé tegyenek egy szellemiséget. Annak a sokszínű kultúrának az egyedülálló lelkületét, amelyet mi, magyarok hoztunk létre itt, a Kárpát-medencében. És azt hiszem, hogy ez az a pont, ahol a művészet és a kultúra átlép a politikum világába. Mert ezzel a felismeréssel azt is megértjük, hogy ennek a szellemiségnek a fenntartása és megvédése nélkül mindazt elveszíthetjük, ami ma még Európát Európává, Magyarországot pedig magyar országgá teszi.

azóta is működő, sőt jól működő rendszerét. És végül ezt a célt szolgálta az is, hogy végül belül kiépítette a magyar kultúra csúcshintézményét, a Magyar Művészeti Akadémiát, tökéletes összhangban azzal a formával, amelyet még Makovecz Imre adott neki. Mert ahogy van ilyen intézménye a magyar tudománynak, ugyanígy a magyar kultúrának is szüksége volt rá. Ezért emeltük a Magyar Művészeti Akadémiát a Magyar Tudományos Akadémia szintjére, és ezért foglaltuk bele az Alaptörvényünkbe is.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

A kultúra saját nemzeti identitásunk megőrzésének küzdőtere, és ennek az arénának Fekete György ma már igazi veteránja. És ezt a címet nem kora, hanem az általa megvívott csaták száma alapján érdemelte ki; valahogy úgy, mint Toldi Miklós. Ha végigtekintünk a pályafutásán, akkor azt látjuk, hogy mind művészetével, mind kultúrpolitikai szolgálatával a magyar kultúra szellemiségének fenntartásáért dolgozik és dolgozott. Azt szolgálta ez a küzdelem, ahogy sok-sok magyar művésszel együtt megtanult a szocializmuson belül a szocializmuson kívül élni. Ezt szolgálta, amikor a rendszerváltás után mint az Antall-kormány kulturális államtitkára létrehozta a Nemzeti Kulturális Alapot, a magyar kultúra támogatásának

Tisztelt Fekete György!

Kérem, fogadja el ezt a kitüntetést több évtizeden átívelő, rendkívül gazdag alkotói életműve és aktív kulturális közéleti tevékenysége, valamint a Magyar Művészeti Akadémia elnökeként a hazai kulturális élet gazdagítását elkötelezetten szolgáló munkája elismeréseként.

2017. október 30., Budapest

Fekete György

Az Élet kihívás – fogadd el!

■ Meghívottnak lenni jó. Jó, mert a figyelem és a szeretet jele, általa tudjuk, hogy fontosak vagyunk és hiányzunk. Születésnapok, névnapok, baráti találkozók, rokoni összejövetelek, szakmai beszélgetések, művészeti események adják leggyakrabban rá az alkalmat, melyeken rokonlelkek fürödhetnek meg egymás tekintetében és szerezhetnek tudomást mindarról, ami az elmúlt időkben történt és fontos volt a kisebb-nagyobb közösségek tagjai számára.

Ha csupán hívással, meghívással volnának változatosabbá téve mindennapjaink, nem állnánk nagy probléma előtt. Csak eleget kellene tenni azoknak, amelyek kedvünkre vannak, csábítóak, szórakoztatóak, megtisztelők, vagy ismeretlenül is ígéretesnek tűnnek. Betábláznánk velük határidőnaplónk üres időit, s a szabadon maradt rubrikák kitöltésére magunk küldenénk ki meghívókat azoknak, akik szívünkhöz közel állnak. Vagy figyelmes viszonzásul. Ez még akkor is így van, ha a hívások összevetésekre, meggondolásokra, előfeltételezésekre készítenek néhanap bennünket.

A hívásokra azontúl lehet nemmel is válaszolni, korábbi elígérvényekre hivatkozni, finoman ki is lehet térni előlük, sőt udvariatlanul tudomást sem venni róluk. A hívás magánügy, elfogadása vagy visszautasítása szuverén döntés. Egyik változat sem szokta alapjaiban megrendíteni az életünket. A meghívás személytől személyre szól, pontosan címzik, az alkalom tárgyáról és idejéről tájékoztat, és sikerét a többi meghívott emberi lénye, ismert volta, szakmai szintje lényegében garantálja. Vagyis nagymértékben kockázatmentes.

A kihívás célja, belső természete egészen más. Ötlejét nem a pillanat adja, nem ünnepi természetű, ritkán van címmel és dátummal megszemélyesített feladója, és kiszámítható rendszerességgel nem bír. Rapszodikus, mint az időjárás. Halvány köd fedí, és nekünk kell kifürkészni arcát, és előcsalogatni vonásait. Mielőtt konkrétan megismernénk, makacsul befészkel magát a tudatunkba, tar-

tós megszállásra rendezkedik be, kétkedő kérdéseinkre visszakerdez, éhséget nem csillapít, pihenést alig enged.

Miért lenne másképpen? Hiszen a kihívás egyben alig elutasítható behívás is. Kicsalogat bennünket a megszkottból, és beinvitál, könyörög, parancsol a termékeny ismeretlenbe. A kihívás olyan, mint amikor a motor fordulatszáma hirtelen megnövekszik, vagy úgy ébredünk egy álomból, hogy kinyitott kaput érzünk szűkös kertünkben, amin azonnal át kell szaladnunk. S amíg a hívás nekünk szokott szólni, a kihívás a feltételezett vagy ismert, de próbára még nem tett képességeinknek. Ilyenkor fordulnak komolyra a dolgok. Az álmos, a kényelmes, az óvatoskodó, a felkészületlen ilyenkor elszalad saját maga elől. Elbújik a kifogások, a mentegetődzések mögé, gesztikulál, sunyít, és jól beidegzett rutinjára hivatkozik, a megszokás előnyeire, a biztos kevése.

Mivel a kihívás megkülönböztetés, valójában átvételi elismervényre igényt nem tartó előleg, ezért legalább kétféle alakban jelentkezik.

Lehet cápatermesztű. Lomhán úszik strandközben, álcázó halrajok között, s éberem figyelési lehetséges áldozatát. Az alkalmas pillanatban onnan nyilall bele a kiszemelt nyakszirtjébe. Ez a kihívás provokáció, hiúságunkra, pénzéhségünkre, fondorlatos észjárásunkra épít, s rendszerint a kihívó kockázatának fedezésre szolgál. A cápa a tenger feletti uralom megosztását ígéri, de beáldoz bennünket. A gyilkos számára az áldozat léte a legnagyobb kihívás. Kalkuttai Teréz bizonyára cápákkal is találkozott. Ezekre a kihívásokra azonban nem felelt, mert szívében egy másfajta kihívás kopogtatott bebocsátásért.

Mert a kihívás angyaltermesztű is lehet. Szárnyas alakja ott leng, ott susog fölöttünk, ő is alkalmas órára vár, hogy felfedezzen bennünket, bizalmat szavazhasson, választásra nógasson, sokkal többre tartson, mint eddig, és feladatot kínáljon az isteni műben való tevékeny részvételre. Így a valódi kihívások legjobbak énünkre építenek, szelíd parancsok, nagy a biztonságuk, és méltóak a

tehetségünkhöz. A kihívás ahhoz a lépcsőhöz hasonlatos, melynek fokain át nagy magasságokba is eljuthatunk, amiről tanulásunk, igyekezetünk korábbi szakaszaiban talán álmodozni sem mertünk. Igazi bátorságpróba.

Próba? Bizony az a javából. Próbák nélkül nincs is siker. Képességeink kontrollja a próba, lendületünk mércéje. Előlegféle. Kihívás, próba és becsületes, meggondolt igenlő válasz nélkül olyan marad az élet, mintha az eleséstől való félelemtől soha nem engednénk el gyerekünk kezét, és a kamaszkorig hosszabbítanánk meg a tipegés abszurdumát. Tudnunk kell ugyanakkor, hogy a kihívás elfogadása nem azt jelenti, hogy a tudott dolgokat gépiesen szolgálatba állítjuk, hanem tudások után is iramodunk, és vállaljuk a még csak sejtethetőbe való keserves-gyönyörűséges elmerüléseket. A megfelelésnek ez az ára, s a megszerzett szellemi, lelki többletnek egyben jutalma is.

A méltó kihívás elfogadása, az ismeretlen meghódításának szépséges izgalma, az a felismerés, hogy a világra hozott új valóság, mű, jótett, épülés bármikor képes felülmúlni az eddig ismerteket, ez rendkívüli találkozás a Kegyelemmel. Az ismerősnek a lehetőséggel, vagy az ismeretlennel való találkozása ugyanis olyan létvariációt képes világra szülni, ami a mi fantáziánkat meghaladhatja. Ez a felemelő érzés hathatja át – mióta ember az ember – a sokgyermekes anyákat, apákat, nagyszerű művészeket, papokat, tudósokat, az alázatos szívórvost, szociális munkást, honvédő katonát, remek sportolót, bátran pályát módosítani képes középkorú tisztviselőt, gazdálkodót, tanárt, kereskedőt.

Különös ez a magyar nyelv. Néha, mint ezúttal, olvashatóan is képes meggyőződéseket erősíteni. A kihívás, mint összetett szó, két elemére bontva így hangzik: ki hív? Az erre adott válasz a döntő. Ezután jöhet csak az elhatározás és az indokolás. Mert az igazi kihívás onnan jön, bármilyen természetű is legyen az, ahonnan a velünk való „gazdálkodást” szervezik. Elhívást jelent, Onnan a Magasból. Kicsalogat szűkös érzékzárkám csendjéből, megszürcült önmagamból, szerződést kínál, és védelmet nyújt.

Fogadd el, fejeződik be a felszólító mondat. Legyél több, mint magadban lehetnél. Szorozd fel erőidet, lépj le a szürke semmi pereméről, és vágj neki az Új útnak. Ami folytatása ugyan a réginek, de tágabb, biztosabb, és a célban ér véget. A Célban.

Ha alanya lettél ennek a megkülönböztető kihívásnak, és erős elhatározással ráfeleltél, igent mondtál, ez a viselkedés semmitől nem lesz olyan távol, mint a kihívó magatartástól. A gögtől, a provokációtól, a nagyzolástól, pózolástól, de még az álságos ajánlkozástól sem. Nem fogsz magad ellen kicsinyes irigységet, szakmai féltékenységet,

indokolatlan haragot kihívni. Az igazi megfelelés szinté támadhatatlanná teszi az embert, mert részévé avatja nagy ügyeknek, nemes gondolatoknak. Megerősíti azokat a barátságokat, amelyek többek a pusztá ismeretségeknél, hiteket, közösségeket, szövetségeket fűz szorosabban egymáshoz, és bátorítást ad azoknak, akikben még félelem bujkál, ha értelmes kihívások jeleivel találkoznak.

Egyet nem érdemes. Kihívni a sorsot magunk ellen. Sem szenvedélyekkel, kórossá vált életigenléssel, önpusztítással, értelmes, ám sokszor kikerülhetetlen áldozat helyett esztelen kockázatokkal, sem feltűnési viselkedéssel. Ne legyünk kihívó fél. Az élet nem ring, ami körül ezek várják a kiütött vesztes vonaglásait, és csak a győzelem a fontos. A győzelemnél magasabb szint a minőség és az eredmény. A szobrász nem győz: alkot. A bíró nem győz: igazságot tesz. A lelkész nem győz: megtérít. Az édesanyád sem győzött, amikor felnevelt, csak állta a kihívás gyönyörűséges próbáját. Csak.

Horváth János

A nyomtatott irodalom kora

Vallásos irodalom. A magyar irodalmi nyelv megállapodása*

■ [...] Mint annak idején az írás a katolicizmussal, oly benső, szimbolikus összeforrottságban látszik most lenni nálunk (főképp a nemzeti nyelv területén) a nyomdászat a reformációval.

Irodalmi szempontból a reformációnak az a legnagyobb jelentősége, hogy – mint némi túlzással mondják – „felfedezte az anyanyelvet”. Jacob Grimm s vele együtt a német irodalmi nyelvnek egy történetírója nyíltan vallják, hogy az ő irodalmi nyelvük „egy protestáns nyelvjárás”. Mi ily messzire nem mehetünk; annyi azonban kétségtelen, hogy a latin nyelvűségnek – ha nem is mindjárt a detronizálásához, de egyeduralma megrendítéséhez a reformáció adta meg az első, erőteljes lökést.

Reformáció, nyomdászat és nemzeti nyelv: új, demokratikus energiaegység gyanánt lépnek fel s állanak szemközt a *katolicizmus, kézírás és latin nyelvűség* korábbi, rendi bástyája ellenében. A katolicizmus műveltségi tartaléka nagy múltú, magas fejlettségű, de latin nyelvűsége folytán csak a papi rend elitjére szorítkozik; magyar nyelvű fiókja viszont (a kolostori irodalom) csak nemrég alapoztatott meg, és sokkal kezdetlegesebb propagáló eszközzel (másolással) dolgozhatott, semhogy túlterjedve a rendi korlátokon, már kiterjedt laikus rétegekre támaszkodhatott volna. Mindamellett, ha már fenyegettetése kezdetén megteszi azt, amit megtenni vagy száz évvel később úgyis kénytelen lett, ha megragadja új ellenfele fegyverét, s nemzeti nyelvű vallásos műveket nyomtat laikus hívei számára: kétségkívül igen sokat megmenthetett volna. De ezt nem tette s nem is tehetette, míg csak a maga kárán nem adatott okulnia. A vallás *laicizálása*; a papi rend és hívek közötti válaszfal ledöntésével az „egyetemes papság” gondolata; az egész hitélet demokratizálása: nem katolikus tan; márpedig nemzeti nyelvű vallásos irodalomnak nyomtatás útján a papi renden kívül állókhoz is eljuttatása e protestáns tan elfogadásával s megvalósításával, a tekintélyi alapon nyugvó hitegység veszélyeztetésével lett volna azonos. Ragaszkodnia kellett latin nyelvűségéhez, ezzel továbbra is állandósítania klérus és laikus világ rendi elkülönözöttségét, s mintegy megkötnie kezét, mikor ellenfele korlátlanul élhetett a nemzeti nyelv nagy, toborzó hatalmával.

A katolicizmus ezek folytán a XVI. századnak csaknem egész tartamára eltűnik a magyar nyelvű irodalom területéről, teljesen átengedi azt a reformációnak, maga pedig korábbi várába, a latin nyelvűség bástyáiba vonul vissza és

zárkózik el. Hatalmi köre szűkül, tekintélye hanyatlak; püspöki, káptalani birtokait a török, egyes főurak vagy a hitújításhoz szító birtokosok tartják lefoglalva, s alig egy-két hely kivételével sem tanító, sem tanítvány az egyházmegyékben, holott előbb minden káptalan virágzó oktatási központ volt; az alsópapság tudatlanságáról hiteles adatok szólnak; sok közöttük föl sincs szentelve; alig egy-kettő olvas könyvet, sőt akad, aki nyíltan megmondja, hogy felesége az ő grammatikája. A latin egyház tekintélye alól mind szélesebb körök vonják ki magukat s lépnek be a reformáció vonzó körébe, melynek papjai a tanultság akkori legjobb, külföldi forrásaiból merítették, mely egyik iskolát, iskolai könyvtárt és nyomdát a másik után állítja fel, s híveit be tudja vonni a vallásos műveltség körébe a kezébe adott, anyanyelvén szóló nyomtatványok által.

A reformáció fontossága tehát irodalmi szempontból az, hogy a hitéletből kiküszöböli a latint, bevonultatja helyére a nemzeti nyelvet, s meghonosítja a könyvnyomtatást. Mindennek pedig többrendbeli következménye van. Első az írás végleges felszabadulása korábbi, többször említett, szimbolikus megkötöttségéből, s külön tanítható, hasznos formaismeret gyanánt való önállósítása és tanítása is, mondhatnók: laicizálása; az a körülmény, hogy az irodalmi művek terjesztése immár nyomtatás útján történik, leszálítja az írást korábbi kiváltságos helyzetéből, s egyenest az életbeli, gyakorlati szükségletek ellátására utalja. Ezáltal a gyakorlati élet maga is kénytelen-kelletlen közreműködik az irodalom közönségének elemi nevelésében, mert saját szükségletei kielégítése végett terjeszteni kényszerülven az írás ismeretét, terjeszti egyúttal azt a réteget, melyből az irodalom közönséget szedhet.

Másik következménye a *nemzeti nyelvet* illeti. Bevonul a magyar nyelv, s korlátlanul tért foglal a vallásos irodalom minden ágában. S e térfoglalás két irányban nevezetes az irodalmi nyelv szempontjából. Egyrészt nagyobb arányokban válik lehetővé az a folyamat, mely már a kolostori irodalommal megindult: a nyelv kiképzése a vallásos műveltség szolgálatára; másrészt pedig – s ez fölöttébb fontos – végbemeget az irodalmi nyelvnek, mely mindjárt legkezdeten oly messzire elidegenedett az élő nyelvtől, fokozatos nosztrifikálása. Mert ez a nyelv most már nem csak egy szűk körű

egyházi rendhez szól, hanem a felekezet minden írni-olvasni tudó tagjához, a laikus nagyközönséghez: hovatovább közlelnie kell az élet nyelvéhez, illetőleg ebből is egyre többet merítenie a maga céljaira. A reformáció korában fokozatos magyarosodás, sőt mai fogalmaink szerint népiesedés megy végbe a magyar irodalmi nyelvben.

Végül harmadik következménye, minek elérésében már a két előbbinek is része van: az olvasóközönség laicizálása. Azelőtt csak elvétve történhetett meg, hogy papon, szerzetesen, apácán kívül más valaki (egy-egy világi, főrangú nő) magyarul írt könyv iránt érdeklődjék. A protestáns vallási irodalom a hívek egyetemet, bármily foglalkozású laikusok összességét közönségének tekinti. S bár a rendiség ez áttörését vallásos irodalom számára hajtja végre, mégis laicizálása ez a közönségnek, s mintegy azon tétel kihirdetésével ér fel, hogy a könyv olvasás nemcsak egyházi funkcionáriusok joga és kötelessége, hanem joga és kötelessége minden embernek; s tesz is róla (iskolázással), hogy e jogával mennél több ember élhessen. *Közönséget* a szó igazi értelmében a reformáció nevel irodalmunkban először. Éspedig egyéni kritikával olvasó közönséget (vö. a reformáció individualisztikus jellegével!). S ezzel, bár nem azt célozta, meg volt törve a jég a profán irodalom számára is.

Nevel azonban nemcsak közönséget, hanem írókat is. A középkori magyar nyelvűség egyszersmind az írói névtelenség kora; a katolicizmus közkincséből merít, fordít magyarrá a kolostori író; eredetijére utal olykor, de magát csak a legkivételesebb esetekben nevezi meg; a másolás útján való terjesztés közben az írói tulajdonjog szinte elvész, mert a „könyv” fogalma még nincs mai értelemben megállapodva. A könyv akkor alig jelent egyebet, mint könyv alakba összefűzött kisebb-nagyobb mennyiségű papírlapot, melybe tulajdonosa innen is, onnan is bejegyezi a kedvére valót. Így jönnek létre a sokszor fölöttébb vegyes tartalmú, különféle szerzők műveiből merítő kódexek. A könyvnek, mint „műegység”-nek a fogalma nincs még megállapodva, s épp az írásbeliség miatt nincsen. A nyomtatás véglegesíti a könyvfogalom kialakulását. A szerző nyomdába adja kéziratát, módjában van ellenőrizni, korrigálni a szedést, műve végleges, változatlan formáját megállapítani: ez már első lépés a műegység felé. A második lépés megtételét, hogy ugyanis ez egyediség a szerző megnevezésével is kifejezésre jusson, ha semmi más, hát reakényszeríti hovatovább a könyvforgalom növekedése, a könyvtári üzem: az árucikk megnevezhetőségének a szüksége. Nevek kerülnek forgalomba; művek kedveltsége írók népszerűségét jelenti; s az írásbeliség átmeneti állapota után, mely a szóbeli hagyományozáshoz még sokban hasonlóan nehezen tudja érvényesíteni a szerzői jogot, az író személye a köztudat világa elé lép, a személyi helytállás és felelősség érzete az írásban nagyobb

éberségre, gondra, önfegyelmezésre készíti, majd írói becsvágát is ébreszti, fokozza. Protestáns felekezeteknek egymás közti s a katolicizmus ellenében folytatott irodalmi harcai, hitvitái a személyes helytállás kötelezettségével jelentékenyen hozzájárulnak az írók egyénítéséhez. Mikor Pázmány vitázó ellenfeleinek a *Kalauzt* latinra kell előbb lefordítaniok, hogy idegen segítséggel méltóbban megadhassák rá a feleletet: nemcsak a felekezet, hanem az írói egyéniség szenvedni egyik félen a legsúlyosabb vereséget, s aratja a másikon legszembe-tűnőbb diadalát.

De ezzel már időben is előbbre jutottunk.

Mire ugyanis a század végével a visszaszorított katolicizmus föleszmél, a nemzeti nyelv már visszavíthatatlan állást foglalt el az irodalomban; s az ellenreformáció nem tehetett mást, mint hogy kövesse ellenfelét az irodalmi demokratizmus területére, s ott saját fegyverével, a nemzeti nyelvvel vegye föl ellene a harcot. Így lett kénytelen maga a katolikus egyház is részt venni (saját érdekében) a latin nyelv egyeduralmának megrendítésében. A hitvitákban vereséget szenvedhetett egyik vagy másik felekezet érdeke, de e felekezeti érdekek harcából nagy nyereség háramlott az irodalmi nyelvre; s a latin egyház legnagyobb fia, a magyar katolicizmus megmentője, Pázmány Péter vált a magyar irodalmi nyelvnek legerőteljesebb, leghivatottabb idomítójává. Kimondhatjuk: a XVI–XVII. század folyamán a vallási s azzal kapcsolatos ájtatossági, erkölcsös és oktató irodalomban megtörtént a magyar nyelv irodalmi nemesítése, a latinnal való egyenjogúsítása. E folyamatot a reformátorok kezdték, a katolikus ellenhatás férfiai folytatták és tetőzték be. A középkori magyar műveltség egységes volt a katolicizmusban; a reformáció szakadást idézett elő benne; de bár politikai szétdaraboltság is a bomlasztás művén dolgozott, a szakadás következtében beállott harcok emelték fel a nemzeti nyelvet valóban irodalmi rangra, mintegy formai biztosítékát előlegezvé az „irodalmi nyelv” egységében annak a későbbi lelki összeforradásnak, mely a XVIII. század végétől kezdve a „nemzeti” eszme jegyében indul meg tisztult öntudattal. A latin nemzetköziségtől kaptuk e földön első erkölcsi egységünket: a hitbelit, a katolicizmusban; viszont az egységes magyar irodalmi nyelv kiképzése teremti meg alaki feltételét a következő korszakban megvalósulandó új erkölcsi egységnek: a nemzeti közösségnek. A hitegység megbontása és az irodalmi nyelv kiképzése által a nemzeti egység öntudatának alaki előkészítése: a XVI–XVII. századi magyar irodalom nagy jelentősége.

JEGYZETEK

- * HORVÁTH János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete* [1922–1923]. Előszó BARTA János, utószó KOROMPAY H. János, Bp., Akadémiai, 1976, 87–90.

Zirkuli Péter

Reformáció

avagy „Protestáló hit s küldetéses vétó”

(Szemelvények kis gyűjteménye, néhány jegyzettel)

■ Fordított esszé ez a néhány oldal. Pontosabban: kifordított. Értekezésekhez, esszékhez s egyéb elmélkedésekhez rendszerint és szükségképpen tartoznak idézetek, utalások, hivatkozások, mi több, lapalji jegyzetek. Utóbbiakat most mellőzném, hisz nem vagyok szakavatott ismerője – bosszantó szóval: szakértője – annak, amiről beszélni igyekszem. Csupán szemelvényes idézetekkel kövezném itt ki az utat, melyet megtennem szükséges, hogy néhány személyes kérdésnek utánaehessek. Esszé helyett annak csupán vázlatát adom, idézve sorjában töprengéseim némely támpontjait. Személyes mindez attól, hogy evangélikus apám presbiter volt (így én is evangélikus lennék), református anyám meg lelkesítő szeretett volna lenni, de anyagi helyzetük miatt egyetemi, teológiai stúdiumokra nem futotta. Legjobb barátnői közül viszont az egyik papkisasszony volt, majd papné lett, s tekintett rám úgy, mintha fia volnék, a másik meg nagycsaládos papné lett. (Amúgy a kisebbségivé tett Partiumban pénz nekik se nagyon jutott, a nagytisztelű férj szabás-varrásra is kitanította magát, hogy lányait ruházhassa.)

1

(Lázadás)

E háttérrel tetézte, hogy kamaszként Adyától próbáltam lázadást tanulni (fentebb innen az alcím, az 1913-ban kelt, Hatvanyanak ajánlott *Hunn, új legendából*), mit csak fokozott, hogy hamar rábukantam egy másik – ráadásul német – költő soraira a dél-franciaországi albigensekről. (Róluk szól Illyés drámája, a *Tiszták*.) Ismertek Lenau (1802–1850) magyar kötődései, meg az is, hogy lázadástól túlfeszült idegei végül oda juttatták, ahová aztán majd Széchenyi is került, Döblingbe. Költeményében a szabadság rajongói voltak az albiak, előfutárai minden rebellis reformnak, így a reformációnak is.

*A fényt az égről nem lehet lemarni,
Napot sötét csuhákkal eltakarni,*

*Vagy bíbor köntösökkel, – fény lesz itten!
Az albiak nyomát husszíták járják,
Vérrel fizetni meg a könnyek árját,
S Husz, Zsiska tüntén jönnek: Luther s Hutten,
A Harminc Év, a Cevennek dicsői,
A Bastille rombolói és a többi!*

Az *Albigensek utóhangja*, Nikolaus LENAU Versei.

Bp., Európa, 1979, 183–184. Tóth Árpád fordítása

Rebéliók Bastille-rombolásig, vagyis a francia forradalom kezdetéig ívelő vonala Goethét is foglalkoztatta, ám megfontolt vívódóként merőben másképp látta – amit *Goethe és a demokrácia* című esszéjében Thomas Mann így festett le:

„Annyi szent, hogy a nagy francia forradalom világra szóló eseményén Goethe annyit rágódott, mint semmi egyében, kis híján tehetsége is ráment a gyötrődésre, pedig feltűnést keltő ifjúkori művével, a régi társadalom alapjait megrendítő Werther-regénnyel prófétai módon megsejtette a jövőt, sőt segített azt előkészíteni. Minduntalan visszatérő élmény, hogy az ember a valóságban visszariad attól, amit érzésével akart, és Goethe állásfoglalása a francia forradalommal szemben pontosan megismétli Erasmus helyzetét a reformációval kapcsolatban: Erasmus is sokat tett a reformáció előkészítéséért, s azután humanista finnyássággal elutasította. Goethe maga, akármilyen erősen vonzódott is személy szerint, sőt valóság szerint Lutherhez, megrovó hangon együtt említi a két nagy »rendzavarás«-t híres disztichonjában:
*Mint Luther egykor, a higgadt műveltséget e zagyva
Korban a franciaság visszazorítja nagyon.*”

Thomas MANN Művei. *Válogatott tanulmányok II.*

Bp., Magyar Helikon, 1970, 318–319. Szöllősy Klára fordítása

A Bastille-rombolással kezdődő lázadás, a forradalom előfutárainak szokás tartani a francia felvilágosodás filozófusait, köztük Voltaire-t. Maga a filozófus szó sem igazán helyénvaló itt, hiszen a korabeli francia szóhasználatban a

philosophe nem a szó karteziánus, kantiánus (stb.) értelmében vett filozófust jelölte, hanem a saját fejével gondolkodó, felvilágosult személyt. (L. erről Michel Delon szerk.: *Dictionnaire européen des Lumières*. PUF, 1997. 851–854. old.) A történetírói közhely, mint a közhelyek általában, igencsak hozzávetőleges. Voltaire (1694–1778) ugyanis roppant kritikus elme volt, és viszolygott minden fanatizmustól. Így aligha szemlélte volna jámboran a halála után másfél évtizeddel dúló jakobinus terrort, a bolsevik politizálás előfutárát. „Antiklerikális” volt, emiatt a franciául amúgy csak 1850 körül bevett szónak lett szinonimája a voltaire-iánus. Holott ő ellensége nem a vallásnak volt, hanem a bármely vallás által táplált, szélsőséges elvakultságnak. Nem kímélte egyiket sem. Így Franciaország német megszállása idején buzgó kollaboránsként a Sorbonne egyik professzora össze is állíthatott különféle szemelvényekből egy antiszemita könyvet (*Voltaire antijuif*, 1942), miközben jó félszázaddal korábban az ő ideológiai elődei „zsidó lelkűnek” minősítették Voltaire-t, mint afféle szabadgondolkodót. Napjainkban meg – mivel az iszlámról is voltak keresetlen szavai – alighanem iszlamofóbiában marasztalnák el őt az ún. politikai korrektség hívei, kik szerint ezt a minősítést érdemlik azok, akik valamely muzulmán háttérű merénylet után az elkövető iszlám kötődését említik. (Francia egyesületük emiatt nehézményezi, hogy még mindig nem vették fel őket a LICRA-ba, a rasszizmus és antiszemitizmus ellen évszázada létrehozott ligába, melynek egyik jelese volt a Budapesten született, francia milicisták által kivégzett filozófus, Basch Viktor [1863–1944], kinek nevét Párizs egyik forgalmas tere viseli.) Mindezt számon tartva érthetőbb talán, miért is volt oly kritikus a protestantizmussal szemben Voltaire, s miért is fontos idéznem. A protestantizmust politikainak tekintette, és „szektának” tartotta, szemére vetette „intoleráns” mivoltát, miközben megállapította, hogy azt messze felülmúlta a neki juttatott francia üldözés, mely szegényítette a francia hont, hisz kiváló elmék, dolgos személyek voltak kénytelenek emigrálni. (Tudjuk, jutott belőlük Magyarországra s Erdélybe is, innen az olyan magyar családnevek, mint pl. Genthon, Grandpierre stb.) A vallási tolerancia-rendeletéről, a nantes-i ediktumról az volt véleménye, hogy helyes volt ugyan, de eleve kudarcra volt ítélve, mert mind katolikus, mind protestáns oldalon oly sok fanatizmus halmozódott fel, hogy tartható semmiképp sem lehetett. Nem meglepő, de sajnálatos tény: nem tartja számon, hogy volt Európában hely, és pedig Erdély, hol a vallási tolerancia-rendeletet sose vonták vissza, bármennyi vita kísérte s követte is (amúgy, csendesen, ökumenikusan: máig). Kálvinról úgy véli Voltaire: tágra nyitotta a kolos-

torok kapuit, de magát Genfet változtatta mogorva kolostorrá. Lutherről formált véleményét pedig így foglalja össze az egyik Voltaire-kutató (Anette Smedley-Weil):

Voltaire számon tartja a reformáció előzményeit (pl. albigensek) meg azt, hogy a Szentírástra alapoz, de szerinte „igazából nem teológia ez, hanem politika – szembenállás a császárral, egyházi földek megszerzésének vágya, szerzetesek rivalizálása a bűnbocsánat árusítása körül. Maga a teológia nem más ez esetben, mint ellentétes vélemények lerakata. Luther meg kemény, közönséges, barbár valaki, érthetetlen dolgokat mond a szabad akaratról és a predestinációról, de igazából szakításhoz, háborúskodáshoz az vezet, hogy megvetően bánnak vele. A reformáció hívei házasodnak, a szerzetesek megtagadják fogadalmukat, de mindettől semmivel sem bűnösebbek, mint a harácsoló, gyermekeket nemző prelátusok. Az Eucharistia-disputa pedig humorosra fordul: a katolikusok kenyér nélkül esznek istent, a lutheránusok istent is, kenyeret is, a kálvinisták meg csak kenyeret – no, hát mindennek aztán semmi értelme.”

Jean GOULEMOT – André MAGNAN –
Didier MASSEAU (szerk.): *Inventaire Voltaire*. Quarto/
Gallimard, 1995. 1111.

A politizáló protestantizmusnak a Voltaire-énél sokkal árnyaltabb képét adja a politikai filozófia Leo Strauss és Joseph Cropsey irányításával készült története:

„Luthernek és Kálvinnak mint biblikus teológusoknak nyomós okuk van rá, hogy olyan politikai doktrínát dolgozzanak ki, amelyben bemutatják az Írás hatását a kormányzatra, az engedelmességre és így tovább, majd mindezt rávetítik koruk kérdéseire. Ez az ok pedig az, hogy a Biblia számos passzusa foglalkozik politikával. Luther és Kálvin semmilyen formában nem állítja magáról, hogy eredeti gondolkodó volna. Pusztán egy olyan igazság mellett kívánnak tanúságot tenni, amely a Szentírásban minden ember számára hozzáférhető. Ahogyan ők látják, feladatuk kimerül abban, hogy bármely kérdéshez az odaillő részt vegyék elő, és a pillanat szükségleteinek megfelelően magyarázzák és fejtsék ki ezeket a helyeket. A politika és az egyházi hatalom kérdéseiben a legsürgetőbb kérdés a régi, az igaz, valamint az apostoli utasítások helyreállítása, és ebben a Biblia az egyetlen útmutató.”

Duncan B. FORRESTER. = Leo STRAUSS és Joseph CROPSEY (szerk.): *A politikai filozófia története*. Bp., Európa, 1994. I. 440. Keszthelyi András fordítása

(Az érettségire készülő francia diákoknak szánt segéd-könyv egyébként „a francia próza egyik megalapozójának” tartja Kálvint, új esztétikai gondolkodás elindítójának, aki a költészet történetére is hatott. S idézi a könyv Le Bon munkáját a francia forradalomról, melyben Robespierre lelki alkatával állítja párhuzamba a Kálvinét. /Évelyne AMON – Yves BOMATI: *les Auteurs de la littérature française*. Larousse, 1995. 66–67./)

2 (Viták)

A humanista Erasmus és a reformátor Luther Márton nézetei a szabad akarat kérdésében ütköztek. Maga a kérdés persze régi, teológiai-filozófiai értelemben Szent Ágostonig vezet a visszaút (Szent Ágoston traktátusa *A szabad akaratról*: Aurelius Augustinus: *Fiatalkori beszédek*. Szent István Társulat, 1986. 317–440. Ford. Hegyi Fábán SJ., ill. Szent Ágoston *A boldog életről. A szabad akaratról*. Európa, 1989. Ford. Tar Ibolya), a további út pedig az empirista, illetve az egzisztencialista filozófusokhoz meg napjaink politikai bölcseleihez vezet, lévén középpontja a szabadság, vagyis akaratunk szabad kinyilvánítása és érvényesítése. Luther több helyütt is foglalkozott vele. Egyik asztali beszédét idézem. Luther tanítványai, barátai, vendégei voltak a mintegy ezerkétszáz fóliás oldali asztali beszélgetések hallgatói, résztvevői és lejegyzői.

„A szabad akarat fogalmától az összes egyházatyák húzódoztak – mondta Luther doktor. – Mi pedig úgy tartjuk, hogy Isten az embernek szabad akaratot adott. Csak az a kérdés, hogy ez a szabadság hatalmunk és uralmunk alatt áll-e. Bízvást nevezhetjük az akaratot fordított, fonák, állhatatlan akaratnak, mert Isten az, aki bennünk működik, mi pedig elszenvetjük ezt, és hagyjuk, hogy kedvére tegyen. Miként a fazekas is egyaránt formázhat az agyagból olyan fazekat és edényt, amely ivásra, vagyis tisztességre való, s olyat, amelybe szarni vagy pisálni szokás. Vagyis akaratunk szabad az elszenvetésre, de nem a cselekvésre, passzív, nem aktív, nem áll a mi hatalmunk alatt, mert Isten dolgaiban képtelenek vagyunk bármi jóra.”

Martin LUTHER: *Asztali beszélgetések*. Bp., Helikon, 1983, 53. Márton László fordítása

A reformátortársal, Philipp Melanchtonnal (Sylvester János wittenbergi mesterével) egyebek közt az asztrológiáról vitázott Luther. Barátként nem értett vele egyet. Kitetszik ez az asztali beszédekből is. Ott egyéb vitafelekről a maga vaskos és pontos szóhasználatával pl. ezt mondja: „Sok lyukas diót megroppantottam, hívén, hogy jók, de szarral fecskendették meg a pofámat;

Zwinglius, Erasmus, csupa lyukas diók, amelyek az ember pofáját összerondítják.” (I. m., id. magyar kiad., 115.) Melanchton némely nézetét baráti nyájassággal utasítja el: „Hogy az asztrológia biztos megismerés és tudomány, sem Philipp, sem pedig más el nem fogja velem hitetni. Philipp gyakorta serénykedik és fáradozik, hogy arra mozdítson, hátha vélekedését elfogadnám és vele tartanék. Ám erre soha nem tudott sem rábeszélni, sem rávenni.” (I. m., 205.) Luther tehát becsülte az asztrológiát és a matematikát, „mert pontos bizonyításokon épülnek”

(i. m., 204.), de az asztrológiát nem becsülte semmire sem. S hogy mi volt ennek indoka és háttere? A kereszténységnek kezdettől szembe kellett néznie a pogány-antik csillaghittelemmel és csillagjóslással, mely máig hat. Fatalizmusának erkölcsromboló hatásán túl a bökkenő, hogy a *Bibliában* több helyütt, így Jézus születésének leírásában vagy János jelenéseiben is ott kísért az asztrológia. De ha minden meg van írva a csillagokban, akkor miként is lehet szabad az akaratunk? Szellemes választ Tycho Brahe adott Koppenhágában.

„Luther – aki természetesen Kopernikuszt is csak boldognak tekintette, ki az asztrológia egész művészetét fel akarta forgatni – az asztrológiát »a fantázia könnyed,

vidám játékanak«, ám ugyanakkor »semmi jót sem hozó, alantas« művészetnek tartotta, semmiképp sem igazi tudománynak vagy megismerésnek, és a paraszttal együtt az volt a véleménye, hogy a forró nyárra kemény tél következik [...] Tycho Brahe, a skandináv terület legnagyobb csillagásza, akinek hatalmas életműve nem utolsósorban az asztrológiát szolgálta, s aki figyelemre méltó szerencsével állította föl kínosan gondos kutatások alapján a dán és svéd fejedelmek horoszkópjait, a hívő protestáns, a koppenhágai egyetemen 1579-ben tartott beszédében ugyanazt a választ adja minden ellenvetésre, amivel valaha Aquinói Tamás és Dante mentette ki magát a csillagok mindenhatóságára vonatkozó kérdésben: »Isten oly módon alkotta meg az embert, hogy az, ha akarja, le tudja győzni a csillagok legszerencsétlenebb inklinációit is«.

Franz BOLL – Carl BETZOLD: *Csillaghit és csillagfejtés*. Bp., Helikon, 1987, 46. Bendl Júlia fordítása

E baráti disputa művelődéstörténeti súlyát Aby Warburg (1866–1929) mérte meg. Ő szülővárosában, Ham-

burgban alapította a máig nevét viselő intézetet, mely a nemzeti szocialista rendszer elől menekülve 1933-ban Londonba költözött, s továbbra is ott működik. Munkatársai közé tartozott a szimbolikus formákat elemző filozófus, Cassirer, az emlékezés művészetét kutató Yates, a művészettörténész Gombrich, ki monográfiát írt Warburgról, az ikonológia megalapítójáról. A Luther korabeli pogány-antik jóslásról írt művét barátja, az előbb idézett Franz Boll ösztönzésére adta ki

1920-ban. Ő maga „töredékek” nevezi. Ennek egyik fele az értekezés, másik fele a mellékletek sora, s társul mindehhez a képanyag (22 szövegközi ábra, valamint 13 tábla). Természetesen foglalkozik a Luthert a szó szoros értelmében démonizáló támadásokkal, Dürer *Melencoliájával* és így tovább.

„[...] amikor Luther elutasítja az ilyenfajta mitologikus fatalizmust, éppúgy felszabadít, mint amikor az ellenségeskedő horoszkópfabrikálással száll szembe, s mint vétkes és pogány bálványimádást visszautasítja, hogy elismerjék az égitesteknek démoni emberfölöttiségére támasztott igényét. Luther és Dürer együtt haladnak tehát egy bizonyos pontig a nagy konjunkció mítosza elleni küzdelmükben. Velük már a modern ember belső, szellemi és vallási felszabadításáért folyó harcához értünk, igaz, csak a kezdetéhez [...]. Faust korában vagyunk, amikor a varázslási eljárások és kozmológiai matematika között élő modern tudós azon igyekezett, hogy a józan megfontolásnak önmaga és a tárgy közötti gondolkodási terét kiküzdje. Athén újra meg újra csak azt szeretné, hogy visszahódítsák Alexandriából. Ebből a szempontból az itt tárgyalt képek és szövegek – töredéke mindössze annak, ami rendelkezésünkre állhatott volna – mintegy úgy tekinthetők, mint eddig olvasatlanul maradt források a modern európai ember gondolat szabadságának tragikus történetéhez [...]”.

Aby WARBURG: *Pogány-antik jóslás Luther korából*. Bp., Helikon, 1986. Adamik Lajos fordítása

A szabad akarat kérdése szorosan összefügg a kálvinizmus egyik alaptételével, a predesztináció tanával. Filozófiai-teológiai előzménye ennek is a Pál apostol leveleire építő Szent Ágostonnál található. Az ellenvetésekre az *Institutió*ban Kálvin bibliai hivatkozásokkal és kommentárokkal válaszol. Az *Institutio* III. könyvének XXIII. fejezete: „Azoknak a rágalmazásoknak a cáfolata, amelyekkel ezt a tanítást mindig igazságtalannul illetik.”

„Nem szabad hát kételkednünk abban, hogy a szabad emberi akarat nem állhat ellen az Isten akaratának – amely megteszi égen és földön mindazt, amit akar –, még az emberi akaratot is tetszése szerint formálja. Úgyszintén: amikor magához vonzza az embereket, talán testi bilincsekkel dolgozik? Nem, bensőnkben működik, belül foglalja el a szívet és indítja útjára, s ő vonzza magához saját akaratukkal az embereket, amely akaratot ő támasztott bennük. De legkevésbé sem szabad figyelmen kívül hagyni, amit rögtön ezután hozzászól: mivel nem tudjuk, ki tartozik az elválasztottak

közé és ki nem, olyan érülettel kell lennünk, hogy mindenkinek üdvösségét kívánjuk. Így bárkivel találkozunk is, igyekezzünk a béke részesévé tenni azt; a mi békességünk pedig nyugodjék meg a békesség fiain. Tehát amennyiben rajtunk áll, orvosságként kell alkalmazni az üdvöt hozó és szigorú feddést, hogy el ne vesszenek, vagy másokat el ne veszítsenek. S e feddést hasznossá tenni Isten dolga lesz azok számára, akiket előre ismert és elválasztott.”

KÁLVIN János: *Az eleve elrendelésről*. Bp., Európa, 1986, 100–101. Szabó Piroska fordítása

„Rideg tannak” nevezi ezt a társadalomtörténész *Hajnal István* (1892–1956), olyannak, hol „az Ószövetség mindenható, kérlelhetetlen Istene szabja meg mindenki sorsát”. (Róla ld. LAKATOS László: *Hajnal István*. Bp., Új Mandátum, 2001.)

„Az egyén autonómiájának elismerése tulajdonképpen roppant ellentétben áll ezzel a tannal, a racionális következetesség vezet idáig, mint ahogyan a természetfilozófia is, az egyéniből kiindulva, végül egyetlen világenergia részecskéit látja az emberben, szabad akaratukban a természet parancsát, ami tehát az örökkévalóságra viszonyítva előre meghatározott s megváltozhatatlan. A kegyállapot mintegy belénk oltott energia. E földön senki sem lehet biztos kiválasztott voltáról, de hívó szilárdsága, küzdelme, munkája erősítheti reményét, bizalmát. Nyilvánvaló, hogy a predesztináció gondolata csak egy küzdő, az életet öntudatos meggyőződéssel és értelemmel kezelő társadalomban válhatott lelkesítő, önbizalmat erősítő tanná. A céhszerűségegen felnőtt, de önállósodott kispolgárság szelleme alakítja ezzé, míg az Iszlámban a tunya nemtörődomség táplálója lett. A kálvinista az Isten végrehajtójának érezte magát, háborúban, munkájában egyaránt.”

HAJNAL István: *Az újkor története*. Révai/Magyar Szemle, 1936. Reprint: Bp., Akadémiai, 1988. 194.

Hajnal szerint a reformáció több helyütt (Angliában, az északi germán országokban) „elsősorban politikai tett”. Az állam és a társadalom szerkezete indokolja, hol milyen sorsra jut. (Protestánsok üldözése a mind centralizáltabb Franciaországban, honnan Kálvin Genfbe menekült; az angol uralkodó s a pápa viszálya – anglikán egyház, végül is a katolikusoknak biztosított toleranciával, mit pl. Voltaire példászerűnek látott.) Katolikusok s protestánsok heves disputáin túl a reformáció különféle irányzatai is egymással vitáztak. Ma-

gyarul e különféle irányzatok majd mindegyike kivált Erdélyben volt jelen. A hitviták szelleme ezért is kísért az utóbbi évtizedek erdélyi és partiumi drámaíróinál (Sütő András, Páskándi Géza [az unitárius Dávid Ferencről], Kocsis István [a bensőnkben cselekvő akarat nagyasszonyáról, Árva Bethlen Katáról, kit Németh László „a magyar Antigonénak” nevezett]). S egyedül Erdélyben váltak felekezetté a „zsidózók”, a szombatosok (kikről Kemény Zsigmond írta *A rajongókat*). Ők tragikus sorsukkal is elgondolkodtathatnak Európa judeokeresztény gyökerei felől. Újból Adyt idézve: „Miként egy régi, bánatos, erdélyi / Prédikátor írásba rótt / Keresvén zsidókkal atyafiságunk” (*A szétzóródás előtt*, 1914; kötetben: *A halottak élén*, 1918). *A rajongók*, Péchi Simon (1565–70 k. – 1640–42 k.) hitsorsosai visszatértek tehát protestánsként a kezdetekhez. Róluk Kovács András írt könyvet (*Vallomás a székely szombatosok perében*. Bukarest, Kriterion, 1981, Bp., Magvető, 1983), valamint a „székely Jeruzsálem”, a nemzeti kommunizmus „falurendezésekor” víz alá temetett Bözödújfalú szülőtte, Szávai Géza (*Székely Jeruzsálem*. Bp., Pont, 2011. [Román, német, francia fordításban is megjelent]).

„Az erdélyi reformációnak van egy rendkívül feltűnő, a zsidóságra visszakanyarodó hajtása: a szombatoság. Sehol oly nyilvánvalóan és tökéletesen együtt nem lehet találni a protestantizmus szinte szabályszerűnek mondható négy állomását: az evangélikus, a református, az unitárius és a szombatos felekezetet, mint ezen a csodálatos földön. A protestantizmust általában haladó mozgalomnak mondják. Az is. A keresztény gondolat hierarchikus, scholasztikus és ceremoniális beszükkítésével szemben szabadságmozgalom, mely a vallásosságot szekularizálja s a kereszténység számára lehetővé teszi az új korszellemmel való megbarátkozást. Van azonban egy más lehetőség is, s ez az, hogy a reformáció benső lényege szerint reakciós mozgalom, amely a katolikus egyház elvilágiasodása ellen protestál, s visszavezeti a kereszténységet a régi eszményeihez, vagyis a szó szoros értelmében vissza igyekszik forgatni az idők kerekét. Ezt a szokatlanul, sőt megdöbbentően hangzó tételt, mely ellen minden protestáns ember ösztönszerűen tiltakozik – akármilyen különösen hangozzék is: az egyháztörténet mindenfelé, de a legklasszikusabbban az erdélyi reformáció négy stációján igazolja.”

SZIMONIDESZ Lajos: *A világ vallásai*. Bp., Dante, 1928. Reprint: Bp., Könyvértékesítő Vállalat, 1988, 635.

3

(Nevelődés)

A nevelődés szót a nevelődik ige származékaként tartja számon az akadémiai értelmező szótár. Az ige használatát pedig ezzel a példamondattal szemlélteti: „Az irodalmon milliók nevelődnek.” Ilyen értelemben nevelődtek s nevelődnek milliók a reformáción. Vagyis nem pusztán oktatásról, pedagógiáról van szó, hanem a benső én műveléséről. A reformáció gyorsan megérkezett a török hódoltság alatt senyvedő Magyarországra és Erdélybe meg a Partiumba – például alig tíz éven belül Szatmárnémetibe, vagyis akkor még Szatmárra és Németibe. („Tíz év sem telik el Luther fellépésétől, s a megújított hit itt van az őseink között”, írja a szatmári műépítész-helytörténész Bara Csaba, s hozzáteszi: közrejátszott ebben az is, hogy a két várost, Szatmárt és Németit még II. Endre egyházpártolási joggal ruházta fel, így „szabadon hozhattak bárhonnan papot, akár a püspök akarata ellenére is”. BARA Csaba: *A reformáció kezdete, kialakulása, megerősödése a szatmári egyházmegegyében.* = DUKRÉT Géza /szerk./: *A reformáció kezdete a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben.* Nagyvárad, 2017, 15–19.) A reformáció érkezését a középiskolák harmadik osztályának, vagyis 12–14 éves gyerekeknek szánt egyháztörténetében az első világháború után rajzolja meg a református püspök (akkor: kolozsvári tanár, a *Református Szemle* szerkesztője), Révész Imre (1889–1967):

„A mohácsi vész (1526) óta Magyarország nagyon szomorú időket ért. Nagy Lajos és Igazságos Mátyás egykor oly hatalmas országa három részre darabolódott: legnagyobb, legtermékenyebb része török iga alá került. Népe elvérzett vagy nyomorba jutott. Az ország nagyurai csak a maguk hasznát nézték. A főpapok java része elhullott Mohácsnál; a megmaradtak haszontalanok vagy tehetetlenek voltak s a régi egyház züllésnek indult. A papság és szerzetesség régóta nagyon elhanyagolta már a nép művelésének a munkáját, amit még az Árpádok idejében derekasan végzett. Senki sem akart törődni a sanyargatott népnek sem testével, sem lelkével. Iszonyú kétségbeesés és sötét műveletlenség lett volna úrrá az egész magyar nemzet fölött, ha nem lettek volna magyar reformátorok. Az evangélium igazságait hirdető prédikátorok voltak akkor egyedül a szenvedő magyar nép igaz barátai. Fölrázták csüggedéséből s Isten mindenható kegyelmének ígéreteivel új reménységet öntöttek belé.”

RÉVÉSZ Imre: „*Akikre nem volt méltó a világ*”.

Erdélyi Református Egyházkerület/Minerva, 1921, 79–80.

Szemlélet és önszemlélet többretű változását hozta a gyorsan begyökerező új hitélet. Ennek társadalomtörténeti következményeit a reformáció genfi emlékműve előtt verssel tisztelő Illyés vázolta (az egyébként evangélikus) Petőfi-életrajzában:

„A magyar falusi nép még ma is hitetlenkedő ámulattal fogadná a fölvilágosítást, hogy a világon együttvéve nincs annyi kálvinista, mint az ő soraiban. A magyar parasztok képzelme szerint ugyanis lényegében két nagy vallás van a földön, a katolikusok és a helvét hitvallású reformátusok. Hosszú volna elősorolni, miért választotta Magyarország magyar nyelvű lakosságának a csaknem fele épp Kálvin Jánosnak, ennek az askétaszzerű sovány és zseniális ok-kereső (soványságával Savonarolára, ok-kereső zsenialitásával Descartes-ra emlékeztető) vallásújítónak hittételeit. Kitartani jórészt azért tartottak ki mellette, mert a katolikus Habsburgok szemé ettől borult legtöbbször vérbe. A következmény fontosabb lett az oknál. Az autochton lakosság nem-nemes része, főleg a síkvidéki, a török háború alatt és után a fizikai létet tekintve, a hajdani ázsziainál is rosszabb körülmények közt él, de temetésein s keresztelőin s vasárnapi gyülekezetiben Clément Marot Dávid-zsoltárait énekli, irodalmi értékű magyar fordításban, Béza zenéjére. De papjai századokon át Hollandiában és Svájcban nevelődnek, s az utrechti, amszterdami s genfi polgárházak drága bútorzatú ebédlőinek, mondhatnánk szalonjainak vitáit és hangulatát viszik fejükben, mielőtt visszatérnek – saját elhatározásukból, tehát hősként – az elvadult pusztaságokra, ahol nem kis részben épp az elvadultság és a pusztaság – a hozzáférhetlenség – teszi lehetővé a vallásszabadságot s azt, ami ebből később fakadt: a gondolat szabadságot.”

ILLYÉS Gyula: *Petőfi Sándor.* Bp., Szépirodalmi, 1971, 184–185.

A hatásban oroszánrésze volt az anyanyelv használatának. Persze a humanistáknak is: az „erazmista s jórészt már Lutherhez hajló humanisták [...] elég jelentékeny csoportja kétségkívül a reformáció javára törte az utat”, írja Horváth János. (*Az irodalmi műveltség megoszlása.* Magyar Szemle, 1935. 259.) S a magyar nyelvű kolostori irodalomról szólva hozzáteszi: „nem sok amit ez idő szerint összeszedhettünk, de elég annak bizonyosságául, hogy a humanizmus átterjeszkedése a nemzeti nyelvű területre a vallásos irodalom körében még a reformáció beleszólása előtt megkezdődött”. (I. m. 267.) A középkor elitjének nyelvén, a tudós nyelven, vagyis latinul természetesen nem nemzeti nyelvet emlegettek, hanem népi

nyelvet (*vulgaris locutio*), melyen való szólást, ahogy Dante lefestette, „minden szabály nélkül, dajkákat utánozva, tőle sajátítunk el”. Ez volt az egyszerű nép nyelve (*lingua vernacula*), avagy laikus nyelv (*lingua laica*), amelyet az iskolázatlanok anyai nyelvnek (*lingua materna*) neveztek. „A középkorban tehát – von mérleget a magyar nyelvölcselet alapkérdéseiről értekezve Balázs János – a latin mint grammatikával rendelkező tudós nyelv állt szemben a változó, rögzítetlen vulgáris nyelvekkel, amelyeket írott grammatika még nem kötött meg.” (BALÁZS János: *Hermész nyomában*. Bp., Magvető, 1987, 264.) Ugyanő állapítja meg (Turóczi-Trostler József nyomán), hogy a XVI. század nemcsak a nagy földrajzi felfedezések kora volt, hanem „a mi nyelvünk fölfedezésének a kora is” (i. h.). Nyelvtanok, szótárak készülnek tehát – és fordítások: Komjáthy Benedek Szent Pál leveleit fordítja (mégpedig nem a hivatalos szöveg, a *Vulgata*, hanem Erasmus latin szövege nyomán, megj.: Krakkó, 1533), Sylvester János, az első magyar nyelvtankönyv szerzője (1539) a teljes *Újszövetséget* (Sárvár, 1541; hasonmás kiadás: 1960), melyhez ajánlást illeszt *Az magyar népnek* (Szinérváralján született, ezért íző szóhasználattal):

*Az ki zsidóul és görögül, és vígre diákul
Szól vala rígen, szól néked az itt magyarul:
Minden népnek az ő nyelvin, hogy minden az isten
Törvényin iljen, minden imádja nevít.*

Az említett (és itt most nem említett) előzményekre építve készíti el klasszikussá lett bibliafordítását Károli Gáspár (Vizsoly, 1590; hasonmás kiadás: Európa/Magyar Helikon, 1981). (Nevét ő maga latinosan Carolinak írta, lett ebből hagyományosan a Károli, mit némelyek nem tartottak indokoltnak, így aztán Károlyinak nevezték. Maradnék Károlinál, ahol viszont idézetben valamely szerző Károlyit emleget, azt nyilván nem változtatom.) „Az kik ezelőtt valami részt fordították az Bibliában, azokat is nem utáltuk meg, hanem megtekintettük”, mondja. S ugyancsak fordításának előszavában ezt írja:

„De mivelhogy ez világ nem akarja, hogy az Istennek szent könyvei közönséges nyelven legyenek és azt mindenek olvassák: azért erről is szólunk kell. Azt mondják pedig, hogy nemcsak akarja Isten, hogy az papok olvassák az Szentírást, és az község azoknak szájokból hallja, hanem azt is akarja, hogy az Ó- és Új-Testamentum könyvei minden nemzetségnek nyelvén legyenek és azokat olvassák, hányják-vessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinek, nagyok, férfiak és asszoni állatok,

mert az Isten egyaránt minden rendbéli embereket akar idvözíteni.”

„Benne tisztelem a protestánsok közt úttörő Komjátit, az írásról ifjan lemondó tehetséges Pestit, a kultúrhős Sylvestert s ki tudja hány elkallódott fordítás szerzőjét”. A fiatal Németh László tisztelgett így (1929-ben) az öszszegző Károli előtt, egybevetve az övét Heltai *Újtestamentumával*, Pesti szövegével, mérlegelve Ballagi Mórnak az 1860-as években tett kritikai megjegyzéseit, jelezve, hogy őszerinte „nem olyan jelentőségű mű, mint Luther német *Bibliája*”. De mégis, mégis, folytatja Németh:

„Balassi lírája mellett a protestáns bibliafordítás a tizenhatodik század legjelentősebb irodalmi alkotása. A magyar nyelv nagy és szerencsés iskolája volt ez a könyv. Nagy, mert a nagy művészet közelébe sodort egy csomó tudós magyart, akik isten szavát keresték és világirodalmi remekeket kellett átültetniük. Szerencsés, mert a biblia volt az egyetlen világirodalmi remek, amellyel a tizenhatodik század nehéz magyar nyelve is megpróbálkozhatott.”

NÉMETH László: *Az én katedrám*.
Magvető/Szépirodalmi, 1969, 99–104.

A több mint száz kiadást megért Károli-fordítást az idők során meg-megigazították (amiként a Lutherét is), „az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás”, jelzik a címnegyedben. Az eredeti, vizsolyi szöveghez a Világirodalom Klasszikusai sorozatban megjelent válogatás tért vissza („az elkerülhetetlen javításokkal, jóformán csak a sajtóhibák, technikai göbök eltávolításával”). A válogatást az apai ágon rabbi ősökre föltekintő, a katolikus hitre 1938-ban áttért Vas István készítette és látta el bevezető esszével.

„És miért éppen Károlyi fordításában közlöm a Bibliát? Semmi esetre sem részrehajlásból a protestantizmus iránt. Egy angol irodalomtörténetből jegyeztem ki ezt a mondatot: »Ami azonban az irodalmi értékét illeti, Jakab király Bibliáját, amely abban az időben jött létre, amikor a nyelv még fiatalabb és hajlékonyabb volt, aligha fogják valaha is felülmúlni.« Mutatis mutandis ez mondható el Károlyi Bibliájáról is. Továbbá azért is döntöttem a Károlyi fordítása mellett, mert, akárcsak Jakab király Bibliája az angolba, a magyar irodalomba a Károlyié szívódott fel. Aranyba éppúgy, mint Adyba. Székely Aladár gyönyörű fényképén egy katolikus és egy kálvinista magyar, Ady és Babits feje hajol össze egy vastag könyv fölött. Az a könyv a Károlyi Bibliája.”

Vas István:

Válogatás a Vizsolyi Bibliából. Európa, 1986. 28.

(Befejezés helyett)

A

„A gályarabok szobra

*Mik vagyunk? Kutyák? Mért? Eretnekek?
Kis szobor állt a Nagytemplom megett:
a Gályarabok! – Hősök! Mennyi gyász!
És mintha az a titkos Nyomozás,
a távoli, az Inkvizíció,
az iszonyúnak hitt központi szó
engem vert volna őseim helyett
vasra, kőpadra, olyan rémület
markolt szívembe. Fürkész gondolat,
ott kezdtem álmodni álmaidat,
ott csatáztam veled (s mily naivan!),
fekete Róma! Gyanú s ami van
emberség bennem, mind abból fakadt,
hogy sirattam áldozataidat;
mert hiszek benned, jóság, türelem,
hiszek benned, isteni értelem, –
hiszek benned, szabadság, szeretet,
s hiszem, hogy győztök, tiszta fegyverek.*

[...] A többes szám azt mutatja, hogy a protestánsok nevében beszélek. A kollégium előtti úgynevezett Emlékkertben állt a *gályarabok szobra*, a latin szöveg emlékezetem szerint azt a kifejezést is használta, hogy „Qui deportati sunt”. Ez a szó adta a végső indítékot. Különben már 22-23-ban is írtam egy naivul katolikusellenes költeményt, a *Gályarabokat*, a *Kalibánban*, címe: *Testvérsiratók*. 1945-ben a tartalom, miként az utolsó négy-öt sor világosan kimondja, a saját helyzetemre utal. Az inkvizíciót akkor már tulajdonképpen csak nyomozásnak tartottam.”

SZABÓ Lőrinc: *Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok*. 2. Bp., Magvető, 1990, 298–299.

B

A Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium pedagógiai hitvallása ez: „Az Úrnak félelme az ismeret kezdete” (Példabeszédek 1,7). A magyar mondat Luther bibliafordítását követi. („Die Furcht des Herrn ist der Anfang der Erkenntnis.”) Károlyi fordításában így hangzik: „Az Úrnak félelme feje a bölcsességnek”. És így folytatódik: „a bölcsességet és erkölcsi tanítást a bolondok megutálják”.

Tolcsvai Nagy Gábor

Anyanyelv és kinyilatkoztatás a reformáció nyomán

■ 1. A reformáció egyik legsajátabb művelete és eredménye a keresztény vallási szövegek, a Biblia és a zsoltárok világi nyelvekre, vagyis anyanyelvekre fordítása. Az intézményes szertartások nyelvi és nem nyelvi cselekedetek rendjéből állnak össze, ahol az anyanyelvi, „vulgáris” nyelvi tevékenységek megjelenése szintén döntőnek bizonyult. Miért tekinthető ez az összetett folyamat máig jelentős fejleménynek, és mit tudunk róla sok évszázad után a leegyszerűsített magyarázatokon túl? Mert nyilvánvaló, hogy nem pusztán arról van szó, hogy a Bibliát egyik napról a másikra lehet felolvasni, idézni, olvasni például németül, hollandul, angolul, finnül, magyarul, vagy immár hétköznapi nyelvi megértéssel lehet elmondani egy imát, elénekelni egy zsoltárt. Hiszen az anyanyelvi megértés a közvetlen hozzáféréssel segítheti a transzcendensnek, Isten és ember kapcsolatának a teljesebb, megértő megélését. S maga a személyes és mindennapi dialogikus hitélet minden korszakban alapvetően anyanyelvi volt és maradt.

A keresztény vallás egyetemes vallás, amely maradéktalanul, minden világbeli entitásra kiterjeszti magyarázó értelmét, amely Isten világteremtő cselekedetéből indul ki, melynek az ember megalkotása az egyik fő mozzanata.

A bűnös ember iránti isteni szeretet és Jézus Krisztus megváltó cselekedete egyetemesen érvényes minden emberi lény számára. S bár történetileg a kereszténység egy nép, nyelv és kultúra közegében formálódott meg, éppen univerzális jellege okán kilépett ebből a történetileg meghatározott körből. Mindez azonban a különböző kultúrák és nyelvek mindenkor meglévő hálózatán valósulhatott meg. Bizonyosan nem véletlen, hogy a keresztény hit kiterjedése az arámi, majd a héber, a görög és a latin nyelveken valósult meg. A három „szent nyelv”, kivált a görög és a latin hosszú történeti korokban a vallásos keresztény kommunikáció egyetemes hozzáférhetőségének lehetőségét adta meg, a bábeli sokféleséget meghaladva. Ennek jelentősége a szkizma ellenére is alapvető a keresztény egyház

intézménye számára, teológiai (például dogmatikai) vagy szertartási szempontból egyaránt. Ennél azonban bizonyosan meghatározóbb a közösségekben élő emberek számára a hit bizonyosságának tudata, a hit mindennapi gyakorlatában az ember Istenben és Krisztusban önmagára találásának, életfolyamatának, életvilágának alakításában megmutatózó erőként. Ennek egyik evilági biztosítékként funkcionált a középkorban keleten a görög, nyugaton a latin nyelv. S miközben e két nyelv valóban meghaladta, áthidalta a vernakuláris nyelvek sokféleségét, aközben éppen a sokféle anyanyelvű hitbéliek jó része számára csak közvetítéssel vált hozzáférhetővé.

A protestantizmus, reformáció föllazította a nyelvi egyetemességet, egyúttal közelebb hozta a kinyilatkoztatást, annak szövegeit az egy anyanyelvet beszélő sokaság sokfélesége számára. Nem csupán a teológiai ismeretek szélesebb körű kiterjesztéséről van itt szó, ahogy ez első látásra magától értetődő volna. Hanem a fogalom előtti ismerethez való, a hitre való előzetes hozzáférés más minőségéről, amelyet az anyanyelv benső, meghaladhatatlan ismerete tesz lehetővé. Az anyanyelv, amely nem a definíción, a dogmán vagy a ráción, hanem a közösségi és egyéni tapasztalatokon, az evilági és transzcendens ismereteken alapul. A protestantizmus anyanyelvi fordulata az emberi életvilág e meghatározó tartománya felé nyitott, a látszólag ismeretadási célt messze meghaladó hatásokkal.

2. Mit jelent az anyanyelv, az anyanyelvűség? Csakis akkor tudunk jó választ adni e kérdésre, ha a nyelvet nem egyszerű eszköznek tekintjük. Vagyis nem olyan eszköznek, amely rajtunk kívül álló dolog, tárgy, és amelyhez a kéznél levés és a kézbe vétel a viszonyunk. A dióverő pózna eszköz, a hosszú farúd, természeti eredetű tárgy, amelyet összettel kézbe veszünk, és az érett diót lesegítjük vele a fáról. Azután eltesszük a fészkerbe vagy mögé, s majd megint elővesszük, ha kell. A nyelv tudás, és ezt a tudást meg kell szerezni. A nyelvet tanuljuk.

Az anyanyelvünket tanuljuk meg. Természetes helyzetben azt a nyelvet, amelyet a környezetünkben a szülők, a család, a szűkebb közösség mond a mindennapi tevékenységek során. Maga a beszéd is tevékenység, nyelvi cselekvés. A nyelv elsajátítása a világ megismerésével, a világbeli megismerhető dolgok kategorizációjával párhuzamosan történik meg, és teljesen soha nem fejeződik be az emberi élet során. Ez a megismerő folyamat az egyéni, de egyetemes kognitív képességeken (így az absztrakció, a sematizáció, a szimbolizáció képességén) alapul. Ám az emberi megismerés ugyanazt a dolgot különböző nézőpontokból is fel tudja dolgozni. A megismerés perspektíváját a közösség hagyománymondása irányítja fő vonalakban.¹ A világot megismerő gyermeknek nem kell mindent újból fölismernie vagy kitalálnia: a közösség által fölhalmozott és mindig megújított tudás nemcsak rendelkezésre áll, hanem egyúttal perspektíválja is az ismereteket.²

Mindez a maga részleteiben megmutatkozik az anyanyelvünként megtanult nyelvben, más nyelvekkel kontrasztban. Egy nyelv a világ összetett megismerésének valamilyen meghatározott módú fogalmi rendszerét tartalmazza konvencionált módon. Ezek a kifinomult fogalmi struktúrák nyelvi kifejezések alakjában és jelentésében jelennek meg. Egy részük minden nyelvben azonosítható (például anya, apa, gyermek), más részük nyelvenként változó lehet (vannak nyelvek, amelyekben a fiatalabb vagy idősebb lány- és fiútestvért külön szóval lehet jelölni, másutt ezekre nincsen egyetlen szó, csak összetett szerkezet; egyes nyelvekben ugyanaz a szó poliszém hálózatban jelöli az élő és a száraz fát, más nyelvekben két külön szó). Az ilyen esetekben nem csupán lexikai különbségek, hanem a mögöttük működő konceptualizáció eltérő nézőpontjai érvényesülnek.

Az anyanyelv egyik fő jelentősége abban áll, hogy beszélője általa a világot egy részben egyetemes, de részben kultúraspecifikus nézőpontból képezi le a szemantikai rendszere alapjául szolgáló kategóriáival. Ezek a kategóriák alapvetően a népi megismerés tapasztalataira épülnek, közös, diszkurzív jelentésképzéseken. Például az anya és az apa fogalmi tartalma, ezzel együtt azoknak a szavaknak a jelentése, melyek e két fogalmat jelölik, egyrészt a családba születés egyetemes ismeretéből ered, másrészt azonban erősen függ az adott kultúra és társadalom családszerkezetétől, hierarchikus és tekintélyi viszonyaitól, a nemzedékek egymáshoz kapcsolódásától. Az anya vagy az apa főnév különböző nyelvekben, eltérő történeti korokban egyrészt a mindenkori közvetlen felmenőket jelölik, másrészt az ebben foglalt értéktartalmak egyezhetnek vagy különbözhetnek. A szocializálódó személy

az így történetileg kialakult világ- és nyelvismereti rendszerbe nő bele. Csak részben kapja azt készen, azon saját tapasztalatai és kreativitása tovább alakít.

Itt azonban mindjárt pontosítani kell: nem a nyelvet tanuljuk meg, sőt még csak anyanyelvünket sem, hanem annak egy változatát, az anyanyelvváltozatunkat.³ Hiszen a szülők, a közvetlen családi, lakóhelyi és szociális környezet is egy nyelvváltozatot beszél az anyanyelv általában létező variánsai közül. Az anyanyelvváltozat, a vernakuláris az a nyelvváltozat, amelyet a beszélő ember felnőtt korára a legösszettebben, legkifinomultabban, minden helyzetre alkalmazhatóan elsajátít, önmaga számára kidolgoz és működtet, és amely egyúttal saját önazonosságának egyik megvalósítója és jelölője. Ebben a nyelvváltozatban van a beszélő leginkább otthon, ezt alkalmazza spontán beszédében. És erre épülnek rá, ha különböznek is tőle, azok a beszédmódok, amelyek a mindennapitól eltérő helyzetekhez, témákhoz és célokhoz tartoznak.

A nyelvi tudás egyrészt azonos szintű, másrészt változó, a kultúra önreflexív mértékétől függően. Vagyis a nyelvi tudás a mindennapi személyes és közösségi gyakorlat mellett függésben áll az önmagára visszautaló és önmagát folyamatosan megalkotó közösség és egyén nyelvi reflexióitól, azoktól a válaszoktól, amelyek a megelőző nyelvi tevékenységek részben nyílt és tudatos reflexióiból állnak össze, mindig dinamikusan elvégezve.

Ekképp a nyelv nem pusztán eszköz a kifejezésre (mint a pózna a dióverésre), hanem az emberi cselekvés és megismerés szubsztanciális közege, egy emberi közösségbe tartozás és a világhoz való hozzáférés egy kultúra és egyben az általános humán perspektíva nézőpontjából.

Innen nézve válik érthetővé és fontossá a nyelv megkerülhetlenségének fölismerése. Ebből a nézőpontból válik teljesebben érthetővé Heidegger nevezetes megállapítása, mely szerint „A nyelv a lét háza. A nyelv hajlékában lakozik az ember”.⁴ A nyelv egyszerre a világban-benne-lét általános közege és az anyanyelv otthonos, begyakorolt, de specifikus „hajléka”, amelyben lehetséges az egyedi, lehorgonyzott beszéd. Ugyanakkor Gadamer joggal hangsúlyozza a Heidegger-féle metafora zártságának kérdőjeleit és a nyelv dialogikus megnyitásának a szükségességét.

Itt egyrészt a nyelv beszéd jellege mutatkozik meg: nincsen megértés dialógus, diszkurzus, vagyis emberi közösség nélkül. És a megértés, a diszkurzus nyelvi természetű. A hermeneutika a nyelvet a kölcsönös megértés olyan közegének tekinti, amely lényegi módon része a kommunikációnak. A „beszélgetésnek saját szelleme van, s a nyelv, amelyen folyik, magában hordja saját igazságát, azaz »feltár« és megmutat valamit, ami aztán ettől fogva

van. [...] Megérteni, amit valaki mond – ez, mint láttuk, a dologban magában való egyetértést jelenti, nem pedig azt, hogy behelyezkedünk a másikba, és megismételjük az élményeit. [...] ez az egész folyamat nyelvi jellegű”.⁵ A nyelv az értelemkonstituálás diszkurzív és dialogikus tényezője.

Tehát a beszédben, a beszélésben nem közvetlen tudatiság, azaz öntudatiság érvényesül, nem az abszolútnak tekintett ész válasza hangzik el, és nem is a szubjektum és objektum szembenállása artikulálódik a szubjektum teljesnek tekintett nézőpontjából, hanem a fölismerés, hogy „hozzátartozunk a sajátosan emberi léthez”. Az önmegértés a részesezés, az elsajátítás folyamataiban történik: „Amikor valaki megérti önmagát a szöveg előtt, akkor nem a saját véges megértését kényszeríti a szövegre, hanem kiszolgáltatja magát annak, hogy egy olyan tágabb ént nyerjen belőle, amely »én« a szöveg megcélzott világának megfelelő, megcélzott létezési mód lehet.”⁶

„A nyelv dialogikus jellege [...] maga mögött hagyja a szubjektum szubjektivitásában levő kiindulópontot, az értelem-intencióval rendelkező beszélő kiindulópontját is. Amit a beszéd eredményez, az nem pusztán egy intencionált értelem rögzítése, hanem egy állandóan változó kísérlet [...] A beszéd olyannyira nem az előítéleteink pusztá kiterjesztése és érvényesítése, hogy inkább azok kockáztatását jelenti – kiszolgáltatva azokat saját kényünknek éppúgy, mint mások ellenkezésének [...] még valami egyéb is van itt, a más-lét lehetősége úgyszólván, amely túl van minden közösségre kifutó egyezésen.”⁷ Ezzel együtt a megelőzöttség, az előzetesség, vagyis a beszéd megértésekor előhívott megelőző ismeretek, vélemények, előítéletek szerepe alapvető, mert ezeknek szembesülése a másik beszédének, szövegének a másságával vezet a más-létben való önmegismeréshez.⁸

Másrészt a beszédben az egyedi és az általános, az ontikus és az ontológiai kettőssége mutatkozik meg a nyelv által. Ahogy Paul Tillich ezt megfogalmazza: „A közlés a nyelv által: kölcsönös részesezés a jelentésvilágban. Az ember azért képes erre a közlésre, mert világa korrelációban áll teljesen kialakult énjével. Ez szabadítja fel a konkrét szituáció rabságából, környezetének közvetlen (>itt és most< adott) sajátosságából. Az ember minden konkrétan megtapasztalja a világot, minden sajátosban megtapasztalja az egyetemest.”⁹

3. A protestáns anyanyelvi fordulat a nyelvhez való viszony, az anyanyelv mint tudás és tevékenység imént röviden jellemzett tényezőit hívta elő, erősítette föl jelentőségét, hozta mozgásba, emergens módon, mert tényleges hatásait nem lehetett előre megjósolni.

Az anyanyelvű vallásos beszéd több értelemben is működésbe lépett. A történeti folyamatokban a *Biblia* és a szertartásszövegek mellett a teológia nyelvének nyelvi lefordíthatósága tűnt (és tűnik) a legföltűnőbbnek és akár a legfontosabbnak is. Főképp e szövegek monologikus, tervezett és egyúttal nyomtatott és sokszorosított jellege miatt. A teológiai szövegek sokak számára azonos módon váltak hozzáférhetővé, akkortól már nem is föltétlenül lefordítva, hanem már eleve vulgáris nyelven megalkotva. Mégis ez a hozzáférhetőség korlátos volt, és azóta is az, hiszen egy teológiai értekezés, bibliamagyarázat vagy akár hitvitázó irat megértéséhez, a fentiek értelmében, nem föltétlenül elegendő a kinyilatkoztatás megszólító jellegének a felismerése.

A hitélet szempontjából mindemellett legalább ilyen jelentékenynek tekinthető a vallásos gyakorlat anyanyelvi megvalósulása. Vagyis a folyamat, amelynek során a szertartásokon túl a hitről való bármilyen intézményesen szabályozott és nem intézményes beszéd közvetlenül az anyanyelv ismereti, világleképező közegébe került be, és ezzel együtt a nyelvi tevékenység általános, az anyanyelv világában megszokott dialogikus és diszkurzív rendjébe. A hit beszédének közvetlensége, melyet Ricœur joggal hangsúlyoz, ebben az anyanyelvi közegben valósulhatott meg újból teljesen. Ekkor ugyanis az Istenhez fordulás, illetve az Isten általi megszólíthatóság lehetősége a saját, legbelsőbbben megalapozott beszéd lehetőségét biztosította az anyanyelv által. A hit beszéde többek között a *kérügma* értelmében kaphatott nagyobb lehetőséget. A *kérügma* az evangéliumok üzenete a maga közvetlenségében megjelenítve, a mindenkori igehirdetésben, amely Istennek vagy Jézus Krisztusnak az igéjeként hangzik el, és amely „a megszólított ember szituációjában hatékonyan jelenvalóvá teszi azt, amit kimondanak”.¹⁰ A nyelvileg „hatékonyan jelenvalóvá tétel” közvetlensége összefügg az anyanyelv tapasztalatának a közvetlenségével.

4. A XVI. századi európai nyelvek beszélőközösségeik által a világot másképp képezték le, mint századokkal később, bár hasonló nyelvi mintákat (egyszerre alaki és tartalmi konstrukciós sémákat) működtetnek. Ez a tényező nyilvánvalóan érvényesült az anyanyelvekre fordításokban, és felszínre hozta (vagy jobban érvényre juttatta) a *Biblia* nyelvének összetettségét.

A textusok rögzített, kanonizált szövegek, amelyek viszont nem föltétlenül homogének. Ricœur felhívja a figyelmet a kinyilatkoztatás összetettségére a nyelvi cselekvés és a nyelvi megformáltság szempontjából. „[...] három nyelvi szint olvad össze egyetlenegy, a kinyilat-

kozottatásra vonatkozó hagyományos tanításban. Az első szint a hitvallás szintje, ahol a *lex credendi* nem válik el a *lex oranditól*; a második szint az egyházi dogma szintje, ahol a történelmi közösség önmaga és mások számára értelmezi a saját hagyományát meghatározó hitismereket; a harmadik szint pedig azoknak a tanításoknak az összessége, melyeket a tanítóhivatal az igaz hit szabályaként állít fel.”¹¹ Ricœur e három szint összeolvadását ismeri föl, amely így tekintélyelvű és áthatolhatatlan lesz. A hitről való vagy hitbéli beszéd korlátozódása itt a tét: „A hitvalló közösség tanítása ugyanis elveszíti a hozzá fűzött magyarázatok történelmi jellegét, ha a tanítóhivatal rögzített tételeinek gyámsága alá kerül. A hit megvallása pedig elveszíti az élő igehirdetés többletét [...]”¹² Ricœur hangsúlyozza, hogy nem szándékozik kétségbe vonni a „dogmaalkotó munka sajátos jellegét”. Ezzel együtt megkísérli „a kinyilatkoztatás fogalmát arra a legerendőbb szintre visszavezetni, melyet most a rövidség kedvéért a hit beszédének vagy a hit megvallásának” nevez.¹³

A hermeneutikai visszavezetés a közvetlen tapasztalati eredetéhez való visszatérést jelenti, az alapként funkcionáló hit megélése cselekvő folyamatának az intézményi magyarázatok alól való kiemelése, az azzal való nyílt szembesülés, illetve az ekképp zajló hitbéli beszéd folytatása. Ennek megfelelően „[a] kinyilatkoztatás hermeneutikájában azoknak a megnyilatkozásoknak kell elsőbbséget élvezniük, melyek a hit közösségének nyelvében a legeredetibbnek számítanak, tehát azoknak a kifejezéseknek van elsőbbsége, melyek révén a közösség tagjai első ízben értelmezték megtapasztalásaikat önmaguk és mások számára”.¹⁴ Az ilyen értelemben vett kinyilatkoztatás mint megnyilatkozás „közel áll az emberi megtapasztaláshoz, tehát a megtapasztalásokban sokkal alapvetőbb, mint bármely ontoteológiai kifejtésben”.¹⁵ Ricœur e hermeneutikai nézőpontjából a hívő kerül a középpontba, „az a hívő, aki azáltal igyekszik önmagát megérteni, hogy megérti hitének textusát”.¹⁶

Mint Gadamer jó okkal mondja föntebbi idézetében is, a hitbéli tapasztalat egyéni és közösségi megvalósulása is diszkurzív, humán részről nyelvi jellegű. Ricœur a kinyilatkoztatás megnyilatkozásfajtáinak (*discours*; a prófécia, a történelmesbeszélés, a törvénykezés, a bölcsesség) elkülönítésében és elemzésében a szövegtípus és a beszédhelyzet, vele együtt az emberi beszélő (a próféta, az elbeszélő) összefüggéseit mutatja ki a bibliai szöveg és Isten szava közötti viszonyban. Ám a megnyilatkozások (szövegek, nyelvi szerkezetek) szemantikájával nem foglalkozik, általános szinten sem. Ricœur az isteni megnyi-

latkozás egyszerre nyílt és rejtett jellegére mutat rá (például az égő csipkebokor történetében az önmegnevezés nyílt és egyúttal rejtett módjában: „vagyok, aki vagyok”).

Itt persze rögtön szembesülünk a kinyilatkoztatás (másként kijelentés) eltérő értelmezésével, illetve a kinyilatkoztatás és a *Biblia* viszonyával. Aligha lehetséges ebben az írásban a fölmerülő számos kérdést akár csak érinteni is, nem lehet sem teológiai értekezést, sem vallástörténeti kifejtést bemutatni. Csupán a fő irányok jelzésére vállalkozhatom, amelyek még csak nem is kötődnek kizárólagosan felekezeti teológiákhoz, a látszat ellenére sem.

Karl Rahner azt hangsúlyozza (többek között), hogy a kinyilatkoztatás nem eredendően nyelvi természetű, annál sokkal alapvetőbb, közvetlenebb és mélyebb módon jelenik meg az ember számára: „Isten szavának *istenti* (és nemcsak Isten által valamiként közvetve kieszközölt) szóként való meghallása csak akkor lehetséges, ha e meghallás valóban emberi teljesítéséhez szükséges *a priori* értelmezési horizont maga is »istenti«, vagyis átvilágítja azt, amit »kegyelemnek« nevezünk. És megfordítva, magának a kegyelemnek a közlése eleve magának a kinyilatkoztatásnak az alapmódja, mert a kegyelem mint Istennek abszolút szellemként való önközlése az ember szelleme és szabadsága számára soha nem lehet az emberben pusztán dologszerűen, előzetesen tudatos módon jelenvaló.”¹⁷ Ebben a magyarázatban a *Biblia* Isten kinyilatkoztatása, amelynek fő jellemzői közé tartozik annak történelmi megjelenése, nyelvi („szóbeli”), társadalmi és eszkatologikus jellege. A *Biblia* történetisége az emberi történelemben az írásbeliséget elérő kulturális szint révén válik lehetővé.¹⁸

Paul Tillich a kritikai fenomenológia módszerét alkalmazza a kinyilatkoztatás (művének magyar fordításában a kijelentés), tágabban a jelentés leírására. Ennek megfelelően „A »kijelentés« (»a lepel elmozdítása«) kifejezést hagyományosan valami olyan elrejtett dolognak a megnyilatkozására használták, amit a közönséges ismeretszerzés eszközével nem lehet megragadni [...] Annak a kijelentése, ami lényegénél fogva és szükségszerűen titkos, annak a megnyilvánulását jelenti a közönséges tapasztalat körülményei között, ami meghaladja a megtapasztalás közönséges körülményeit. Valami többet tudunk már a titokról, miután a kijelentésben megnyilvánult. Először, a titok valósága a tapasztalat részévé lett. Másodszor, a titokhoz való viszonyunk is a tapasztalat részévé lett.”¹⁹

A kijelentés megtapasztalásában az azt megtapasztaló személy túllép saját szubjektum–objektum szerkezetén, közelítve a lét és az értelem alapjához, Istenhez mint titokhoz. A kinyilatkoztatás közvetítője a természet, a történelem, csoport és egyén. E ponton lép be a nyelv, a

beszéd: „A kijelentés nem érthető meg a nélkül a beszéd nélkül, amely a kijelentést közvetíti. Isten megismerése nem írható le másképpen, mint a szimbolikus beszéd szemantikai értelmezése révén.”²⁰

Tillich szerint a Bibliának a helye alapvető, de nem abszolút a kinyilatkoztatás felfogásában és megértésében. „A bibliai üzenetet nem érthetnénk meg és nem fogadhatnánk el, ha semmilyen előkészítő előzménye nem lett volna az emberi vallásosságban és kultúrában. És a bibliai üzenet soha senki számára nem válhatott volna üzenetté, még a teológus számára sem, az egyház és a keresztények megtapasztaló részesedése nélkül. Ha az »Isten Igéjét« vagy a »kijelentésaktust« nevezük a rendszeres teológia forrásának, akkor hangsúlyoznunk kell, hogy az »Isten Igéje« nem korlátozódik egy könyv szavaira [...] Mivel mindaddig nincs kinyilatkoztatás, amíg valaki kijelentésként nem fogja fel azt, a fogadtatás része az eseménynek. A Biblia tehát egyidejűleg eredeti esemény és eredeti dokumentum; arról tanúskodik, aminek maga is része”.²¹

Ugyanakkor Tillich számára a mindennapi nyelv nem azonos a kinyilatkoztatás nyelvvel: „Kijelentés esetében a nyelvnek olyan jelölőereje támad, amely túlmutat a szavak mindennapos jelentésén, egészen a szavak hozzánk való viszonyáig. Kijelentés esetén a nyelvnek olyan kifejezőereje támad, amely túlmutat a nyelv mindennapos kifejező lehetőségein, egészen a kifejezhetetlenig és a kifejezhetetlen hozzánk való viszonyáig. [...] Amikor a mindennapos nyelv a végsőről, a létről és az értelemről értekezik, az előzetes, a feltételes és a véges szintjére rántja le azt, és ezzel eltompítja kijelentőerejét. Ha azonban a nyelv a kijelentés közvetítője lesz, az isteni titok »hangja« és »zengése« felhangzik, és megzendül az emberi jelölésben és kifejezésben és által”.²² Tillich nem véletlenül hangsúlyozza a „teológiai szemantika” kidolgozásának szükségességét, hiszen a kinyilatkoztatás nyelvének jellemzőit nyitott metaforákkal tudja csak megragadhatóvá tenni.

Rahner kissé másképp a mindennapi nyelvhasználat fontosságát hangsúlyozza, eltérő nyelvértelmezési keretben: „Mivel a teológia egyrészt feltétlenül kapcsolatban van a vallási tapasztalással és ennek történelmi változások és társadalmi életformák közegében történő, nyelvi úton áthagyományozott értelmezésével, másrészt az értelmező megjelenítéssel döntő cselekvésre akar felszólítani, ezért megteheti, hogy előnyben részesíti és jogos törekvésnéként védelmezi azokat a nyelvelméleti próbálkozásokat, amelyek nem az a priori konstrukcióra és a deduktív alkalmazásra, hanem a tényleges nyelvhasználatra és annak szabályrendszerre, valamint a világgal és

az étellel kapcsolatos nyelvi értelemkövetítés kifejtésére helyezi a fő hangsúlyt”.²³

5. A protestantizmus, a reformáció az anyanyelvi hitélet, az anyanyelvi hitbéli beszéd megvalósításával meghatározó fordulatot hajtott végre a kereszténység történetében. A hitéletnek az anyanyelvívé (vagy jórészt anyanyelvívé) tételével a hívőket saját legbelső nyelvi világában hagyta a hitbéli megnyilvánulások során. Ezáltal a hitélet, a hitbéli beszéd, a hitről való beszéd összekapcsolódott a legközvetlenebb, legjobban ismert, és egyúttal legkifejlettebb nyelvi tudással, amely elválaszthatatlan a világról való személyes és közösségi tudástól. Ez a tudás szintén tapasztalati alapú, evilági keretek között, de mindig transzcendenciára irányultsággal.

Az episztemikus közvetlenség megkönnyítette a kinyilatkoztatás, az Ige már eleve meglévő megszólításának, a kegyelemnek, az ember tulajdonképpenségének a valamilyen módú felismerését, az ezzel való éleést. Azt a mindenkori folyamatot, amelyben az emberi megismerés, a tevékenység nem csupán az életvilág közvetlen, helyzethez kötődő műveletei és viszonyai érvényesülnek, hanem amelyben a transzcendens, az Igével kapcsolatba kerülő ember történő létezése megvalósul vagy megvalósulhat. Ez a megismerés, ez az emberi viszonyulás mindig történő esemény, amelyben az ember cselekvő, dialogizáló résztvevő, aki részesül a titokban, ami titok marad; vagyis sem nem passzív elfogadó, sem nem a kívülálló, objektív és mindentudó ésszel bíró lény.

Ekképp az anyanyelvi beszéd segítette a Ricœur által alapvetőnek nevezett élő igehirdetés, a kéri-gmatikus hitbéli megszólalás és megértés megvalósulását. Mindez éppen az anyanyelvi tudás mint a legbelsőbb és legkidolgozottabb nyelvi tudás alapjain történhetett meg. Nyilvánvaló, hogy a lefordított Bibliának és az énekeknek, zsoltároknak a közvetlen megismerése, a kinyilatkoztatást eseményként és dokumentumként rögzítő szövege anyanyelven közvetlenebbül lehorgonyozhatóvá vált az evilági tapasztalatok rendjében, mint a róla való közvetett beszéd. E körülmény akkor is elismerendő és méltányolandó, ha a kinyilatkoztatás nyelvét a mindennapi nyelvről egyes pontokon elváló közegnek lehet tekinteni. Az atya és a fiú szavak hétköznapi, tapasztalati alapú jelentése csak részben vezethető át metaforikusan azok keresztény értelmére. Az átlépés ennél nagyobb és bonyolultabb, ám mégis ott van a hétköznapi nyelvi alap. És akkor is elismerendő, ha tudjuk, hogy az anyanyelvi kultúrától függő nézőpontból (tehát nem egyetemesen) képezi le a világot. Valamint akkor is meghatározó tényező, ha az anyanyelvi megszólalás nem volt mindig,

mindenütt teljes, a latinak például sokáig fontos szerep jutott egyes területeken.

Tudni kell mindezek mellett, hogy az anyanyelvi váltás előre nem jósolt fejleményeket is eredményezett. Csak utalni lehet e helyt például a nemzeti jelleg erősödése és erősítése folyamataira, amelynek a modernizációs folyamatokban nélkülözhetetlen szerepe volt. Ám ez együtt járt bizonyos fokú elkülönüléssel, az egyetemeshez viszonyított autonómia kialakulásával. Az autonómia persze nem az izoláció, hanem a határmegvonás más entitások viszonyában, tehát azokkal kapcsolatban maradvány. A *Biblia* fordításai Európa legtöbb nyelvének történetére jelentékeny hatás gyakoroltak, egyrészt szemantikai rendszereik kibővítésével, másrészt az adott nyelvek standardizációs, kodifikációs folyamatainak a számottevő elősegítésével.

JEGYZETEK

- 1 Ehhez lásd LANGACKER, Ronald W.: *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California, Stanford University Press, 1987.
- 2 Vö. TOMASELLO, Michael: *Gondolkodás és kultúra*, Bp., Osiris, 2002.; TOMASELLO, Michael: *Mi haszna az együttműködésnek?* Bp., Gondolat, 2011.
- 3 HALLIDAY, M. A. K.: The Users and Uses of Language, in Joshua A. FISHMAN (ed.): *Readings in the Sociology of Language*, The Hague, Mouton, 1968, 139–169.
- 4 HEIDEGGER, Martin: *Levél a „humanizmusról” = „... költőien lakozik az ember...”*, válogatott írások. Bp., T-Twins/Pompeji, 1994, 117.
- 5 Vö. GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer*: Bp., Gondolat, 1984, 269. *Kiemelés az eredetiben*. Lásd még TOMASELLO: *Gondolkodás és kultúra...*; TÁTRAI Szilárd: *Bevezetés a pragmatikába, Funkcionális kognitív megközelítés*, Bp., Tinta, 2011, 25–67.
- 6 RICŒUR, Paul: A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása = *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., Osiris, 1999, 150–151.
- 7 GADAMER, Hans-Georg: Szöveg és interpretáció = BACSÓ Béla (szerk.), *Szöveg és interpretáció*, Bp., Cserépfalvi, 1991, 21.
- 8 Vö. GADAMER: i. m., 191–195.
- 9 TILLICH, Paul: *Rendszeres teológia*. Bp., Osiris, 2000, 415.
- 10 RAHNER, Karl – VORGRIMLER, Herbert: *Teológiai kis-szótár*. Bp., Szent István Társulat, 394.
- 11 RICŒUR: i. m., 116–117.
- 12 RICŒUR: i. m., 117.
- 13 RICŒUR: uo.
- 14 RICŒUR: i. m., 132.
- 15 RICŒUR: i. m., 138.
- 16 RICŒUR: i. m., 117–118.
- 17 RAHNER, Karl: *Az Ige hallgatója*. Bp., Gondolat, 1991, 33.
- 18 RAHNER – VORGRIMLER: i. m., 663–664.
- 19 TILLICH: i. m., 101.
- 20 TILLICH: i. m., 111.
- 21 TILLICH: i. m., 46.
- 22 TILLICH: i. m., 112.
- 23 RAHNER – VORGLIMNER: i. m., 523.

Petróczi Éva

Czeglédi István, a kassai mártír prédikátor

■ Czeglédi István református lelkész, kegyességi művek szerzője 1619. november 19-én, a felvidéki Perényben született, s Nagyszombat határában, egy szekéren lelte halálát, nagyon viszontagságos, derűre mégis mindig kész életének 52. évében. Tanulmányait Nagyváradon, Debrecenben, majd 1631-től Sárospatakon végezte, 1642–44-ig Sátoraljaújhelyen tanított, 1644-től pedig Hollandiában tanult, először Franeker, Utrecht és Leiden egyetemeken, majd 1645-ben a deventeri főiskolán. Itt a legerősebb hatások a Leidenben töltött tíz hónap alatt érték, ahol olyan, nagyhatású tanárok keze alá került, mint Jacobus Triglandius és Fredrik (Friedrich) Spanheim. Számos forrásból tudjuk, hogy Czeglédi életének „örök mestere” Spanheim volt; műveiben, élesre hegyezett vitairataiban az ő polemizálókészsége köszön vissza. Nem csoda, ha ezek után, négy évvel Czeglédi – a későbbiekben majd vázolt – mártírhálála után nevelt fia, Köleséri Sámuel, a nevezetes debreceni prédikátor-író valósággal magasztalta Spanheimet a *Sion vára* című posztumusz Czeglédi-mű ajánlásában. Érdekes módon egy másik fontos tanárát, a deventeri Diest (Diestius) professzort munkáiban név szerint sehol nem említi, *Hartzban valo bajvívásban irt könyvecskéje* azonban gazdag deventeri epizódokban. A szövegben minduntalan a tengerészkultúrára, a kikötői életre való utalások bukkannak fel, továbbá a vizek flórája és faunája – és a hajóépítés. Köztudomású, hogy Deventer nem tengerparti település, de jórészt az Ijssel folyó keleti partján terül el, így lehetett belőle – tenger nélkül is – Hanza-város. Mindez alkalmat adott Czeglédinek arra, hogy nagyon változatos, a vízközelséget érzékeltető, beszédes képeket alkosson: „Ismerem, Uram, a’ te igid, olyan, mint a tenger, mellyben a nagy Czeth hal úsz, a’ szegény Bárány csüggendez; fenyics meg azért a’ szeleket, hogy mikor ebben eveczkél tántorgó lelkem, ne borittassék el veszedelmes jeghek között tenyészni igyekvő Halcyon gyenge madarad.” A következő példánk, amely Czeglédi folyamatos Hollandiára emlékezését bizonyítja, egy ha-

lotti ima, Rhédei Ferenc erdélyi arisztokrata fölött. Ebben a szövegben pontosan tíz vízi metaforát számolhatunk meg, noha az elhunyt hegyvidéken született és élte le az életét. Éppúgy, mint maga a szerző, aki szülőföldjén és legfontosabb szolgálati helyén, a Felvidéken (főként Kassa városában!) nem sok hajózási tapasztalatra tehetett szert, hiszen e régió fő folyóján, a Vágon legfeljebb tutajjal közlekedtek. Teljesen nyilvánvaló tehát, hogy deventeri peregrinus-éveire emlékezett (ahol viszont szép számmal építettek nagy hajókat!), amikor Rhédeit az alábbi szavakkal méltatta: „Bárka, melyet, mind kívül, belül megenyvezének; ünéki-is külső belső isteni szolgálatja, Hiti által, így tündöklíc vala.”

Hosszú kassai szolgálatának éveiben az ott élő kálvinistákban is ő táplálta folyamatosan az ő számára oly sokat jelentő ország iránti megbecsülést, szeretetet. E Czeglédi István és Hollandia-témát lezárandó, idézzük egykori vándordíák-társa és egész élete során hűséges barátja, Nógrádi Mátyás szavait, a már említett *Sion vára* egyik kísérőverséből:

*Sok munkái után híres Belgiumban,
Küldeték várastul, tudós Lugdunumban,
Sidó s görög nyelven épülni Lejdában,
Holott jelen voltam Académiákban.*

Egy kis magyarázat: a XVII. század magyarjai Hollandiát „Belgium”-ként emlegették, Leident pedig elmagyarosítva „Lejdá”-nak becézték, vagy latinul, „Lugdunum”-ként emlegették!

Hazájába visszatérvén, Czeglédi először 1647-ben szolgált Kassán mint iskolaigazgató, ezt követően, tállyai és beregszászi lelkipásztorkodás után 1653 elejétől egészen 1671-ben bekövetkezett haláláig kassai lelkész volt, neve valósággal összeforrt a kassai református eklézsia történetével, ahogyan ez a nevéhez és munkásságához kötődő, nem túlságosan gazdag szakirodalomból is kiderül.

Joggal vetődhet fel bennünk a kérdés: miért is a hosszú időn át Kassán lelkészkedő, udvari lelkési posztot soha be nem töltő Czeglédi István szolgált Sárospatakon, 1661. április 24-én, Szent György napján az előző év június 7-én, Nagyváradon elhunyt fejedelem sírba tételekor? Ahhoz, hogy ezt a választást nyilvánvalónak és természetesnek tekinthessük, röviden fel kell idéznünk a XIX. század számos egyháztörténésze által oly gyakran felemlgetett, mára valamelyest feledésbe merült Sárospatak–Kassa „tengelyt”, illetve a Rákócziak – köztük II. Rákóczi György – szerepét a kassai eklézsia megalakulásában és felvirágoztatásában. E tudósok sorából idézzük először a Kassa „specialistájának” számító Révész Kálmánt: „A fejedelem (I. Rákóczi György), mint most már Kassa ura, csakhamar elhelyezkedett a királyi házban, hol két nap múlva gazdagon megvendéglé a kassai tanácsot. Első terve szerint csakis pár napig akart Kassán maradni, s a húsvéti szent ünnepeket (1644. március 27–28.) Patakon akarta megülni. Később megváltoztatta szándékát, s bizonyára református hitfelei kérésére az ünnepeken át is Kassán maradt, hogy a húsvét első napján tartott isteni tisztelet által mintegy megalapítsa a kassai református egyházat. [...] Leírhatatlan örömezzel ülték meg a feltámadás nagy napját a kassai reformátusok: ez a nap: 1644. március 27. egyházuk születésének napja is volt.”

Néhány évvel Révész Kálmán előtt Paikoss Endre egyébként arra is kitért, hogy az „öreg fejedelem” által alapított eklézsiaát hogyan gyámolította az ő halála után Lorántffy Zsuzsanna, de maga az ifjabbik György is: „Rákóczi György 1652. április 30-án kő- és mézhordásra 50 számú jármos ökröket engedélyezett a kassai helvét hitvallású egyház híveinek olcsó áron uradalmában szedetni.” Ez a természetbeni segítség anyja és fia 4000 forin-

tos készpénzadományának megfelelése volt! Szabó Lajos 1944-ben írott, hármasszóval ékeskedő *Kassai kalvinista krónikája* nem csupán a Rákócziak dicséretét zengi; a már XIX. századi szerzőtársai által is méltatott Czeglédi Istvánnak olyan dicshimnusz szentel, amely máris közelebb vihet minket a II. Rákóczi György sírjánál betöltött, szomorú, de nagy tisztességet jelentő szerepéhez: „Czeglédi István kétségkívül a kassai református egyház legnagyobb lelképásztora. Nagy, mint építő. A templom és az iskola megépítője és az egyház állandó erősítője. Nagy, mint lelkigondozó. Híveivel a legmelegebb pásztori közösségben él, ismeri minden gondjukat, bajukat, lelkük orvosa, örömeik és bánatuk megosztója: Az egyház (1653-ban kezdődő) keresztes anyakönyve évről-évre feljegyezi, hogy melyik családnál vállalt keresztpapaságot, felesége pedig keresztyenaságot. 41 családdal kerülnek így komasági viszonyba.”

Érdemes ezek után eltöprengenünk azon, miért is vált ez a jámbor, jól képzett és egyértelműen apaszívű lelkész már 1670-ben, egy esztendővel a végső soron halálához vezető gályarab-per előtt az egyre vadabb ellenreformáció korai kiszemeltjévé, miért vetették – mintegy a végső felvonás előjátékául – hamis vádakkal börtönbe, s miért keverték bele ok és alap nélkül, még a Wesselényi-összeesküvésbe is, amelyhez semmiféle köze nem volt? A válasz viszonylag egyszerű: az a polemizálás, az a pengeéles hitvitázó hajlam, amelyet Czeglédi Spanheimtől tanult meg Hollandiában, nálunk, Magyarországon önsorsrontó képességnek és műfajnak bizonyult. Lássunk ezek után néhány epizódot a vitázás közben csöppet sem szelíd református prédikátor két legnevezetesebb művéből, amelyekkel nem csupán a megcsipkedett „pápisztákat” akarta öncélúan bosszantani, hanem – s ez a sokkal lényegesebb – saját híveit, felekezetének tagjait kívánta gyógyítani, megerősíteni. Ahogyan Molnár Szabolcs írja: „A protestáns prédikátor szükségét érezte az ellenreformáció idején, hogy gúnyolódással, csipkelődéssel föloldja a védekező alárendeltségi helyzetet, s a szatirikus alapállást a fölénybe kerülés eszközeként használja. Az olvasónak nemcsak az értelmére akar hatni, hanem az indulatait is fel akarja gerjeszteni. Hitsorsosai lelki higiéniáját, lelki felfrissülését is akarta szolgálni. Az ellenfél [főleg a jezsuiták, s általában a katolikusok! P. É.] lejáratásával az indokolatlan tekintélytiszteletet, a kishitűséget, a félelmet igyekezett lecsapolni az olvasó tudatából... Czeglédi sem az arisztotelészi simogató humor, hanem a barokk korszak vastag szabadszájúságával pofonverő humor kreatora.” Lássunk ezek után néhány, a katolikus vitapartnereket különösen felbosszantó epizódot. Az első egy mai szemmel nézve is ellenállhatatlan „teológiai egerészés”, abból a *Barátság*

dorgálásból, amelyben Pázmány *Bizonyos okok* című művére még tréfásan reagál, míg posztumusz megjelenésű művében, a *Sion várában* majd komolyan: „De mit mondgyak? Im egy Pápista, az Ostya állapattyanak meg ételeért, nézd mint sentenciázza az Egeret: (y) Az Egeret, meg kell fogni, s-égetni, hamvát penig, az oltár mellé kell hinteni. Saidította volt ez hihető, hogy meg marad a' kenyér állattya, s nem maradhat TULAI DONSÁGBAN meg, ez: Hoc est Corpus meum.” A Biel-féle (egy célba vett jezsuita szerző!) ultima ratio még mulatságosabb: „Irtózatosa méltó dolgot is nemzet e Transsubstantiatio. Halljad csak: (z) Az Egér gyomrában is kel az Úr testét imádni. Ebből, ilyen ellene mondás nevednek: Nem kel azt cselekedni, mert úgy, némünémi képpen az Egér imádatnék.” Ide, az úrvacsora- és szentáldozás tani egérhókuszpókusz végére már csak egy XX. századi párhuzamocska kínálkozik, Bálint György *Miki, az Isten* című karcolata, amelyben arról írt, hogy a harmincas években bizonyos, mozibolonddá vált afrikai törzsek Disney mindig diadalmaskodó Mickey Mouse-át bevették törzsi isteneik közé.

A *Barátsági dorgálás*, s az ugyancsak a katolikus rítusokat, közelebből a misét kárhóztató *Dágon ledülése* írásakor a szerző ugyanazzal a fogással él. Mintha egy vídámpark torzító tükörfolyosóin vezetgetné az olvasókat, a kálvinistákat a katolicizmus visszasságaitól, a katolikusokat önnön bálványimádó tévelygéseiktől elborzasztandó. De bármilyen rémisztőek-kacagatóak is ezek a képek, a végszó mindkét műben mélységesen komoly, egy ekléziája ügyének utolsó leheletéig elkötelezett embert mutat. A *Barátsági dorgálást* az Elhajlott Pápistának nevezett szereplő szelíd bűnbánó imájával rekeszti be: „Oh bezzeg áldott óra vala ez, kegyelmes Atyámfia! be nagy Isten szeme szálla reám, hogy így meg illetődém! Soha bizony többé a Római Hajóban nem evezek, hanem Krisztusom, s az Apostolok követője leszek. Oh édes Uram Istenem meg bocsásson Felséged Hit Szegésemrül! Jövel édes (k) Pásztorom, tégy szent Válladra, s vigy bé, mételetlen fűvön legelésző Seregedben! Ámen.”

A halála előtti évben, 1670-ben közreadott *Az Úr frigy szekrénye előtt Dagon Le-dülése*, amelynek célja Gorup Ferenc győri nagyprépost „a misérül írt könyvecskéjének” megsemmisítése, még összetettebb vállalkozás. Ráadásul hősünk hamarosan elkövetkező szenvedéseinek, mártíriumának egyik közvetlen kiváltó oka. Czeglédi ugyanis – a pozsonyi vádakkal ellentétben – nem „összeesküdni”, nem „szövetkezni” indult, már nagyon roskatagon, utolsó erdélyi útjára, hanem azért, hogy Apafi Mihály segítségét kérje kinyomtatásra váró könyvei, többek között a nyilvánvalóan katolikus-ingerlő *Dágon*

megjelentetéséhez. Az e művei miatti aggodás kicsendül Czeglédi Apafihoz, Bornemisza Annához és Teleki Mihályhoz intézett leveleiből is.

Az Apafi Mihályhoz intézett előszóban, a „Készület”-ben Czeglédi István Orbán pápát kárhóztatja, aki 1264-ben egy Éva nevű apáca látomása nyomán rendelte el a „széjjel hordozott ostya” imádsását, vagyis az Úrnapja megünneplését; szerzőnk forrása a tridenti zsinat jegyzőkönyvének idevágó passzusa volt. E prózai beköszöntőt azonnal egy latin és egy magyarra fordított vers követi, amelyben szerzőnk – Ovidius nyomán – párhuzamot von az Úrnapja és Ceres istennő pogány gabonaünnepe között. Czeglédi – hatásos fogásként – úgy gondolja, nem érvelhet ékesebben az Úrnapja és a mise ellen, mint azzal, ha *saját* egykori, latin nyelvű ünnepleírásait fordítja a „pápisták” ellen. Ahogyan a beköszöntő vers felvezetésében írja: „Ezt egy tagjok illy versekben formálta; Magyarul így foly:

*Innen van innepe a Krisztus testének,
Mellyet nagy pompával, mint látod, szentelnek;
Ki győzné számlálni sok játékit ennek
Úgy mint csúfságokkal teljes tiszteletnek?
Mert ebben a' szentelt kenyér imádatatik,
Templom s város környül midőn hordoztatik
Isteni tisztelet néki adattatik,
Szép ezüst edényben mikor foglaltatik.
'ki penig az Úr testét két kezében
Felemelvén viszi, fogják ötet menten...”*

A mi minden tanultsága és bölcsessége ellenére is óvatlan Czeglédink tudott természetesen sokkal szelídebben is hitvitázni. Kisebbik fiának, Palkónak címzett dialógusában, az *Idős Noé becsületit oltalmazó Japhetkében* például az erősen teologizáló párbeszédbe jó humorú kis állatmesét, beszédes, ma is érthető béka-nyúl példázatot sző: „Sőt inkább nékem kell vigasztalnom az félelmes szívű Calvinistákat-is (ha kik lehetnének) mint egy öreg nyulnak régen, nyúl-társait. Kik el-végezték vala magokban, hogy mind a Vízbe öllýék magokat, mert őket minden állat csak üldözi, s-kergeti. Neki indulnak azért, s-mikor már mennénk a' Víznek, bé-ugrik a partrul előttök egy Béka. Melyet látván egy öreg nyúl, megallapíttya őket, így szolván: Neveszejtsük el magunkat, mert vagyon olly Béka, a'ki fél tülünk. Nem egy, hanem, (s) három tisztátalan Békák is, tartanak az öreg nyultul.”

Végezetül adósok vagyunk még Czeglédi István 1671-ben bekövetkezett mártírsorsa rövid összefoglalásával, s azzal, hogy idézzünk a róla szóló, széles körben énekelt

ballada néhány versszakát. Nem betyár volt ő, nem is szépasszony, csupán egy keserves sorsú, végtelenül sokat szenvedett prédikátor-író, mégis jóval szélesebb körben megismerhették e ballada révén, mint legtöbb társát. Ezt a kicsiny vigasz-hírnevet maradéktalanul megérdemelte, jóllehet ő végül soha nem jutott a pozsonyi véstörvény-szék színe elé, sem a gályapadra, hiszen sok törődéssel járó élete és 1670-es fogsága annyira legyöngítette, hogy Nagyszombat határában, a szekéren visszaadta lelkét Teremtőjének. Az alábbiakban idézett versszakok nem ezt beszélik el, hanem egy népszerű, mindmáig könnyen értelmezhető protestáns költői képbe sűrítik Czeglédi István életének lelkeszi szolgálattal és hitépítő művek sokaságával szolgáló, önfeláldozó évtizedeit. Valóban egyházunk egyik igazi „pelikánja” volt ő, aki szíve vérével táplálta az eklézsia fennmaradását, meg nem rettenve a vész teli korszak fenyegetéseitől és veszélyeitől. Meglehet, szúrásai, „pápasták” elleni polémiai ma – az ökumené korában – már túlzónak és túlságosan marónak tűnhetnek, *abban* az egyháztörténeti helyzetben, *olyan* fenyegetettségben azonban természetes, érthető válaszok voltak. Czeglédi István-portréinkból semmiképpen nem hiányozhatnak a róla szóló ballada legköltőibb és legjellemzőbb sorai:

*Mert egy mérges kígyó bément nagy véletlen,
Pelikán fiait sebhété fészekben,
Méreggel egyenként megölé helyekben,
Ki miatt halálok esék nagy véletlen.*

*Látván ő fiait mind halva feküdni,
Nem tuda mit tenni, kezde keseregni,
Szerzett eledelét hová kelljen tenni,
Meholtak fiai kinek adjon enni.*

*Búvában pelikán az ő maga mellyét,
Elkezdé szagatni, hogy bocsátná véréit,
Vérével öntözné ő megholt fiait,
Felelevenítené s így adná meg éltét.*

Az már ebből a rövid portréból kiderült, hogy Czeglédi István, bár övéi, hittestvérei, gyülekezeti tagjai között a szeretet, az együttérzés és a segítő gesztusok embere volt, ellenfeleivel – elsősorban az ellenreformációnak a XVII. század második felére végzetesen fenyegető képviselőivel, erőivel szemben – önmaga biztonságát veszélyeztető módon éles hangú tudott lenni; joggal mondhatjuk, hogy egyházi íróink sorában ő volt a polémia, a hitvita talán legkiválóbb mestere. Alakját és munkásságát vázlatosan felidézve utaltunk már egyik meghatározó hollandiai pro-

fesszora, Fredrik Spanheim szerepére, de talán érdemes vázlatosan kitérnünk arra, hogy rajta kívül – ha közvetve is – hatnia kellett rá a bő egy generációval korábban élt legendás teológusnak, akinek angol nevét Hollandiában kezdték a „Szeretett”-ként, azaz Amesiusként emlegetni növendékei. Ez a tény megér egy kis lezáró vázlatot, arra nézve, hogy a Hollandiában tanuló magyar teológusok műveiben, szemléletében ott lappanganak a puritanizmus bölcsőhelyének, Angliának a történései, egyházi belháború is. Következésképpen Czeglédi gazdag életművében is.

Honi puritánus szerzőink „zsigeri” hatalomellenességének – pontosabban, a hatalommal visszaélők iránti ellenszenvnek – egyik forrása – természetesen az Angliában olvasott, onnan hozott, majd fordított, átírt irodalmi művek mellett – szeretett mesterük, atyai tutoruk, az Angliából száműzött William Ames példája volt, akinek franekeri professzori működése, széles körű hatása, a kelet-európai (nem csupán magyar, de lengyel, cseh) diákok iránti érdeklődése elsősorban Melanchthon két emberöltővel korábbi wittenbergi szerepéhez hasonlítható.

Keith L. Sprunger kiváló Ames-monográfiája bővelkedik a mester életével kapcsolatos anti-episzkopális epizódokban: ahány angol püspök, annyi történet papi személyekhez méltatlan, az ünnepeket is megszenteltetítő cselekedeteikről. Így – más elretentő példák mellett – az Amest papi szolgálati helyéről mindenáron kiebrudalni akaró Valentine Cary esete, aki „karácsony napján lejött a fogadószobába és kártyázni kezdett, közvetlenül azután, hogy kiszolgáltatta a szent jegyeket”. A következő, Sprunger által felidézett történet már közvetlenül Ames szavait citálja, *Új köntös* című, önéletrajzi elemekkel átszőtt művéből: „Egyszer, csak egyetlen egyszer (Istennek legyen hála) állottam személyesen egy püspök előtt: s lettem bemutatva neki a városi magisztrátus képviselői által, azon célból, hogy városuk papijává (ti. Colechester város papijává, George Abbot londoni püspök jóváhagyásával) választtassam. Ez az alantas ember (lowly man) először megkérdezte tőlük, hogyan merészelnek papot választani az ő beleegyezése nélkül. Ti (mondá ő) azt kapjátok prédikátorotokul, akit én kijelölök nektek. Mert én vagyok a ti Pásztorotok – noha soha nem legeltette őket (azaz: nem szolgált a gyülekezetükben). És azután, hozzám fordulva, így szólt: hogyan merészelsz ígét hirdetni az én egyházkerületemben, az én írásos engedélyem nélkül? Így azután, minden további indoklást mellőzve, csupán merő hatalmaskodásból elbocsátott engem, s az egész magisztrátust, hogy várjuk ki, míg kedve támad javunkra dönten; ez a várakozás – esetemben – immáron húsz éve tart.” George Abbot azonban nem elégedett meg Ames húsz esztendeig tartó „előszobáztatásával”

colechesteri kinevezése ügyében. Sokkal hatékonyabban igyekezett ártani kipécézett ősellenségének. Sir Ralph Winwood, I. Erzsébet és I. Jakab diplomatája levéltári hagyatékának XVIII. századi kiadásában találunk erre nézve döntő bizonyítékot. A kérdéses levél írásának idején, 1612 márciusában William Ames már holland hittestvéreinél kapott menedéket, a hiúságban megsértett Abbot mégis a jeles teológus megbüntetésére uszítja Winwoodot, mégpedig meglehetősen alattomos módon, titokban akarván elintéztetni ellenlábasa kiutasítását a Németalföldről, illetve élesen követelve az azt követő további retorziókat: „Ezenképpen hogyha ő (ti. Ames) közöttünk (ti. ismét Angliában) volna, oly messze esnék a legcsekélyebb kegytől is, hogy valamely példa értékű büntetés lenne jogos osztályrésze. Őfelsége értesítést kapott arról, milyen kiváltságok közepette adtak otthont Hágában ennek az embernek...”

Cary Abbot, Whitgift és főpapi társaik csak egyet értek el a fentiekben idézett (illetve jóval korábbi, de hasonlóan ellenséges mentalitásról tanúskodó), egyfelől teljesen önkényes, másfelől ráadásul a katolikus restauráció irányába mutató viselkedésükkel. Nemtelen gesztusaik – ez természetes is – nem szülhettek nemes viszontválaszokat. Például az 1588–1589-es évek folyamán a legcsekélyebb türelmet is nélkülöző, epés pamfletek láttak napvilágot, amelyek azok közül is sokakat elidegenítettek a puritán eszméktől, s azon belül a zsinat-presbiteri rendszertől, akik korábban annak elkötelezett hívei voltak. Ahogyan Szántó György Tibor írja az angliai reformációt és az angol polgári forradalmat tárgyaló összefoglaló művében: „Ha egy mozgalom elveszti kapcsolatát a tömegekkel, illegalitásba kényszerül, továbbá nem számíthat többé befolyásos patrónusok segítségére és okos vezetők nélkül marad, óhatatlanul hibákat követ el. Martin Marprelate álnéven 1588–1589 folyamán a presbiteriánusok minden eddiginél agresszívebb hangnemű röpiratokat publikáltak a püspöki kar ellen. Nem kellett volna. Még maga a veterán Cartwright és Travers is meghökkent az írások útszéli és durva hangnemétől. Whitgift és munkatársai nagyon is hálásak lehettek »Marprelate«-nek. Igazolva látták tételüket: a puritánok veszedelmes bajkeverők és felforgatók.”

Nos, a mi puritán szerzőink – egy-két gorombább kitételt nem számítva – általában jóval mérsékeltebbek voltak. Marprelate-i vitrioloságú püspök- és uralkodóellenes opusz jóformán nincs is írásaik sorában. A visszafogott indulat így hazai tollforgatóink esetében az írói teljesítmény szempontjából jóval igényesebb, sokszor egészen művészetközeli műveket hozott létre. Ahogyan egy hosszabb angol, s egy rövidebb magyar nyelvű tanul-

mányban a közelmúltban magam is kifejtettem: stilisztikai szempontból minden vitát kizáróan a mi (magyar és kelet-európai) szerzőinké a diadal. Ezt Czeglédi Istvánra vonatkoztatva: egy-két vitriolosabb fordulatát leszámítva ő is sokkal inkább elhivatott, és – ne szégyelljük kimondani – sokkal tehetségesebb író volt annál, hogysen a hitvitázás hevében elfelejtsen igazi író lenni! Írásainak színe, természetes humora, drámaisága sok angolszász hitvitázóénál hatásosabb és időtállóbb. Mindezt nem a túlhajtott nemzeti büszkeség mondatja velem, csupán nagyszámú külföldi és magyar puritán vitairat ismerete. Ahhoz, hogy Czeglédi emberszeretetet fékezze, mert az esetek többségében nem egy-egy személyt, hanem sokkal inkább a katolikus kultusz protestáns felfogástól távoli elemeit tollhegyre tűző stílusbravúrait igazán értékelni és méltányolni tudjuk, ha nem is teljes részletességében, de legalább vázlatosan mutassuk be azt a közeget, azokat a hitvitázó prédikátor-írókat, akik – hozzá hasonlóan – írásaik minőségét soha nem áldozták fel holmi hatalomellenes dühkitöréseknek. Azaz: nem öntötték úgy ki a gyereket a fürdővízzel, ahogyan ez az angolszász nyelvterületeken nagyon gyakran megtörtént.

Tehát, jöjjön itt egy kisdéd példatár arról, hogyan vívtak tollháborút hitvalló XVII. századi őseink. Lásunk először egy nagyon korai, William Perkins nyomán született magyar puritán értekezést, az ifjúkorában Heidelbergben tanult Kecskeméti C. János *Catholicus reformatus* című munkáját. Az iktári Bethlen Istvánhoz címzett ajánlás – a patrónus magas rangjára ezúttal egyáltalán nem tekintve – a kevélységet, a hatalomvágyat veszi célba: „Négy lovak vonnyák az kevélységnek szekereit. Uralkodásban való telhetetlenség, maga dícsiretinek kivánsága, másnak meg uralása, engedetlenség. Négy kerek vadnak, melyeken forog. Az elének maga hányása, kérkedés, csacsogás, álhatalanság...”

A főszöveg kis történelmi-egyháztörténeti áttekintése a szerző nyugat-európai szerzőknél szokatlan taktikai készségéről tanúskodik: úgy kárhoztatja ugyanis a múlt gyakorta rosszra hajló uralkodóit, hogy közben felmagasztalja (még hozzá nagyon részletes felsorolásban!) kora mindazon protestáns uralkodóit, akik nem adták el magukat a gonosznak (a „parázna birodalmának”), azaz a katolicizmusnak, s így az isteni hatalmon túlnőni akaró emberi hatalmaskodásnak sem: „Mert noha ez előtt egynéhány üdőkkel többnyire ez egész földnek királyai annak a paráznának birodalma alá adták vala magokat, mind azon által, ez mi üdönkben sok királyok (úgy mint az angliai, dániai, svéciai, norvégiai, scotiai) és többire az Német országi fejedelmek és sok nagyságosok ennek paráznaságátul el tá-

voztatnak. Az mellek megmutathatták mely hiában való az pápista különböztetések.”

Kecskeméti C. szövege, illetve egész munkássága ugyanazt bizonyítja egyébként, amit Szenci Molnár Albert életének és életművének több állomása: azt, hogy a különböző német fejedelemségek, német egyetemek csaknem olyan mértékben a puritanizmus „kompországainak” tekinthetők, mint a Czeglédi Istvánt teológussá nevelő Hollandia és sok magyar deákot szárnyára bocsátó Anglia hasonló intézményei, mégpedig a puritánus művek igen korai német fordításainak és széles körű ottani recepciójának köszönhetően.

A *Catholicus reformatus*ban tapasztaltnál sokkal éleesebb kritikai hang észlelhető a keményszavú és nagyhatású Selyei Balog István *Úti-társ* című híres prédikációgyűjteményének alábbi részletében: „Ti nyúzó, fosztó, kóborló lopók és mindazoknak oltalmazói, orgazdái, nem félték-é az Istennek igaz ítéletiről, ki azt sem tudgyátok, mely órában, kövekkel veret agyon Áhánnal? Ti szegény embereket nyomorgató, újabb újabb adókat találó privilégiumokat rontó és minden igazság(on) kívül sarcoltató tiszték, nem félték-é az igaz ítéletű Istentől, ki majdan megkeserít titeket, és a ti kedves gyermekeiteket is kivágja az élőknek számok között, hogy nagy jajgatással sírjatok Pharaóval?”

Selyei Balog itt nem a hatalmukkal visszaélő püspököket, hanem a tisztükhöz nem méltó világi hatalmasságokat ostromozza és fenyegeti, apokaliptikus távlatot adva így a legköznapibb eltévelyedéseknek is, csakúgy, mint számos XVI. századi protestáns szerzőknél; többek között Károlyi Gáspár *Két könyv* című munkájában. A hazai puritán művek szerzői egyébként nagyon gyakran járnak el hasonló módon. Náluk a világi hatalmasságok ostromozása legalább annyira gyakori, mint az egyháziaké. A puritanizmus egyenlő protestáns kuruc mozgalom elméletet nyilvánvalóan ezeknek a szemelvényeknek a túlhangsúlyozásával sikerült fenntartani, tendenciózusan kibővítve így – mint zavaró tényezőt – annak egyházi-lelkiségi jellegét.

Selyei Balog világi hatalmat kárhóztató szavainak talán legközvetlenebb rokona az a prédikáció, amelyet a magyar puritán irodalom koronázatlan írófejedelme, Medgyesi Pál mondott el Sárospatakon, 1657. szeptember 2-án, II. Rákóczi György tragikus kimenetelű és nagyravágyó lengyelországi királykodás-kalandja idején. Ha tekintetbe vesszük Medgyesi egy életen át tartó egzisztenciális és alkotói függését legfőbb mecénásaitól, a Rákócziaktól, ez az igehirdetés egyenesen hőstettként értékelhető, még akkor is, ha sem a könnyelmű ifjú fejedelem neve nem hangzik el, sem egyetlen korabeli fegy-

vertényt, hadi eseményt nem említ. A keserű vádak középpontjában Izrael hatalmaskodó, népére végveszélyt hozó uralkodói, Jeroboám és Manassé állnak. A XVII. század bibliás, a *Szentírás* eseményeit jelenként megélő közegében azonban nem kellett vájt fülű teológusnak lenni a dörgedelmes üzenet megértéséhez: „Halljuk már az Istennek rettenetes haragját s büntetését mind király, mind nép ellen. A király ellen: Menj, mondd meg Jeroboámnak, ezt mondja az Izraelnek Jehova Istene, mivelhogy én téged az én népem közül felmagasztaltalak, stb., te pedig nem voltál olyan, mint az én szolgám, Dávid stb., hanem gonoszul cselekedtél mindazokkal, akik teelötted voltanak stb., annak okáért én veszedelmet hozok Jeroboám házára és kiirtom Jeroboámot mind a falra hudozóig... és kihányom, kiseprem Jeroboámnak házát, miképpen a ganéjt ki szokták háyni stb...”

A széles körben kárhóztatót, bíralt II. Rákóczi Györgynek nem jutott tehát túl sok írásos laudáció; öccsének, Zsigmondnak annál inkább. E művek egyike – korántsem jellegzetes puritánus „tálalásban” – éppen egy puritán szerző, Pápai Borsáti Ferenc munkája, aki a nagyváradi iskola kollaborátora, s egy puritánus szellemű barokk eposz szerzője volt, amelynek hőse az 1652-ben elhunyt Rákóczi Zsigmond. Ez a mindössze 346 soros, Ovidius *Metamorphoses*ére emlékeztető mű, a *Rákóczi Zsigmond átváltozása* olyan erőteljesen barokk, hogy néhol egyenesen katolikus vonásokat mutat, például abban, hogy a halott ifjú fejedelmi sarj Krisztus virágoskertjében egészen Szent Imre-i változáson megy át, hiszen liliommá válik. A puritán szemléletet e műben már-már elfedik a túlbujánzó barokkos stilisztikai elemek; csak azokban a sorokban mutatkozik meg nyilvánvalóan ez a gondolkodásmód, ahol a szerző Zsigmond állhatatosságát, a könnyelmű örömtől való elfordulását mutatja be. A különösen puritánus körökben közelutasításnak örvendő idősebbik fivér „a múzsák és iskolák nutrixá”-ként történő, feldicsérő bemutatása – egy ugyancsak Pápai Borsáti Ferenc tollából származó, meglehetősen súlytalan kis epigrammában – nagy valószínűséggel csak egyfajta családias árukapcsolás, az ifjabbik fivér iránti rajongás szokatlan végkicsengésű terméke. Más szóval: valamiféle erőltetett és alaptalan értékátvitel.

Ami ezek után Medgyesi Pált, legismertebb XVII. századi vallásos tollforgatónkat illeti: a többnyire – joggal – mérsékelt puritánként számon tartott szerző kivétel nélkül gorombáskodó, már-már útszélien durva hangnembe csúszik át, amikor a hatalmukkal visszaélőket veszi tollhegyre. Hét évvel a már korábban idézett, nagyon keserű kvázi-fejedelmi tükörnek is beillő sárospataki prédikáció

előtt született, a hazai presbitériumokat sürgető *Dialogus politico-ecclesiasticus*ában például egy kifejezetten és szándékoltan sértő szófejtést ad közre: „Az episcopus szó magyarul vigyázót, gondviselőt térszen, amint mi magyarul nem jól mondjuk püspöknek, ezen episcopus szó, az eleji és utolja nélkül pispök pro Piskop, a mi nyelvünkben gyakran által-téven vagy elcserelvén ez két betűköt k, p: mint ez ilyen szókbán, pök, köp...” Ez a szómagyarázat – ne szépítsük – bizony-bizony az elízió, azaz a hangátvetés adta lehetőségek visszaélés közeli kihasználása, a mai olvasóban inkább idegenkedést, mintsem helyeslést kelt, még akkor is, ha az illető nem különösebben püspökrajongó. Jóval kevésbé látványos és csattanós, meggondolt, bölcs érvelésének köszönhetően azonban sokkal maradandóbb érvényű a *Dialogus* azon részlete, amely az angolok gyógyíthatatlan „püspökösségét”, felemás protestantizmusát veszi célba: „Az hierarchicus avagy püspökös anglusok és minden ezekhez vonók, míg Krisztus a kétféle sántikálásért ki nem okádá őket. Kik is oly közel jártanak, kiváltképpen az eklésia igazgatás dolgában az pápistákhoz, hogy magok az pápisták Angliában megvallották azt (mint Parkerus említi), hogy az püspökök, mikor az pápistákkal vetekednek, puritánusok; mikor pedig puritánusokat akarnak cáfolni, akkor ismét mint (mind) pápisták.”

Medgyesi munkájának fenti idézete a korszak kegyességi irodalmában egyenesen páratlannak számít. Ez az epizód azért nem mindennapi, mert a modellország, a peregrinációs helyszín, azaz Anglia és az anglikán egyház itt kivételesen negatív példaként jelenik meg, úgy is, mint megrögzötten episzkopális terep. Ez a szokatlan hangvételű részlet – hatásos és tudatos „concionator”-ral lévén dolgunk – nem előzmény és előkészítés nélküli a szövegben. Már a párbeszéd elején szerepel egy szóváltás a Kérdező (azaz mai szóhasználattal: Kérdező) és a Felelő között, amelynek lényege a püspökös Anglia szembeállítása az itthoni, eredendően és természetesen zsinat-presbitéri gyakorlatlaltal. Medgyesi Pál büszkélkedése – mondanunk sem kellene talán – bővelkedik ugyan a túlzásokban, mégis a ritkán megnyilvánuló peregrinusi patrióta öntudat rokonszenves példája, a sokkal gyakoribb, kritikátlan és elvakult külföld-majmolás határozott elutasítása. Stilisztikai szempontból hatásos és hamisítatlan hazai genius locit teremtő az a mód, ahogyan a szerző jóízű indulatszavakkal tarkított felkiáltásokba ágyazza komoly, bíráló hangú mondanivalóját: „Kérdező: A vér is megposdúla bennem! Oh, nagy Úr Isten, hogy én ezeket elébb nem értettem! Felelő: A mi a vallásunkon lévő más nembéli eklézsiáknak példájokat illeti, azok egy akaratból és tetszésből többnyire mindnyájan prédikátorokból és igaz-

gató öregekből álló presbitériumokat tartanak... Az egy nyomorult Anglia vonta ki magát, jobbnak vélvén az nagy érsekek és püspökök által való igazgatást koncért... úgy tetszik valamint indultál meg az többin, de ezeken valóban megposdulhatsz.

Kérdező: Él az Isten, még a bélem is reszket belé, hogy ezeket hallom.”

Medgyesi Pál az egész tanító párbeszéd során következetesen ugyanezt a képletet követi: egy komoly okfejtés, egy indulatos, zsigeri helyzetjelentés. Aki esetleg sokallaná Medgyesi szövegeiben az ilyen és ehhez hasonló, testi megkönnyebbedésre (hudoz, okád, pök) utaló kifejezéseket, gondoljon arra, hogy a XVII. században még a nem-puritánus szemléletű orvosok is folyton-folyvást purgálták, purifikálták, gyakran a halálba tisztogatták, végzetes kiszáradásba kergették (merő jó szándékból) a szerencsétlen pácienseket, tehát ezek a fogalmak és tevékenységek sokkal inkább a mindennapok részét képezték, mint manapság. Testileg katartikus történekek nyelvi leképezései lévén, ezek a biológiai metaforák alkalmasnak bizonyultak, a fokozott ahá-élmény (ismerőség-érzet) révén, a lelki katarzis kiváltására is.

A hatalomellenességnek egy másik, jóval szelídebb és mérsékeltebb, a gyengékre, az elesettekre, a névtelenekre figyelő formája érhető tetten számos magyar puritán írásban. Így a Medgyesiehez hasonlóan kivételes íráskészségű és termékenységgű Mikolai Hegedűs János műveiben is, aki *Biblia tanúi* című, Utrechtben megjelent munkájának már az előszavában is a gyengékhez, a kiváltságok nélkül élőkhez fordul, nem a lehajlás, hanem az odahajlás gesztusával: „Ebben a maga-hitt Tudósoktul megvetendő, De az Istenes Gyengéket szépen építendő íráskában ezek találatnak fel.”

Az ajánlás egy későbbi pontján folytatódik ez a hivatkozás a „kisdedekre” és a „gyengékre”, de nem kizárólag az oktatásra szoruló fiatalokra célozván ily módon, hanem legalább ennyire a „christianus lactans”-okra, azaz nem életkoruk, hanem keresztyéni mivoltuk fejlettsége szerinti csecsszopókra is: „És úgy fogtam ehez, elsőbbnis a kisdedekért az Úr segéttvén és gyengékért, hogy ők ebből épüllyenek, ha az lelkemet az Úr magához venné is, maradgyon ez én helyettem az ő apródinál... és bár tsak egynek vagy kettőtskének használlyon is, nem lesz hiába az én fáradságom.”

A keresztyén olvasóhoz címzett második ajánlás (amely bensőségesebb még a patrónusnak szánt, az előbbieken idézett *captatio benevolentiaenél* is) hasonlóan indirekt, vagyis csak a gyengéket hangsúlyosan pártoló szemlélete révén hatalomellenes: „A Nyomorultak ügyét felvenni, s

azt előbb mozdítani, kellemetes dolog annyival inkább, ha annak oly sok letapodói vagynak, és reménység vagyon, hathatós segítség által, annak felemelkedése felől. Sok letapodói, számtalan elnyomó vannak a Szent Irásnak is világ szerte... Az egy mi nyomorult nemzetünk az, akiben majd legnehezebben kaphat lábra ez feltámadt mennyei világosság... De mitsoda ennek ott is az oka? A köznépnek iszonyú tudatlansága... Szegény nemzetünk! Bezzeg méltán panaszkodunk ínségünkről!”

A fenti idézetben ugyan sem fejedelmek, sem püspökök, sem más nemszeretem hatalmasságok nem említetnek expressis verbis, nyilvánvaló azonban, hogy a szerző a köznép elégtelen bibliai ismereteiért, szánalmas tudatlanságáért a méltatlan előjárókat tette felelőssé. Ugyanez a gyengékhez odahajló gesztus érhető tetten Drégely-Palánki János *Praxis pietatis contractájában* is, amely Medgyesi Pál nagysikerű *Praxis pietatis*ának rövidített-egyszerűsített változatát kínálja, egy emberöltővel

volt csupán, hanem hitgyakorlatuk egyik alapja, nem-vásárnapi keresztyénségük lényeges eleme. Más szóval: ez a mindennapi keresztyénség elmélet és gyakorlat nálunk, elsősorban puritán szerzőinknek és közösségeinknek köszönhetően, egyértelműen pozitív tartalmat kapott. Műveik, magatartásuk ugyanis nem a világi formációk, viselkedésbeli torzulások egyházi életre való ráerőltetését jelentette. Éppen ellenkezőleg: a Szentírásból vett példák sokasága valamelyest legalább fékezte-fékezhette a világi hatalmasságokat a névtelenekkel és a vagyontalanokkal szemben. Mindez azonban – ismétlem – távol állt mindenféle „krisztobolsevizmustól”, keresztyéni egyenlősdtől; mindössze a világi hatalom esendőségére, viszonylagosságára figyelmeztetett mindenkit, Krisztus abszolút hatalmához képest. Ezt köszönhetjük a körülbelül 1622–1690 között megjelent magyar puritán írásoknak, két elhivatott prédikátor-írói generációnak, köztük Czeglédi Istvánnak, Kassa mártír prédikátorának, és eszmetársainak.

IRODALOM

M. NAGY István: *Czeglédi István polemikus író a 17. században*. Kolozsvár, Ny. Gombos Ferencz Nyomdájában 1899.

MOLNÁR Szabolcs: *A gúny eszközei Czeglédi István (1620–1617) írásaiban= Hatalom és kultúra*, Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Budapest, Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, 2004.

PETRŐCZI Éva: *Czeglédi István, a kassai mártír prédikátor*. = Négy fejezet P. É. *Prédikátorok és poéták* című tanulmánykötetében. Komárom, Szlovákiai Református Keresztyén Egyház, 2015.

PETRŐCZI Éva: *Czeglédi István Hollandia-képe*. = *Stephanus noster, Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*. Reciti, Bp., 2015.

a teljes szöveg megjelenése után. A hatalomellenesség ebben a szövegben is csak közvetett; itt is az elesettek felkarolásán van a hangsúly, nem azoknak a kárhoztatásán, akik elzárták őket a tudás forrásaitól: „Ím azért Kegyes Olvasó, ki adom tenéked (más formában) e Praxist (többel együtt) Textusokra és documentumokra intézvén azt, hogy nem csak az írástudók, hanem (a praedikálás által) az írástudatlanok is épüljenek belőle.”

Talán már ez a szerény példatár is nyilvánvalóvá teheti: bár a hazai puritanizmus nem tekinthető egyszerűen a kálvinizmus „népi” és „forradalmi” változatának, képviselőinek egyértelműen krisztocentrikus gondolkodása mindenképpen egyfajta spirituális demokrácia irányába mutatott. A puritán eszméket követők számára a „hatalom az Ő vállán” (*Máté evangéliuma*) nem szép szólam

Fábri Anna

Kötelességek és lehetőségek hagyományozása, avagy apai szándékok, tervek és példák a Teleki családban¹

„Tudom én jól, hogy az apák nagyobb részint minden gyermekeik körül valamely bizonyos célt vesznek, tudniillik, hogy minek neveljék, és azután minden neveléseket ahhoz a célhoz alkalmaztatják, de én azt a módot hibásnak tanálok, mind azért, hogy a szülék a gyermekeik hajlandóságokat nem láthatják meg előre, mind pedig azért, hogy ha a gyermekeket erőltetik, szerencsétlenné is tészik őket gyakran. Azért énnekem gyermekeim körül semmi célom nincsen. Ugyancsak ebből nem következik az, hogy én gyermekeimet minden cél nélkül neveltem, mert az én célom az, hogy én őket emberséges és józan értelmű emberekké tegyem, és mindaddig nékik, amíg magok magoknak állapotjokat el nem tudják választani, oly közönséges nevelést adjak, hogy akármely állapotra nézve is hasznos legyen...”

Teleki László: *Tanácsadás a nevelésről*. 1796

■ Amikor 1855. február 14-én Toldy Ferenc titoknok „mondhatatlan fájdalommal” jelentette akadémikus társainak elnökük, széki gróf Teleki József halálát, és az Akadémia „valóságos édesatyjának” nevezte az elhunytat, túlzott is, meg nem is. Mindenesetre meggyőződése szerint fogalmazott: ő, aki titoknokként mintegy húsz éven át mindenkinél közelebről szemlélhette az (első) elnök tevékenységét, mindenekelőtt azt a soha nem lan- kadó, mintegy szülői elkötelezettséget értékelte, amely Teleki Józsefet az Akadémia, s így a magyar tudományosság ügyeihez kötötte. Mindezzel nem valamiféle szeretettili, bensőséges érzésektől vezérelt, netán kényeztető apa szerepében kívánta láttatni az elhunytat (aki egyébként soha nem alapított családot), sokkal inkább a maga meggyőződése szerint irányító, sőt kormányzó, távolság- és tekintélytartó családfőben.²

A néhai elnök feletti emlékbeszédet ugyancsak Toldy tartotta, amelyben az alkalomhoz illően sorra vette ki- váló tulajdonságait és teljesítményeit, s teljes meggyő-

ződéssel állította, hogy mind 1825 előtti nyelvészeti működése,³ mind pedig 30 éven át folytatott történel- szí munkássága páratlan volt a maga nemében. Ezeket az állításokat aligha vitatta hallgatósága közül bárki is. Később persze akadtak olyanok, akik a magyar tu- dományos életben betöltött magas tisztségét csupán arisztokrata mivoltával magyarázták, lebecsülve ezzel nemcsak őt magát, hanem az egész akkori Akadémi- át is. Szamba véve a lehetőségeket, úgy látszik, hogy a megalakulás idején az egyetlen arisztokrata volt, aki pusztán tudományos teljesítményei révén is az akadémikusok legkiválóbbjai között foglalhatott vol- na helyet, az elnöki tisztségre azonban legalább ilyen mértékben tették alkalmassá hivatalnoki és vezetői ké- pességei.⁴

A Bach-korszak delelőjén elhangzott emlékbeszéd elsősorban tudományos érdemeit taglalta, s eközben, a műfaj szabályait követve, a családi indíttatások, illetve a neveltetés körülményeire is kiterjeszkedett. Az effaj- ta beszédek a szülői befolyás és példa mellett nemegy- szer a nevelő vagy az iskolák meghatározó szerepét is megemlégtették – Teleki Józsefről szólva Toldy az önér- dem hangsúlyozása mellett az atyai útmutatások fon- tosságát emelte ki. Arról azonban nem szólt, mert ta- lán tudomása sem volt róla, hogy a néhai elnök (és két fivérének) neveltetése olyan egyedülállóan átgondolt, mondhatni tudományos alapokon nyugvó, részletesen kifejtett „plánum” alapján történt, amelynek megalko- tója a Toldy által is nagyra becsült munkásságú apa, gróf Teleki László volt.

Az a mintegy 80 oldalas útmutatás az alkalmazni kívánt nevelő, Szabó András számára készült, 1796- ban,⁵ amikor is a gróf elérkezettnek látta az időt, hogy gyermekei rendszeres oktatásáról gondoskodjon. 32 éves volt ekkor, és több vonatkozásban is élete fordulópontjához érkezett. Egyre komolyabban fontolgat- ta, hogy Erdélyből Magyarországra teszi át lakhelyét

(végrelegesen azonban csak három év múltán rendezkedett be a család gyömrői kastélyában és pesti, Szervita téri palotájában). Ez idő tájt temette el apját, s számot kellett vetnie örökségével, az ingó és ingatlan vagyon: kastélyok, birtokok, jobbágyságok, kincsek, ritka tárgyak és könyvek hatalmas mennyisége mellett jelentékeny szellemi hagyatékkal és hírnévvel is. Ugyanakkor azzal a személyes veszteséggel is, amely apja halálával érte. Amikor több mint ezer (felező tizenkettes) verssorban felállította „a buzgó fiú tiszteletnek ’s szeretetnek emlékezet kövét”,⁶ a fénylő erények és teljesítmények felsorolása közben kettejük kapcsolatát szinte példa nélkül állóként jellemezte: „Apám voltál s’ együtt igaz jó barátom, / Ezen Virtust vallyon hány apában látom?” Az efféle emlékezetvers ugyan természeténél fogva nem lehet mentes a túlzásoktól, levelezésük ismert darabjai nyomán is úgy tetszik, hogy az elhunyt – mindenekelőtt élete utolsó évtizedében – valóban nemcsak gyermekeként tekintett legidősebb fiára, hanem barátként, bizalmas szellemi társként is. Az emlékezetvers tanúsága szerint apaként abban is eltért a megszokottól, hogy bár kiváló tanítókat szerződített fia mellé, lehetőség szerint maga is részt vállalt oktatásában. A főúri apák nagy része, sőt szinte mindegyike teljes egészében másnak, másoknak engedte át ezt a feladatkört. Annak ellenére, hogy ekkortájt Európa-szerte nagy hatású művek hirdették az érzelmek fontosságát és hatalmát, a szülői szeretet kinyilvánítása sokak szemében hibának, az elpuhultságra vezető, kényeztető bánásmód jelének tűnt. Az apai szeretetet ismerő és nagyra értékelt Teleki László azonban merőben más véleményen volt, s ezt *Tanácsadásában* nyíltan ki is mondta. Úgy vélte, a nevelés és az oktatás nem lehet igazán eredményes a barátságos és szeretetteljes bánásmód, illetve a szülők és a nevelő iránti bizalom és szeretet megléte nélkül. Nemigen hangsúlyozott szempontja ez a századbeli főúri nevelés írásba foglalt tervezeteinek, amelyek általában sem engedtek teret a megvallott érzelmeknek.⁷

Bár Teleki László az atyja emlékére állított, versből faragott *Emlékezetkőben* és a nevelői utasításnak készített *Tanácsadásban* is családi kérdésekről szólt, mindkettőben a mintaállítást vezette a tollát. Ugyanakkor merőben más szerepben lépett fel bennük: az elsőben a fiúi kötődés, a másodikban az apai felelősség ihlette. Némi egyszerűsítéssel azt is mondhatnánk, hogy az elsővel végképp lezárta ifjúságát, a *Tanácsadással* pedig végérvényesen belépett az érett férfikorba. Mint az erdélyi királyi törvényszék bírása és négy gyermek apja,

már hosszú évek óta a megállapodott és köztiszteletben álló férfiak körébe tartozott, de minden bizonnyal most először érezhette magát teljes egészében önállóan, önmagáért, sőt a teljes családért felelősnek: özvegyen maradt anyja gyámolítása mellett még kiskorú öccse jövőjének irányítása is ráhárult. Az önállóságot azonban, ahogy családfői szerepe kiteljesedését is, elsősorban megoldandó feladatnak tekintette.

Gyászkölteménye, ez a sajátos gyázmunkadarab, amely az elárvultság panaszos állapotrajzát a továbbélés, sőt a tovább munkálkodás erkölcsi kötelességének elfogadásával szembesítette, a pótolhatatlannak látszó veszteséget végül is cselekvési mércévé alakította át. Méltónak lenni családjuk, nemzetségük fényes nevéhez az arisztokrácia köreiben amúgy is általános követelményként volt jelen, az erdélyi kálvinista arisztokrácia előtt pedig a rokonaik, barátaik, ismerőseik koporsói felett elmondott, majd kinyomtatott lelkesítő gyászbeszéd szinte valláserkölcsi parancsként közvetítették a közhasznú munkálkodás kötelezettségét is. Bár nemegyszer megtörtént, hogy erre éppen a hiányok, mulasztások vagy vétkek szolgáltatott okot, gyakoribb volt az erények túlhangsúlyozása, amely egyszerre kínálta fel a családi emlékezet tetszetősebb tovább építését, valamint az Istennek tetsző élet tartalmának elmélyítését.

Teleki László, aki a történelmi szerepet játszó erdélyi kancellár, Teleki Mihály leszármazottja volt, sok olyan össel dicsekedhetett, akiknek jó emlékezete nem hogy nem homályosult el az idők folyamán, hanem minden nemzedékkel újabb fényt kapott. Az utódok nemcsak (olykor történelmi jelentőségű) közéleti és hivatali teljesítményeiket tartották számon, hanem felekezetiük, a reformátusság ügyének tett szolgálataikat is. A maguk lehetőségei szerint mindenkor készek voltak megmaradásáért, jogai bővítéséért és érdekei képviseléséért munkálkodni, miközben elsőrendű feladatuknak tekintették kulturális felemelkedésének előmozdítását is. Ezzel pedig végső soron a magyar kultúra egészének felemelkedését segítették elő, még akkor is, ha kezdetben, a régebbi időkben, nem tekintettek túl felekezetiük köreire. Amikor például Teleki Sándor (a *Tanácsadás* szerzőjének dédapja) a nagyenyedi kollégium újjáépítéséért munkálkodott,⁸ vagy amikor a maga vagyonából is segítette a kollégiumi ifjak külföldi egyetemjárását, bizonyára nem gondolt arra, hogy mindezzel a magyar kultúra egészének tesz szolgálatokat: ő csupán odaadással teljesítette az egyháza által ráruházott főgondnoki tisztséggel járó kötelességeket. A családból

öt nemzedéken át (Sándortól az akadémiai elnöki, József) kollégiumi főgondnokok egész csapatát lehetne kiállítani, akik nemcsak felügyelői, hanem mecénásai is voltak ezeknek az oktatási intézményeknek,⁹ s így közvetve a magyar tudomány és művészet számos nagy teljesítményének is. Ugyanakkor közvetlenül is támogattak alkotókat: segítették műveik kiadását, mindemellett fordítások s eredeti munkák egész sorával maguk is gazdagították a magyar nyelvű tudományos és szépirodalmat.¹⁰

Apja halálára írt gyászkölteményében Teleki László nem szólt a távolabbi ősökről, csupán az elhunyt saját teljesítményeiről, amelyek szinte valamennyi területre kiterjedtek, ahol az elődök valaha is jeleskedtek. Úgy mutatta be (a valóságnak megfelelően), mint sikeres közéleti szereplőt, a protestáns érdekek következetes és hatékony képviselőjét, a művelődés támogatóját és előmozdítóját, mindemellett bölcs és jó apát. Mindközben, ha nem is tette fel nyíltan, az a kérdés foglalkoztatta, hogy miben lehet méltó folytatója apja oly szerteágazó és eredményes munkásságának. Talán az elbizakodottság kerülésének önmaga elé állított követelményével magyarázható, hogy valójában egyetlen sikerrel kecsegtető szerepkört jelöl ki a maga számára: a családapáét, amelyet, mint nevelési plánuma, a *Tanácsadás* egésze tanúsítja, nagy hozzáértéssel, mondhatni tudományos felkészültséggel készült betölteni. Azon kevés főrangú közé tartozott (ha ugyan nem ő volt az egyetlen az akkori Erdélyben és Magyarországon), akik külföldön komolyabb pedagógiai tanulmányokat folytattak.¹¹ Bár a *Tanácsadás*ban kifejezetten gyermekei nevelője számára foglalta össze ismereteit és nézeteit, egy tudományosan rendszerezett, elméleti és gyakorlati kérdésekre egyaránt kiterjedő pedagógiai munka terve is foglalkoztatta, s később neki is kezdett megírásának.¹² Egyelőre azonban megelégedett annyival, hogy miközben aprólékos gondossággal vizsgálta meg és fejtegette gyermekei felnevelésének feladatait és módszereit, egy-egy bekezdés erejéig általánosságban is foglalkozott a nevelés ügyével. A század egyik nagy ügye volt ez Európában, sokakat érdekelt a Teleki nemzetség tagjai közül is, nem utolsósorban éppen a gyászverssel megtisztelt atyát, kora talán legműveltebb magyar főurát.

Abban a nagy vitában, amely a magán- és a nyilvános tanítás-tanulás előnyei és hátrányai, végső soron pedig az oktatás államosításának kérdése körül forgott (s amely ekkortájt német földön már jószerivel lezárult, de Erdélyben és Magyarországon még két évtized

múltán sem jutott teljesen nyugvópontra), ahogy apja, Teleki László is a házi nevelés elsősége mellett foglalt állást. E döntés legfőbb oka az alsóbb fokú hazai tanintézményekkel való mélységes elégedetlensége volt.¹³ Ezért is kívánta fiait 10-11 éves korukig otthon neveltetni (és taníttatni), s csak ezután valamelyik erdélyi vagy magyarországi kollégiumba nem bennlakóként, hanem „mint publicusokat beadni”.¹⁴ Mindemellett elvi megfontolások is komolyan közrejátszottak elhatározásában. Természetesnek, sőt szükségesnek tartotta, hogy a nevelés és oktatás mindennapi feladatait átengedje másoknak, mondjuk így: hivatásosoknak, azonban már pusztán azzal a ténnyel, hogy gyermekei neveltetéséhez útmutatót fogalmazott, fenntartotta magának az irányítás jogát és kötelességét. Útmutatója, vagy ahogy ő nevezte: *Tanácsadása* bevezetőjében ezt félreérthetetlenül meg is fogalmazta, mondván: „ezen kötelességemet nagy örömmel teljesíteni, másfelől tőlem azt elvétettetni semmi szín és presszió alatt soha is meg nem engedem.”¹⁵

A szülőknek kitartóan törekedniük kell arra, szögezte le, hogy gyermekeiknek a lehető legjobb nevelést és oktatást nyújtsák, mert a vagyon, a rang, mindaz, amit a nagy famíliák, s így a Telekiek is, örökségül adhatnak utódaiknak, enélkül inkább kárukra, mint hasznukra van. Az életben való sikeresség, egyszersmind az érdemesség igazi fokmérője csakis a személyes teljesítmény lehet. Ez a protestáns kötelességetika szellemében kialakított álláspont már-már a polgári világ értékrendjét sejteti, miközben a „noblesse oblige” elvét is igen erőteljesen érvényesíti. Felfogása szerint ugyanis a jó nevelés személyes haszna az előkelők esetében mindenekelőtt a mások, a köz hasznának elősegítése felett érzett megelégedettség lehet. (Arra a kérdésre pedig, hogy ki milyen módon és milyen területeken használhat leginkább másoknak, a választ ugyancsak a helyes neveltetés adja meg, amely fényt derít a képességekre és hajlandóságokra.) Az az apa tehát, aki gyermekeit jó nevelésben részesíti, egyszerre szolgálja gyermekei és mások, a köz érdekét. Ez már önmagában véve is olyan teljesítmény, amely értelmessé és hasznossá teheti a szülők életét. Ha pedig megfelelő eredménnyel jár, teljessé is. Mindezt műve egészétől erősen eltérő, s tudományos képzettségű világi személytől ekkor már némiképp archaikusnak tetsző kifejezőkészséggel fogalmazta meg a *Tanácsadás* szerzője, amikor azt fejtegette, hogy halála óráján is vigasztaló, megnyugtató lesz számára, ha – Isten áldásával – sikerrel teljesíti apai feladatait. „Be szerencsésnek fogom tartani

magamat – írta –, ha akkor egész belső megnyugvással az én hivatkozó Istenemhez ezen tekintetre nézve így kiálthatok fel: ímé, Uram, amely emberi teremtéscséknek általam lételet engedtel, azokat úgy hagyom nevelve magam után, hogy Hazámnak, Házadnak, ha nem oszlopai, legalább méltó és munkás tagjai lehetnek. Uram, ímé hagyok magam után oly csemetéket, akikben halálom után is élhetnek; már vedd el szolgálodat, mert elérte azt, amit a világban jobbat és legkedvesebbet érhetett.”¹⁶ Nem lehet itt nem gondolni arra, hogy mindezt egy olyan apa vetette papírra, aki éppen saját apját gyászolja, s aki ez okból is mindkettőjük életének méltó folytatását kívánja elrendezni.

De mi is lenne a méltó folytatás? A nevelési plánumból egyértelműen kiderül, hogy nem hasonlóan magas tisztségeknek, méltóságoknak megszerzése, mint amelyeket a gyászverssel megtisztelt apa betöltött, hanem annak az emberi minőségnek elérése, amelyet képviselt. A *Tanácsadás* voltaképpen az fejtegeti, hogy miként is kell erre felkészíteni a kis Telekieket. Milyen értékek követését kell tőlük megkövetelni, milyen erkölcsi elveket és viselkedési mintákat kell beléjük plántálni, milyen ismereteket kell elsajátítaniuk. És mindebben mi a nevelő szerepe, mik feladatai és kötelességei.

A nevelői állásra kiszemelt Szabó András, a megboldogult nagyatyja által felügyelt marosvásárhelyi kollégium kiváló diákja, nagyon is tisztában volt a rá váró feladat nagyságával és összetettségével. Ahogy a mindezzel rá háruló felelősségnek is. Amikor – nem kevés habozás után – igent mondott a *Tanácsadás*val megtárgyalt felkérésre, azt fejtegette, hogy szeretné hinni, az ajánlat elfogadásával isteni elhívásnak engedelmeskedik. „Oh, mely boldog lennék – írta elszerződése szándékát tudató levelében –, ha én N[agy]ságos Úr szándékával való megegyezésemmel éppen azt a célt tenném magam eleibe, amelyre a földön hivatattam a Teremtőtől, mivel tudom és hiszem azt, hogy minden ok nélkül nem állított elé erre az életre, hanem kétségkívül volt olyan valami, amit tetszhetett a Teremtőnek itten reám bízni. És ha már ez a cél az, amelyre én hivatattam, ímé itt vagyok, és örömmel ajánlom magamot.”¹⁷

Mindemellett bizonyára a gyakorlati előnyök és hátrányok mérlegelése is megelőzte döntését. Minthogy az akkor még csak 7, 6 és 4 éves fiúk egyetemi stúdiukai (sőt két-három évre tervezett külföldi tanulmányútjuk) végeztéig kívánták alkalmazni, ez sok-sok évi elköteleződést jelentett.¹⁸ Sőt, önállóságról és a ma-

gánéletről való csaknem teljes lemondást. Ugyanakkor anyagi biztonságot, kivételes képzettséget, társadalmi kapcsolatokat is. És, ahogy megbízója sugalmazására remélhette, nemes és hasznos feladatot: a jövő kiválóságainak formálását. Mindemellett, abban, hogy végül az állás elfogadása mellett döntött, jelentős szerepet játszhatott, hogy a gróf, a költségeket magára vállalva, tanulmányai irányának és tartalmának kijelölésével külhoni egyetemekre kívánta küldeni. Mivel sem Magyarországon, sem Ausztriában nem talált olyan egyetemi kurzusokra, amelyek képesek lettek volna korszerű pedagógiai, pszichológiai ismereteket nyújtani (amelyeket pedig megkívánt gyermekei nevelőjéte), előírta, hogy Göttingenben, a korabeli Európa legmodernebb, nem mellékesen protestáns alapítású és fenntartású egyetemén folytasson tanulmányokat. Ott, ahol egykor ő maga (és a Teleki rokonság számos tagja) is tanult.

Még 15 évvel később is úgy gondolhatta, hogy a göttingeni egyetemnek nincs versenytársa, hiszen két kisebb fiát, Józsefet és Sámuelit is ide irányította. Hogy pedig e fiúk egyikének, a későbbi akadémiai elnöknek tudományos teljesítményeire és szemléletmódjára milyen mértékben hatott a „göttingeni szellem”, azt évtizedek múltán Toldy Ferenc mind az apai tanítások, mind pedig a személyes tapasztalatok felől ékes példákkal világította meg.¹⁹ Egy részletbe menő összehasonlító elemzés pedig bizonyára a *Tanácsadás* egészén is kimutathatná a gondolkodás szabadságának igényét szem előtt nem tévesztő göttingeni tudományosság, mindenekelőtt a különféle tudományterületek benső összefüggését hirdető holisztikus szemlélet ihlető hatását. E befolyást pedig csak megerősítette a Göttingenben kiképzett nevelő, aki ott szerzett ismereteivel, tudásával és tapasztalataival kiegészítve igyekezett megvalósítani a *Tanácsadás* előírásait, utasításait.

Mindemellett nem tagadható, hogy Teleki Lászlót göttingeni tanulmányai mellett a legnagyobb és maradandóbb szellemi hatás a szülői házban érte. „Valósággal állíthatom – jelentette ki apja életútját és személyiségét megörökítő német nyelvű, prózai írásában –, hogy mindent, amit tudok, amit tanultam, és akivé képeztem magam, főként az apai gondoskodásnak köszönhetem.”²⁰ Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy gondolkodásmódját sok tekintetben döntően befolyásolták az apai minták, s műveiben számos megállapítás viszi tovább apja véleményeit, értékítéleteit. A legtöbb példa iskolaügyi és pedagógiai fejtegetéseiből idézhető, már csak azért is, mert e két terület iránt mindket-

ten élénken érdeklődtek. Tudható, hogy Teleki József (az Akadémia első elnökének nagyatyját) nemcsak gondos és felelősségteljes családapaként foglalkoztatták efféle kérdések, hanem, mai fogalmat használva: mint szakpolitikust is. A marosvásárhelyi kollégium főkurátoraként, de még inkább az uralkodó (II. József) által kinevezett tankerületi igazgatóként megfelelő oktatás- és iskolaügyi tájékozottsággal kellett bírnia. Tanulmányai, olvasmányai mellett személyes tapasztalatai alakították ki nézeteit, s talán nem alaptalan azt feltételezni, hogy mindezeket megbeszélte, megosztotta (akkor már felnőtt) fiával, Lászlóval.²¹ A tankerületi igazgatóként tett iskolalátogatások során vagy a marosvásárhelyi kollégium főkurátoraként szerzett ismeretek és élmények mellett saját neveltetésének módja és tartalma is megbeszélni való témákkal, továbbgondolható kérdésekkel szolgálhatott. Többek között azzal, ami a korszak egyik központi kérdése volt: továbbépíthető az elődök világa, vagy mindent új alapokra kell helyezni? Ez a kérdés az élet csaknem minden területét érint(h)ette, és különös jelentőséggel bírt a nevelésről való gondolkodásban.

Teleki József neveltetésében például anyja, Ráday Eszter grófnő révén nagy szerepet játszottak azok a kapcsolatok, amelyek a Rádayakat a XVII–XVIII. század újító protestáns pedagógusaihoz kötötték, lazábban és elsősorban leszármazottai révén Comeniushoz, közvetlenül és szorosan a pietistákhoz, a pozsonyi Bél Mátyáshoz, rajta keresztül pedig az irányzat központi alakjához, August Hermann Franckéhoz, az európai hírnévre jutott hallei Pedagogium alapítójához. A pietisták vallási életükben csakúgy, mint pedagógiai intézményeikben maguk mögött kívánták tudni a múltat. Iskoláikban a kívánatosnak tartott gyakorlati élet követelményeihez igazodtak, így például a latinnál nagyobb figyelmet fordítottak az élő nyelvek tanítására, a földrajz, a történelem és rajtuk keresztül az államismertet és a politika oktatására.

Teleki József taníttatásában is nagy súly helyeződött a nyelvekre: amikor rokonai, Teleki Sámuel és Teleki Ádám grófok társaságában 21 évesen a bázeli egyetemre érkezett, hármuk közül egyedül ő tudott megfelelően németül és franciául. A nyelvtanulás fontosságát nemcsak szülei, hanem ő maga is szem előtt tartotta, László fia pedig gyermekei számára a latin, a magyar, továbbá a német, a francia és az olasz nyelv „fundamentumos” tudása mellett előírta a román vagy a szlovák nyelv beszédszintjének elsajátítását is. Ezeken túl fontosnak tartotta, hogy angolul legalább olvasni legyenek ké-

pések, amely nyelven – fejtegette – „már a máii világba olyan sok nevezetes munkák vagynak írva, hogy a valószínű kultúrához megkívántató dolognak tartom azt, hogy az ezen a nyelven írott könyveket megérthessék”. Ez tehát a minimum, amit fiainak teljesíteniük kell, de természetesen törekedhetnek többre is: „Ami már a több[i] élő nyelveket illeti, ú. m. a spanyolt, hollandust, dánust, svécust etc., ezeken ha értenek, kedvesen veszem, de ha elmúlatják is, hiánosságnak nem tartom. Mindazáltal, ha a feljebb említett négy nyelveket jól tudják, kevés fáradsággal arra vihetik ezekben is, hogy legalább a könyveket megértsék. Ezt a magam példájából tudom, ugyanis azt a négy nevezetesebb nyelvet tudván, ha megszorulok, ezen az utolsóbb nyelveken írott könyvekből is kész vagyok egy kis fáradsággal egész leveleket is fordítani.”²² (A *Tanácsadás* szerint az élő nyelveket két lépcsőben ajánlatos tanulni: először a gyakorlatban, majd, ha már megvan a beszédtudás, következhet, de el nem maradhat, a grammatika.)

Ha Teleki László oktatási programjában csak nyelvtanulással kapcsolatos célkitűzéseket szerepeltetett volna, akkor sem követelt volna keveset, de – természetesen – határozott elképzeléseket körvonalazott a különféle tudományos alapismeretek, továbbá szaktudományokban való jártasság megszerzésére is.²³ A fiatal grófok előtt sokféle feladat tornyosult. De hát így volt ezzel annak idején apjuk, sőt nagyapjuk is, akit a pietizmushoz húzó szülei bőven elláttak elfoglaltsággal. A pietisták felfogása szerint ugyanis a szakadatlan tevékenység a helyes és erényes élet maga, a tétlenség pedig minden bűn forrása. Így tehát nagy súly helyeződött a gyermek folyamatos és gyakorlati (egyben morális) hasznot ígérő foglalkoztatására, ugyanakkor minden „haszontalan” cselekvés: tánc, játék, művészet kiküszöbölésére, tiltására. Noha az utóbbiakra a színházhoz és a zenéhez egyaránt vonzó, több irodalmi műfajt kedvvel művelő Teleki József (a nagyapa) már teljesen másként tekintett, mint szülei, az állandó munkálkodás megmaradó követelmény volt a családban, s nemcsak a gyermekkor éveit töltötte ki, hanem az egész életet. Az, hogy a gyermekkor az életre való felkészítés/felkészülés időszaka, magától értődött, éppen ezért a komoly és módszeres tanulás alól egy gyermek sem kaphatott felmentést.

Teleki László legkisebb fiának, a reformkori főúri ellenzék egyik kimagasló alakjának, Teleki Lászlónak gyermekkori naplójából²⁴ világosan kitetszik, hogy az ő nevelésének irányítói sem hagytak teret a semmittevésnek. Amikor e napló máig fennmaradt lapjai

íródtak, idősebb Teleki László már nem élt (egy-két hónappal az első bejegyzés időpontja előtt hunyt el). A 10 éves kisfiú nevelését ettől kezdve gyámjai: anyja és huszonegy évvel idősebb féltestvére, a későbbi akadémiai elnök, Teleki József irányították, s ahogy arról a napló: „Latzi jegyzőkönyve” egyértelműen tanúskodik, teljességgel az apai iránymutatás: a *Tanácsadás* szellemében. A tanulást ennek megfelelően nem csupán, sőt főként nem kényszerű feladatként állították a kis „Latzi” elé, hanem a kíváncsiságát igyekeztek felkelteni: így például hogy érdeklődését elmélyítsék a természet tanulmányozása iránt, „microscopiummal” ajándékozták meg. Távoli hegyek, dombok magasságának trigonometriai kiszámításával is megismertették.²⁵ A szó szerinti tanulást, a magolást pedig nemhogy nem követelték meg, hanem egyenesen károsnak, sőt pedagógushoz méltatlannak tartották. A legtöbb időt a nyelvek elsajátítására szentelték. Naponta (vasárnap kivételével) egy-másfél órát szántak latin nyelvi tanulmányokra: fordításra, másolásra, fogalmazásra. Ugyancsak naponta és változatos módon gyakoroltatták és fejlesztették német és francia nyelvtudását: 10 évesen mindkét nyelven olvasott, írt és beszélt. Családi körben e nyelveken kisebb színdarabokban játszottak (némelyiket ő maga fordította), olvasmányai pedig a német és francia gyermekirodalom jeles alkotásai voltak. Bár magyar nyelvű könyveket ez idő tájt jószereivel nem olvasott, jegyzőkönyvét, azaz naplóját magyarul vezette; helyes, jó magyarsággal, olykor-olykor pedig életkorát meghazudoló kifejezőerővel írt. Neveltetése ez idő szerint éppoly sikerrel kecsegtetett, mint nagyszerű bátyjéé, Józsefé.

Amikor (az idősebb) Teleki László pontot tett nevelési útmutatója végére, egy hozzá csatolt lezárt iratban arról rendelkezett, hogy korai halála esetén továbbra is az e tervzetben foglaltak szerint neveljék fiait. Őket pedig arra kérte, hogy felnövekedvén, saját gyermekeik nevelésében hasznosítsák a *Tanácsadás* útmutatásait. „Tartsátok meg ezen intéseimet becsülettel, és ha még az akkori körülményekre nézve gyermekeitek körül hasznokat vehetitek ezen írásomnak, vegyétek, ha pedig jobbat találtok gondolni, jobbat gondoljatok...” A *Tanácsadás* egésze bizonyíték arra, hogy korszerű műveltségű, egyszersmind önállóan gondolkodó fiakat kívánt maga után hagyni. Mint Göttingen neveltje, meggyőződéssel jelentette ki, hogy az oktató ismertanyagot, ahogy a tanítási módszereket is, nyitottnak, ennél fogva szükségképpen idővel változóknak, nem pedig az örök igazság és helyesség megtestesüléseinek kell

tekinteni. Mindezzel egybevé, hogy az ismeretszerzés hathatós, felnőtt korban legfőbb módjaként nevezte meg a „magától való tanulást”, vagyis az olvasást. „Mivel pedig az olvasáshoz való kedv sokszor inkább és többet formálja az ifjat – fejtegette –, mint a tanítók által való tanítás, azért olyan nevezetes punctumnak tartom a nevelésben, hogy enélkül minden egyéb fáradozást haszontalannak ítélem.” A rendszeres olvasásra szoktatás miközben a szellemi önállóság fontosnak tartott követelményéhez kapcsolódott, kialakította a folytonos szellemi gyarapodás (mai kifejezéssel az élethosszig tartó tanulás) feltételeit is.

Úgy alakult, hogy az apjuk első házasságából született Teleki fiúk közül csak a legifjabb, a birtokán gazdálkodó Sámuel nevelt saját gyermekeket. A katonai pályafutását honvédtábornokként végző Ádám (a legidősebb) éppúgy, mint József, egész életében nőtlen maradt. Ez utóbbi azonban mint féltestvére, „Latzi” gyámja, tekintettel a köztük lévő mintegy nemzedéknyi korkülönbségre, akár apaszerepben is érezhette magát, s így felszólítottak arra, hogy öccse az ő irányításával „jó embertársnak, jó kereszténynek és jó hazafinak” nevelődjék.

A *Tanácsadás* ismételt és következetesen hangsúlyozta a szülői, nevelői példaadás kiemelkedő jelentőségét a nevelésben. Teleki László maga minden tekintetben követésre méltó példát állított gyermekei elé. Megvalósította mindazt, amit tőlük remélt, s amivé ő maga apja folytatásaként lenni igyekezett: jó hazafinak, jó polgárnak, jó kereszténynek és jó apának bizonyult. Az első kettőre elégséges bizonyítékot szolgáltatnak közéleti teljesítményei, mindenekelőtt a magyar nyelv és kultúra minőségi megújulását sürgető írásai. A harmadikra az, hogy elkötelezett kálvinistaként mentes maradt a vallási elfogultságoktól, emellett nagy szerepet vállalt saját felekezete szellemi és anyagi javainak növelésében, s különféle fontos, választott tisztségeket töltött be egyháza életében. Arra pedig, hogy felelősségteljes, jó apa volt, elgondolásai és meggyőződései szerint felnevelt gyermekei tettei és teljesítményei tanúskodnak. Mindenekelőtt Józseféi, aki nemcsak követte a közélet számos területén: egyházi és világi tisztségekben, hanem időközben jóval magasabbra is jutott. Koronaőr lett, mint nagyapja, és gubernátor (Erdély kormányzója), mint senki más a családban. Az Akadémia első elnökeként pedig huszonöt éven át állt annak az intézménynek az élén, amelynek létrejöttét apja, Teleki László oly nagyon és oly kitaróan óhajtotta, de megérni már nem érte meg.

Mint azt Toldy már idézett emlékbeszédében állította, Teleki József atyai, gondoskodó elnök volt, egyszerűen azonban nagyúr is, aki társadalmi presztízsével, továbbá kiváló tudós is, aki teljesítményeivel emelte a Tudós Társaság tekintélyét. Más oldalról pedig hálás és hű fiú, aki nem gyászköltménnyel állított emléket elhunyt apjának, hanem azzal, hogy szimbolikusan az alapítók közé emelte: a maga és fivérei nevében 1826. március 17-én a mintegy 30 ezer kötetes, nagy értékű apai könyvtárat a még csak alakulófélben lévő Társaságnak adományozta. Ezt követően további sokat érő kötetekkel, sőt gyűjteményekkel gyarapította, élete végéig törődött megfelelő működtetésével, és végrendeletében is megemlékezett róla. Így vállalta és teljesítette ki e téren is apai örökségét.

JEGYZETEK

- 1 Az alábbi írás most készülő könyvem bevezető fejezetén alapul. E fejezetek a kimagasló kultúrájú Teleki család pedagógiai hagyományaival foglalkoznak, a könyv egészének középpontjában pedig a neves közéleti személyiség, politikus és drámaíró, az 1861-ben életének önkezével véget vető gróf széki Teleki László gyermekéveinek bemutatása áll.
- 2 Jóval később, visszaemlékezéseiben, voltaképpen mindezzel egybehangzóan, úgy nyilatkozott, hogy bár hosszú együttműködésük ideje alatt bizalmas személyes kapcsolatba soha nem került vele, hivatali, vagyis akadémiai ügyekben legteljesebb bizalmát és segítségét bírta.
- 3 Az ifjú Teleki József (Marczibányi-)díjnyertes értekezése: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által* „a maga korában (azaz a 1810-es évek vége felé) a legnevezetesebb magyar tudományos munka volt”. TOLDY Ferenc: Gróf Teleki József [Emlékbeszéd] = TOLDY Ferenc: *Irodalmi arcképei és újabb beszédei*. Pest, Emich, 1856. 196.
- 4 Már az Akadémia megalakulását előkészítő tanácskozások élére is őt delegálta a nádor, akinek nemcsak tudományos sikereiről volt tudomása, hanem helytartótanácsi hivatalnokként tanúsított adminisztrációs képességeiről is. Ez utóbbiak vezettek el későbbi fényes hivatali karrierjéhez, amelynek végső állomásaként Erdély kormányzója lett.
- 5 Erről az útmutatásról több ismertetés is olvasható a szakirodalomban, ezek szinte kivétel nélkül IMRE Sándor: Gróf Teleki László Tanácsadása a nevelésről (= *Protestáns Szemle* 1925/603–608.) című írására hivatkozva a mű négy kéziratot példányát említik meg, amelyeket Budapesten az MTA Könyvtárának Kézirattárában, illetve a Wesselényi család levéltári hagyatékában, Kolozsváron őriznek. Ezek kisebb-nagyobb részben szövegükben, sőt még címeikben is eltérnek egymástól. Összehasonlító elemzéseim szerint a *Teleki László Tanácsadása a nevelésről* címet viselő budapesti kézirat (továbbiakban: *Tanácsadás*) tekinthető a Szabó András részére készült útmutatás eredeti és végleges tisztázatának.
- 6 A mű teljes címe, amely szokás szerint felsorolja az elhunyt (csaknem) összes jelentős tisztségét: *Buzgó fiú tiszteletnek' s szeretetnek emlékezet-köve, melyet Ama' mind két Haza igaz Javára élt, az 1796-dik esztendőben September 1-ső napján minden jóknak valóságos belső szomorúságokra meg-hólt Igen Kedves édes Atyának Nehai R.Sz.B. Gróf Széki Teleki József Úrnak Felséges Királyunk és Tsászárunk Arany Kóltos Hívének, Belső Titkos Tanácsosának, Nemes Ugotsa Vármegye Fő Ispánnyának, és a Magyar Sz. Korona egyik Örzőjének Tiszteletére Fiú érzékeny Háládatosságból Fel-emelni kívánt R.Sz.B. Gróf Széki Teleki László. Felséges Királyunk és Tsászárunk Arany Kóltos Híve, és az Erdélyi Királyi Törvényt-tevő Szék egyik Tagja. Pesten, Trattner Mátyás betüivel, 1797.* Az idézett két verssor a 47. oldalról való.
- 7 Jó példa erre gróf Festetics György sokat idézett nevelési plánuma. Keletkezésének körülményeit és szövegét közli STOHL Róbert: *Festetics László neveltetéséről*. Lymbus – Magyarságtudományi forrásközlemények. 2008. 211–233. Festetics György és Teleki László nevelői utasításait KORNIS Gyula nagyszabású neveléstörténeti korszak-monográfiája tárgyalta először együttesen: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848, I–II*. Bp., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, [1927] I. 494–498.
- 8 Széki gróf Teleki Sándor (1679–1760), Teleki Mihály erdélyi kancellár fia, tordai főispán, a nagyenyedi kollégium főkurátoraként a rektorprofesszor Pápai Páriz Ferencsel az angol protestánsoktól kért és kapott segítséget. Az összegyűjtött jelentékeny összeg (az „angol pénz”) tette lehetővé, hogy újjáépíthessék a Rabutin császári generális katonái által felégetett kollégiumot.
- 9 Teleki Sándor unokája, József (1738–1796) a marosvásárhelyi, az ő fia, László, a Tanácsadás szerzője (1764–1821) a kolozsvári, ennek fia, József, az akadémiai elnök (1790–1855) pedig a sárospataki kollégium főkurátora volt.
- 10 Először erről: BAJZA József: *A Telekiek tudományos hatása* (Olvastatott a magy. tud. akadémiai könyvtár megnyitó ünnepélyén dec. 23. 1844.) = *BAJZA József Munkái*. Bp., Franklin-Társulat, 1904, 303–342.

- 11 Pedagógiai nézeteiről, nyilvánosság előtt kifejtett véleményeiről: FEHÉR Katalin: *Az erdélyi felvilágosodás pedagógiai gondolkodói – Teleki László.* = *Magiszter* 2012. 3. sz. 55–62.
- 12 Erre utal az a két *Bévezetés* című töredék, amelyet egy 67 pontba foglalt, feltehetően félbemaradt értekezéstervezettel, illetve a *Tanácsadással* együtt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában őriznek RUI 4r-133/ III jelzet alatt.
- 13 Az iskolarendszer állapotával és kívánatos átalakításával kapcsolatos gondolatait nagy nyilvánosság előtt is kifejtette: *A magyar nyelv élémozdításáról buzgó esdeklései G. Teleki Lászlónak.* Pest, Trattner, 1806, 126–132.
- 14 *Tanácsadás* 78. f.
- 15 *Tanácsadás* 3. f.
- 16 *Tanácsadás* 3. f.
- 17 *Szabó András levele gróf Teleki Lászlóhoz,* Kolozsvár, 1797. augusztus 19. = Országos Levéltár, A Teleki család iratai P 674 /13. 33. Szabó András levelei 1796–1803.
- 18 Szabó András végül is 14 esztendeig nevelősködött Telekiéknél.
- 19 Itt nem az emlékbeszédre, hanem az egy évvel korábban papírra vetett Teleki-portréra utalok: TOLDY Ferenc: *Gróf Teleki József = TOLDY Ferenc: Irodalmi arcképei és újabb beszédei.* Emich, Pest, 1856. 65.
- 20 *Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék ... von seinem Sohne, dem Gr. Ladislaus TELEKI von Szék = Siebenbürgische Quartalschrift,* Siebenter Jahrgang, Hermannstadt, 1801, 142.
- 21 Mindezekről: F. CSANAK Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó.* Bp., Akadémiai, 1983.
- 22 *Tanácsadás* 47.
- 23 Egyetemi tanulmányait is ideértve ezek a következők: történelem, matematika, antropológia, fizika, jog, államtudomány és közigazgatástan, filozófia, esztétika, medicina, pedagógia, teológia. E tárgyak nagy részét – természetesen – nem a nevelőnek kellett tanítania, hanem szaktanároknak, ahogy a nyelveket külön szerződett nyelvmestereknek.
- 24 Az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött két füzet (Ms 63332/20-21) az 1821. augusztus 16. és 1822. március 20. közötti időszakról több mint kétszáz bejegyzést tartalmaz. A teljes szöveget Romhányi Gyula 1941-ben készült kéziratos másolata alapján Horváth Zoltán tette közzé *Teleki László gyermekkori naplója* címen = HORVÁTH Zoltán: *Teleki László.* Bp., Akadémiai, 1964. II. 7–71.
- 25 A „reáliákhoz” a család több tagját is benső érdeklődés fűzte: az elhunyt apa és nagyapa jó matematikusok voltak, sőt az utóbbi egyenesen felüldülést talált a magasabb matematika művelésében, József, a későbbi elnök pedig ifjúkorában csaknem szenvedélyesen érdeklődött az ásványtan, illetve a kémia iránt.
- 26 Kolozs Megyei Állami Levéltár (Románia Archivele Natoionale Cluj), Fond nr. 250, crt. nr. 45A, Wesselényi család tagjaihoz kapcsolódó irodalmi és történelmi kéziratok, 88. f.
- 27 *Tanácsadás* 45. f.
- 28 Feltehetően neki magának is korszerű pedagógiai ismeretei voltak (ha talán nem is olyan szerteágazóak, rendszerezettek, mint apjának), mindenesetre erre utal az a tény, hogy az 1825-iki országgyűlés tanügyi bizottságában rá bízta a magyar közoktatás általános elveire vonatkozó javaslat kidolgozását.
- 29 Így a kolozsvári református kollégium kurátori, 1802-től haláláig pedig a dunamelléki egyházkerület (és a pesti egyházmegye) főgondnoki tisztét.
- 30 Ez ügyben részletesebben német nyelven fejtette ki véleményét a széles nyilvánosság előtt. *Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn. Unmassgebliche Meinung des Gr. Ladislaus TELEKI.* Pest, Trattner, 1810.
- 31 F. CSANAK Dóra: *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig 1826–1849.* Bp., MT., 1959. 3–4.

Ravasz László

Szó, ige, irodalom*

■ A magyar nyelvnek egyik lefordíthatatlan gazdagsága, hogy különböztet szó és ige között. Minden ige szó, de nem minden szó ige. Elvont fejtegetés helyett legjobban meg tudom mutatni a kettő közötti különbséget a búzaszem példáján. Kalász csak búzaszemből lesz, de nem minden búzaszemből lesz kalász. Vannak csíráltan búzaszemek, amelyekből a világ legdúsabb televénye és legáldottabb májusa sem tud kalászt növelni, mert hiányzik belőlük az istenadta, titokzatos erő: az élet teremtő csírája. Ige az a szó, amelynek zengő testében teremtő gondolat rejtőzik. Hangból font gyékénykosár, amelyben születendő hősköltevények gyermek-Mózese szendereg.

Az ige az élet magvetése. Ezt úgy értem, hogy ezen a földön minden, amiből emberhez méltó élet támad, először igében jelenik meg, mint ahogy minden darab kenyér valaha búzaszemből született kalász volt. Nem is lehet másként. Ahol szellem él és munkálkodik, már pedig az embert igazán emberré a szellem teszi, mindenütt ez az élet rendje: előbb a gondolat, azután a tett. A gondolat és a tett között az ige létesíti a kapcsolatot, ilyen ritmusban: gondolat, ige, tett; tett, gondolat, ige, tett. Ez a hullámváltozás az élet örök üteme.

Azt hiszem ennek egészen természetes a magyarázata. Ugyanis a szellem egyebet sem tesz, mint ami magának az életnek is alaptevékenysége: elválaszt és összekapcsol. Mi más a táplálkozás az egysejtű lénytől fel az emberig, mint valaminek leszállítása, elválasztása az élő lényen kívül eső, tőle idegen világból, s annak olyan bekapcsolása önmaga lényébe, hogy vele eggyé válik, s ugyanakkor abból, amivel eggyé lett, kiválasztása annak, ami tőle idegen. Így tesz a fa a napsugárral, a levegővel, a föld savaival, így tesz a gyermek az anyatejjel és az oroszlán a prédájával. Mi más a fajfenntartás, mint az egyetlen végző egyénig vitt megkülönböztetése az örök másnak, s e mással való olyan kapcsolat, amelyből kiválik az új élet: az utód. A látható és tapasztalati élet eme folyamatában csak az nyer szimbolikus kiábrázolást, ami a szellem ti-

tokzatos lényében ősi és abszolút tisztaságban folyik: a szellem megkülönböztet és összekapcsol; elhárítja, ami tőle idegen, magába veszi, ami hozzá hasonló. Ennek logikai menete az ítélet; értelmi eredménye az ismeret; érzelmi képe a vágy és kielégülés; akarat lecsapódása a szándék és a tett; ezt szolgálja a tudomány, a művészet, az erkölcs és vallás, és ennek az eredménye a művelődés, mint ahogy apró csigák életműködéséből korallszigetek, baktériumok munkájából őstelevények halmozódnak fel.

A szellemnek ezt a meghasonlást és kibékülését, megkülönböztetést és összekapcsolást nevezem Gondolatnak. A szellem gondolatban él, lüktet, mozog, ront és alkot, kíván, szeret, tanul, cselekszik és teremt. Lehet a gondolat olyan parányi, jelentéktelen, mint egy avarlevél, vagy egy lehulló konfetti, lehet olyan erős, döntő, korszakalkotó, mint a Himalaya megszületése, vagy Atlantisz elsüllyedése, mint ahogy a Szellem életéhez hozzátartozik egy gyermek gögicsélése éppúgy, mint a világ képét megváltoztató hadüzenet. Vannak konfettigondolatok és vannak Himalaya-gondolatok, gögicsélő, verébcsvogás-szerű gondolatok és vulkán-gondolatok, mert a szellem az, amelyik mindkettőt csinálja. Ugyanazon oroszlán néha egy legyet hesseget el, néha egy falut kerget széjjel.

Amíg a szellem élni kíván magateremtette hangszerszámaival, a *nyelvv*el, addig a gondolat *szó*ban jelenik meg, hangzó testet ölt láthatatlan, rettenetes és szelíd dinamikája. Nyelvre pedig mindig szükség lesz, amíg a szellem öntudatos lényekre tagozottan áll szemben önmagával, és tartja fenn magát ebben a részekre oszlásban. Amíg a szellem az *én* és a *te* viszonyában helyezkedik el, mint a villamosság a plusz és mínusz sarkiaságában, addig a gondolat mindig a szó zengő vetélőjében szövi az idő és történelem szőnyegét. Mindég, amíg az ember ember lesz.

S addig mindig meglesz a szó és az ige tragikus különbsége. Ugyanis a szellemnek is megvan a maga életprog-

ramja, és nekem is megvan. Ha én azt akarom, amit a szellem, azaz neki eszköze vagyok: a szavam ige; ha *mást* akarok, nem azt gondolom, ami a szellem élettörvénye: beszédem üres, ígétlen szó. Ígétlen szó minden gondolat, amíg a szótól többet várok, mint amennyi gondolat van benne, vagy a szóval akarom pótolni a hiányzó gondolat erejét. Ha elfúvok egy szappanbuborékot, s olyan arcot vágok hozzá, mintha egy új üstököst eresztettem volna útra; ha egy záptojást olyan hősi mozdulattal vágok egy reám rohamozó csapathoz, mintha kézigránát volna; ha egy fakardot úgy forgatok, mintha Attila volnék az Isten kardjával, ha egy kilőtt töltényű puskát ráfogok egy oroszlánra, azért vagyok nevetséges, mert többet várok attól, amit műveltek, mint amit joggal elvárhatnék. De semmi esetre sem vagyok olyan nevetséges, mintha szót mondok – ige helyett. Mikor a kisfiamnak először sikerült megmagyaráznom az imádság ható erejét, elkomolyodott; kiment a kertbe, behunyta szemét s elimádkozta: Istenem, adj egy kis öcsikét nekem s azzal hajrá, rohant be a hálószobába s lázasan kereste: hol van a – bölcső? Hány pap, író, államférfi, közéleti vezér lesz ilyen áldozata annak a hiedelemnek, hogy a kimondott szó egyszermind teremtő ige is. Viszont az Andersen meséjében az a kis fiú, aki elkiáltotta magát: Hiszen a királyon nincs ruha!, egy korszak legnagyobb babonájából gyógyította ki az embereket. Tett akkora felfedezést, mint akár melyik Nobel-díjas tudós. Mikor Bunyan János, a *Zarándok Útjának* világhíres szerzője, ifjú korában kiment a határba, s azt kiabálta a roppant mocsaraknak: száradjatok ki, csak szót mondok; de amikor Zrínyi példázata szerint a Krózus néma fia rákiáltott a benyomuló ellenséges katonára, ki felemelte kardját az ő apjára: ne bántsátok a királyt!, ígét mondok, és történelmet csinált. Lehet, hogy az Ige nem visz végbe látható tettet; lehet, hogy csak belső igazsága van, mint a Kasszandra-jóslatoknak, de az Ige mellett mindig bizonyágot tesz a szellem, az Isten.

Ige csak az, amelynek szó-testében a szellem teremtő ereje húzódott meg. Ígét mondani annyi, mint beállani a szellem világteremtő erejének a sodrába, s eszközévé válni új élet megszületésének. Az élet Ige által lesz, az Ige általunk hangzik el, de csak akkor, ha megszabadultunk a szó átkától.

Most menjünk egy lépéssel tovább. A szó elhangzó, röpönő, illanótestű lény. Eltűnik, mint a sugár; de lesz belőle értelem, szándék, akarat, tett, világosság, történelem, művelődés. Egyszer mondok egyetlen igent, s lett belőle egy életre szóló frigy, család, sors. Egyszer mondok egy röpke nemet, s lesz belőle harc, mártíromság, hősi halál. Mondok egy szót, s hadat üzenek vele, és egy

másikat, amely békét köt. Ezek a sorsban eltűnő szavak, melyek hasonlóak a földre hullott esőcseppekhez; ezek is eltűnnek, s csak mint gyöngyvirágok, ligetek és aranylóbúzatáblák mosolyognak rejtelmesen reám. De a vizek néha összegyűlnek; források, erek, patakok lesznek, folyókba ömlenek, és évezredek át hömpölyögnek medrükben, s partjaikon városok épülnek és kultúrák nőnek.

A szó is megrögződhetik és állandóvá válik. Leírják, kinyomtatják, vagy élőszóval adják tovább: ez mindegy; földolog az, hogy az állandósuló és megkötött igéből óriási, örökmedrű gondolatfolyamok származnak, amelyek összekötik az élet pici forrását: az író lelkét a végtelen élet óceánjaival. Igen,

*akarom, mert világ csodája:
valaki az Értől indul el
S befut a szent, nagy Óceánba.*

A megrögzített Ige életfolyama az irodalom.

Sok csodálatos dolog következik ebből.

Először is az a tétel világosodik meg bennünk, hogy az irodalom a szellem önfenntartásának egyik funkciója.

Nem fényűzés, nem játék, nem üzlet, hanem olyan valami a szellemre nézve, mint a testi lényre a táplálkozás és a nemzés; e nélkül nincs életfenntartás. Amíg a szellem gondolat-termelés és gondolat-fogyasztás; amíg ez a művelet személyes viszonyban, nyelv útján, szóban történik, amíg a szó tartalma és ereje, az Ige, túlnő a pillanaton és az én és te viszonyán, mihelyt az Ige túléli azt, aki elkiáltotta: azonnal megered az irodalom folyója, s hömpölyög tovább utat keresve, sziklákön, sivatagon, őserdőkön, földalatti barlangokon át. Itt elbúvik, ott felfakad; itt vízessé válik, ott tóvá simul, sokszor lápon, iszapzátanyon szivárog tovább, de ameddig ember él, meg nem szűnik soha, mert egyike azoknak a dolgoknak, amelyekben él az emberi szellem. Néha holt ágak támadnak benne: kihalt nyelvek és kihalt nemzetek irodalma, de minden csöppjük él tovább ezeknek is, s valahogy elkeverednek új sodrában.

Ezt bizonyítja az is, hogy mikor egy-egy nyelv- és népközösség, vagy nemzet nehéz helyzetbe kerül, az menti meg, ha irodalmat tud alkotni. A magyar szellemet Mohács után, Mária Terézia korában, a reformkor hajnalán, Erdélyt az összeomlás után az mentette meg, hogy irodalmat tudott alkotni. Ez az életmentő szülés fordítottja annak, amit a természeti világban látunk; a Gondolat fel-emészti ugyan gyermekeit, de megtartja – szülőit.

Mégsem lehet az irodalomra a hasznossági jelzőt alkalmazni, mert az irodalom nemcsak eszköze a szellem-

nek, hanem életformája is, azaz: általa, benne és érte él a szellem. A gondolkodás, az akarat, az érzés nem eszköze az életnek, mert az amőba tud élni gondolkodás, érzés és akarat nélkül, hanem életformája: az emberi szellem általa él, de benne is él, mert az által ember, hogy öntudatosan gondolkodik, érez és akar, sőt érette él, mert az emberi életnek az a célja, hogy öntudatosan gondolkozzék, érezzen és akarjon.

Ezért oldódik meg magától az a sokat vitatott kérdés is, hogy az irodalom hivatása önmagában van, vagy önmagán kívül? Kétségtelen dolog, hogy az irodalomnak van önmagán kívül eső hivatása is, mert egyik ága a szellem élő szervezetének. De ezt a célját is csak akkor tudja szolgálni, ha önmaga célját szolgálja. Az irodalom csak akkor tudja az önmagán kívül eső, a szellem egyetemes háztartásából rá váró feladatokat teljesíteni, ha minél teljesebben szolgálja saját öncélúságát. Ez a tagok törvénye, melyet Pál apostol fedezett fel. A szem akkor tölti be legjobban azt a feladatát, hogy az egész testnek lámpása legyen, ha minél teljesebben és minél tisztábban igyekszik látni. Ha válogat, ha behunyódik, ha nem igyekszik mindent minél tisztábban látni – hasznavehetetlen az egész élete szempontjából. Az irodalom akkor tesz a nemzetnek legnagyobb szolgálatot, ha leginkább egyéni és legegységesebben emberi; akkor lesz az erkölcs istápjá, ha az élet és szellem mélységeit tárja fel minden erkölcs-prédikálás és erkölcs-magyarítás nélkül; akkor a legszebb, ha a legigazabb, és akkor a legigazabb, ha a legszebb. Az irodalom nem erkölcs-prédikálás, sem pozitív, sem negatív formában, hanem erkölcs-ábrázolás, amelyben olyan valóság az erkölcs, mint a természetábrázolásban a természet. Az irodalom nem hazafias propaganda, hanem a nemzetiségi élet örök mélységeinek, sorsszerűségének a feltárása, mint ahogy a szerelmi líra nem házassági ajánlat, hanem a párját kereső embernek panaszos vagy győzelmes kiáltása. A tiszta irodalom az építő irodalom. A destruktív irodalomban nem az a baj, hogy szabad, hanem az, hogy szolgál; egy új s még hozzá rosszabb erkölcs moralistája. A Vesta-szüzek lángja addig égett, míg a papnők szüzek maradtak; mihelyt elbuktak, kialudt a lángjuk.

Az irodalom írók által születik. Az író benne van az életben nyakig; szeret, éhez, koldus, üldözött, megcsúfolt, szolgál, kizsákmányolt, kényúr, megkísértett, züllött vagy megváltott lélek, tehát minden fáj neki, ami másnak, sőt neki fáj az, ami senki másnak – hiszen éppen ez a csak neki fájó gondolat teszi íróvá –, de az, amit alkot, túl van az élet vad hajszáján, mint a tavi liliom fehér virága a mocsár gyökérfogó szörnyűségein.

De csak akkor, ha Ige van benne. Az Ige nem formai kérdés; az élet kérdése, meglátása és megfogadása, azoknak a gondolatoknak, amelyekből a világ él. Ezért minden irodalomnak legnagyobb kérdése: megragadni az Igét, amelyben az élet csírája vár feltámadásra. Nem formai kérdés, mert irodalom a szó nem formája által, hanem benső tartalma, a szellemhez való viszonya által lesz, az által, milyen lélek az, aki hozzánk szól, és milyen lélek beszél benne. De mégis formai kérdés annyiból, hogy csak az Igének van belső idoma, amelyet alakítani lehet. A szót csak cifrázzuk vagy ékesítjük, mint a karácsonyfát; de az Ige él, mint a havasi fenyő, és alakot ölt eleve elrendelése és sorsa szerint. – A szónak köntöse van, mint a bábunak; az igének alkata, termete.

A marosvásárhelyi kollégium könyvtárában ezelőtt harminc évvel láttam egy kis fapoharat, tele hamuval. Bolyai Farkas élete végén elégette összes szépirodalmi műveit, s annak a hamvvedre volt ez a fapohár. A pohárra ez a vers volt ráírva öreg betűkkel: *Si paulum a summo decessit, vergit ad imum*. Ha el nem éri a tökélyt, semmivé válik. Látod, ez az irodalom képe, mondotta ifjúkori barátom, a korán elhunyt erdélyi író, Balogh Endre.

Az első pillanatban nem tudtam rá felelni. De kijövet, a könyvtár ablakában láttam egy üvegpoharat, tele apró petúnia-maggal. Most már tudtam felelni Balogh Endrének: Látod: ez az irodalom igazi képe. Olyan, mint a másik, de egy egész tavasz szunnyad benne, és vár feltámadásra!

JEGYZETEK

- * RAVASZ László: *Legyen világosság – Beszédék, írások*. Harmadik kötet. Bp., Franklin Társulat, 1938, 63–70.

Máté Zsuzsanna

A művészetfilozófus Fülep Lajos elfeledett írásai a reformációról¹

■ Fülep Lajos 1930 szeptemberében így írt levelében Bubits Mihálynak: „Közlöm egyúttal, hogy amit tavaly ilyen tájban említettem, művészet-filozófiai munkám, nagyjában és egészében elkészült.”² Később egy 1945-ben adott interjúban pedig már ezt nyilatkozta: „Az egyetlen, amivel azonosítom magam, s magamhoz méltónak tartom, a még kiadatlan művészetfilozófiám.”³ A fülepi művészetfilozófiai életmű azonban befejezetlen maradt. Ezt tanúsítja az általa sokszor átírt, bővített, az eredeti, 1930-ra datálható 340 fóliót meghaladó, mintegy 6000 kéziratoldalra gyarapított művészetfilozófiai töredékhalmoz. Fülep Lajos talán nem tudatosította, ugyanakkor mégis tapasztalta, hogy az univerzális, a nagy művészet-filozófiai elbeszélések kora nem a XX. századé. Ha életművére és kiemelten az 1930-ig tartó időszakra tekintünk, a művészetfilozófus, illetve a református lelkész szellemi hagyatékára, akkor előttünk tornyosulnak – Fülep Lajos életében megjelent könyvei mellett – a nagyméretű narancssárga gyűjteményes munkák, így kétkötetnyi levelezése 1930-ig, F. Csanak Dóra munkájának köszönhetően, és a három vaskos kötet, Fülep Lajos *Egybegyűjtött írások* (I., II., III.), Tímár Árpád szerkesztésében. Ez utóbbi kötetek 1902 és 1930 között keletkezett valamennyi kisebb-nagyobb írását tartalmazzák, így 20 jelentősebb művészetfilozófiai tanulmánya, (tervezett) könyvfejezetei mellett a szinte megszámlálhatatlan sok műkritikáját, műelemzését, publicisztikai írását, kéziratban maradt könyvtöredékeit, írásait, valamint egyházi beszédeit, prédikációvázlatait, illetve a reformációval kapcsolatos írásait is. Az utókor hatástörténeti tudata mintegy 300 szakértő tanulmányban tüntetett Fülep pragmatikus művészetfelfogása mellett, ám a reformációról szóló írásai marginalizálódtak.

Jelen tanulmányomban kiemelt, Fülep Lajos reformációról szóló, 1917-ben megjelent írásai különös státusúak. Egyrészt elfeledettnek tekinthetők, hiszen korabeli, az *Ébresztő* folyóiratban történt megjelenésük után majd csak 1998-ban láttak újra napvilágot, az *Egybegyűjtött írá-*

sok III. kötetében.⁴ Megjegyezném, hogy a terjedelmes fülepi szakirodalomban nem talákoztam olyan tanulmánnyal, mely ezen írásokat kiemelten elemezte volna. Másrészt biográfiai vonatkozásban is különös helyzetűek, mivel egy olyan művészetfilozófus írásairól van szó, aki éppen református lelkésznek készül: az 1917-ben publikált *Örök reformáció*, a *Reformáció és művészet* és *A református templom reformja* című írások akkor íródtak és jelentek meg, amikor a már ismert művészettörténész és művészetfilozófus 1916-tól a budapesti református Teológiai Akadémiára járt, és ahol 1918-ban teológiai végbizonyítványt kapott. Ezt megelőzően, a fiatal Fülep, az európai szellemiség megtapasztalását követően, azaz a párizsi több hónapos utak, az 1907-től 1914-ig tartó firenzei és római tanulmányút, valamint a gyakori (angliai, franciaországi, svájci és erdélyi) utazások után, 1915 őszén lett a Vasárnapi Kör tagja, melynek tudatosan vállalt előzménye az általa is szerkesztett, rövid életű, a metafizikus irányultságot nyíltan vállaló *Szellem* című folyóirat.⁵ A Vasárnapi Kör tagjainak – a privát szférából való kitörési – kísérlete volt, hogy 1917 elején elkezdték szervezni a *Szellemi Tudományok Szabad Iskoláját*. A tavaszi első, *Előadások a szellemi tudományok köréből* című szemeszter határozott programjaként az új spiritualizmus, a metafizikai idealizmus világnézetének terjesztését fogalmazták meg. Fülep Lajos öt alkalommal tartott itt előadást *A nemzeti elem a magyar képzőművészetben* címmel, mely majd első könyvének, a *Magyar művészet* című munkájának koncepcionális és tematikus alapja is lett, többek között.⁶ E termékeny, 1911 és 1918 közötti időszak gondolkodói habitusának jelzése nélkül nehezen értelmezhetőek a reformációról szóló írásai, mivel némiképp ismernünk kell a művészetfilozófus Fülep Lajos metafizikus irányultságát, ha még oly jelzésszerűen is, és emellett folytonossá vált kritikusi attitűdjét. E két, „legendákkal” is övezett, egymással összefüggő beállítottság nyilvánul meg az 1917-es, reformációról szóló írá-

saiban, ahogy ekkoriban életének különböző területeit, valamint művészetről szóló írásait hasonlóan átszövik.

A fülepi kritikusi szigorúságról szóló legendárium magánéleti szálára Illyés Gyula utal. Fülep 1913-ban vette feleségül Erdős Renée írónőt, két gyermekük megszületése után néhány év múlva elváltak. Illyés Gyula így anekdotázik válásuk 'esztétikai kritikusi' okáról: „Hogy az éjjeliszekrényén talált regény-kefelevonat hajnali elolvasása után, ugyancsak Firenzében, mint bontotta föl házasságát még aznap, a korszak jól indult, de aztán best-sellerévé hígult írónőjével.”⁷

Fülep esztétikai ízlésének szigorúsága nem kímélte a magyar művészetet sem, ahogy azt az 1923-ban megjelenő *Magyar művészet* könyve tanúsítja. Fülep szerint azt a kérdést feltenni, hogy van-e magyar, egyetemes és mégis nemzeti festészetünk – a közvélemény szemében egyenlő a hazaárulással. Vállalva e „veszélyt”, sorra bírálta a magyar festészet nagyjait: Markót, Barabást, Borsost, Lotzot, Madarászt, Székely Bertalant. Tekintélyelvűség nélküli kritikát kapott Munkácsy, Paál, Mészöly is, bár emellett értéküket is elismerte. „Túl szigorú” véleménye, ha nagyon lassan is, de beszivárgott a szakirodalomba, ahogy ezt Tímár Árpád – Fülep Lajos hagyatékának gondozója – a *Magyar művészet* hatástörténetét összegző tanulmányában meggyőzően bemutatta: „Nem kerülhették ki Fülep megállapításait azok a szakkutatók sem, amelyek Munkácsy, Izsó, Székely Bertalan vagy Lechner művészetével monografikusan foglalkoztak. Akár egyetértettek vele, akár cáfolni próbálták Fülep »túl szigorú« ítéleteit. Levelekből, emlékezésekből tudjuk, hogy számos kiváló képzőművésznek is meghatározó élményt jelentett a *Magyar művészet*, Rippl-Rónaitól Dési Huber Istvánon át Korniss Dezsőig. Írók, költők is haszonnal forgatták.”⁸ Fülep szerint a magyar festészetnek egy igazán nagy, nemzeti és egyetemes mestere van: Szinyei Merse Pál, aki a képírás magyar és egyetemes történetében – a franciákkal párhuzamosan – egy fontos problémát oldott meg, az egyidejűség tényét.⁹ Ahogy a magyar építészetben is egy jelentős mestert látott: Lechner Ödönt, aki a „nemzetit keresve, megtalálta a nemzetközit, az ázsiait keresve az európaiat, a sajátost keresve az egyetemest, és az őseit keresve a modernet, az aktuálist”.¹⁰ A magyar szobrászat pedig Izsó Miklós művészetével kapcsolódott bele „az európainak hatalmas történetébe”. Szobrai, hasonlóan a görög szobrokhoz, az ellentétek egymással való kiegyenlítődései, kötöttség és szabadság korrelációjának megvalósulásai. A magyar etnikum, a nép testi ideáljának megelevenítése közben eljut a szobrászat leglényegesebb problémáinak megoldásához: a

contrapposto művészi kompozíciójában megtestesült etnikai ideál plasztikusságáig.¹¹ Fülep első könyvének kritikus attitűdje művészetfelfogásának egyik tézisének, az egyetemes és a nemzeti művészet korrelációján alapult: „Valamely nép művészi küldetése valamely formai problémára szól, és ez a küldetés azért nemzeti, mert az illető probléma megoldása csak neki adatott meg, de szólhat annak a szorosabb problémának megoldására is, hogy mi módon veszi fel az etnikai-nemzetit a művészi-univerzálisba, vagyis miként oldja meg az egyetemes és nemzeti korrelációjának kérdését a maga sajátos etnikai anyagán.”¹² A nemzeti művészet egyetemessé válását – a kor művészetszemléletével egybehangzóan – a forma valamely problémájának a megoldásában látta Fülep.¹³

A fiatal Fülep kritikusi szemlélete némely írásában összekapcsolódott metafizikusságával, így az 1917 decemberében az *Ébresztő* folyóiratban publikált *Az élet értékei* című tanulmányában, mely orgánumban, két hónappal korábban az *Örök reformáció* és a *Reformáció és művészet* írásai is megjelentek.¹⁴ Logikus és egyben kritikus meglátása koráról száz esztendő múltán is érvényes:

„A mai ember két dolgot csinál: dolgozik és pihen, szórakozva vagy tétlenül. Azért dolgozik, hogy pihenessen, és azért pihen, hogy dolgozhasson, együtt pedig azért dolgozik és pihen, hogy élhessen. A középkori és a reformáció korabeli ember is sokat dolgozott; az élet akkor sem volt könnyű, sőt sok tekintetben nehezebb, mint máma, de munka után elővette a maga Biblia pauperumját, vagy anyanyelvére fordított *bibliáját*, és olvasott [...] nem is ok nélkül nevelte rajta a szellemét és ízlését az emberiség évszázadokon keresztül. Dante kívülről tudta, és Michelangelo is, akik pedig mégsem nevezhetők valami sötét vagy primitív elméknek. A legnagyobb és a legkisebb szellem is megtalálta benne a maga mindennapi táplálékát [...]. A Bibliát mostan csak a szimbólum kedvéért idéztük fel. Annak illusztrálására, hogy volt idő, amikor a munkás munkája végeztével szellemi és lelki szükségei kielégítését kívánta, s ugyanazzal az eszközzel elégítette ki őket, amelyhez a legnagyobbak is folyamodtak. Ha a *Biblia* ma már erre nem alkalmas, ha csak szimbólumként hivatkozhatunk rá – mi van hát helyette? Mi foglalta el a helyét? Tudtunkkal – semmi.”

Majd a metafizikus két-világ felől bírálja korának axiológiai rendjét: meglátása szerint kora csak a „puszta létet tartja legfőbb értéknek”, melyben már nem érték a művészet, a vallás, a haza, a föld, az általános műveltség; hanem egyes-egyedül a technika, melynek az az igazi jellemvonása, hogy a puszta létet teszi elfogadhatóvá, simává, kényelmesebbé. „Amire még ezen túl telik, az nem

valami határozott és közös ideál, hanem luxus, mintegy pótléka és fűszere az életnek, s idetartozik a művészet, a filozófia, a vallás.¹⁵ A pusztá létet értéknek tartó „mai ember *Bibliája*” nem más, mint a gép, a technika,¹⁶ mely a pusztá lét kellemessé tevőjeként hamarosan elgázolja teremtőjét, az embert, s a pusztítás eszközévé lesz. Figyelmeztetése igencsak meggondolandó. Pontosan száz év távlatában mintha semmi sem változott volna, csak a tudományos-technikai fejlődés felgyorsulása. „Az emberiség, amely a pusztá léten túl éró jókról lemond, a létről is kénytelen lemondani: önmagát ítéli halálra. Mert az ember igazi léte, az elpusztíthatatlan, nem a létben van. Hanem azon túl.” A pusztá léten túli érvényesség hordozói a kulturális objektívációk – „a művészet, a filozófia, a vallás” –, amennyiben arra „ideál”-ként tekintünk (ahogy kellene) és nem „luxus”-ként, pótlékként (ahogy száz éve Fülep szerint és napjainkban egyre jobban így tekintünk, többek között köszönhetően a populáris kultúra agresszivitásának is). A fülepi metafizikus teóriában a pusztá léten túl, afelett jön létre egy személyfeletti, általános és objektív érvényesség, egy abszolút normativitás és abszolút értékrendszer, egy ideális homogenitás és tökéletesség – szemben az adott valóság, a pusztá lét látzat-jólétével, azon alapvető hiányosságával együtt, mely az életet élésre érdemessé tenné.

A fülepi kritikusi attitűd sajátos módon szólal meg az ugyancsak 1917 decemberében publikált *A református templom reformja* című írásában. Polemizáló és ironikus kérdésekkel telített írásának kiváltó indítéka a budapesti Kálvin téri református templom „rendezése” körüli viták. „Ha csak művészet kell, művészi temploma van a kálvinistaságnak Pesten: a Kálvin téri templom. [...] Azonban kálvinista temploma nincs Pesten a kálvinistaságnak. Sem ez, sem a budai, sem a fasori. Protestáns templom is csak egy igazi van a fővárosban: a Deák téri.”¹⁷ A miéltre ironikusan válaszol: „Aki valamely stílust magáévá tesz, annak a szellemet is magáévá kell tennie, amely azt létrehozta. Melyikszellem kell tehát? A bazilikáé, a románé, a gótikáé, a renaissance-é, vagy a jezsuita barokké?”¹⁸ Következtetése: „Valamely stílus csak akkor felelne meg a kálvinista templom követelményének, ha az kálvinista stílus volna. Ilyen pedig nincs, és nem is volt.”¹⁹ Stíluselméleti fejtegetésbe kezdve, pragmatikusan a szükségletet mint generáló tényezőt emeli ki, összekötve azt a szellem fogalmával: „[...] nézzük előbb magukat a stílusokat. Mi hozta ezeket létre? Egy-egy új, nagy és parancsoló szükséglet, mely a római egyház történetében felmerült. Ez fejlesztette ki, a vallási rítus fejlődésével, az őskeresztény bazilikát, utána az egyház hatalmának emelkedésével párhuzamosan

a román stílust, a skolasztika, a laikus vallásosság föllendülése és a prédikáló szerzetesek idején a gótikát, [...] az ellenreformáció és a jezsuita prédikálás igényeinek megfelelően a barokkot és így tovább. [...] Elég az hozzá, hogy ezek a stílusok mindig szükségletekkel születtek meg és azokkal múltak el, mert az új szükségletek egyúttal új formákat is hoztak létre. Bizonyos szellem hozta létre őket, amelytől elválasztani, amely nélkül megérteni nem lehet őket.”²⁰ Szellemtörténeti jellegű okfejtése logikus: ha *a református templom* meg tudna vagy tudott volna egyezni ezekkel a stílusokkal, akkor meg kellett volna egyeznie az ezeket létrehozó római egyházi szellemmel is, de akkor a reformáció soha nem jöhetett volna létre!²¹ Éppen ezért „hazug”-nak tartja Fülep e „művészeti” stílusok átvételét a református templomok építése során. Mégis, ha „az ideológiából kilépünk a valóságba, a kálvinizmus átvette a művészetet történelmi elődjétől először passzíve, azután aktíve. Passzíve akkor, amikor a reformáció kezdetén, nem lévén saját templomai, elfoglalta a reformált területek azelőtt katolikus templomait; aktíve akkor, amikor maga is épített és épít mindmáig az elfoglalt templomok mintájára és stílusában új templomokat.”²² Mindennek aztán az lett a következménye a XX. század elejére, hogy a „századok alatt meggyökerezett gyakorlat végső eredményeképpen a kálvinista ember ma már más templomot el sem tud képzelni, mint katolikust.”²³ Éppen ezért, nagy szükség lenne a „református templom reformjára”, így minden új templom építése mérhetetlen „erkölcsi felelőséggel” jár. „A kálvinista templomnak egyetlen tartalma van s ez: az Ige. [...] Annak kell építenie az új templomot, aki nem a történeti stílusokban mester, hanem aki megérti azt az abszolút újat, amire itt szükség van. Aki nem csak azt tudja a kálvinista templomról, hogy az képek és szobrok hiányával különbözik a katolikus templomtól, aki nem csak azt tudja a fővárosban építendő templomról, hogy annak toronyra semmi szüksége, hanem aki meg tudja oldani a tökéletes igehirdetésnek elsősorban technikai és konstruktív problémáját; aki meg tudja oldani a szószék és az Úrasztala elhelyezésének problémáját, hogy a pap közvetlenül, elválasztó üres térség nélkül lehessen hívei között.”²⁴

A művészetfilozófus Fülep Lajos álláspontját a református lelkész Fülep még hangsúlyosabban képviselte 1928-ban. Mindenekelőtt néhány ismert életrajzi tény e köztes tíz esztendőről: a Tanácsköztársaság ideje alatt, 1919 májusában, azonban még a Károlyi-kormány által kinevezetten, Fülep elfoglalja professzori státusát a Budapesti Tudományegyetem olasz nyelvi és irodalom tanszékén. A Tanácsköztársaság bukása

után a *Vasárnap*-osok, Fülep Lajos és Ritoók Emma kivételével, valamennyien emigráltak. Fülep 1919 után – egy rövid római tartózkodást követően – először Budapesten, majd 1920 őszétől Medinán helyezkedett el segédlelkészként. Itt Arany Antal református lelkész jelentette fel („Fülep Lajos úr is 16 többi társával együtt Kunfi által még a Károlyi rezsim alatt s Kun Béla alatt az egyetemre tanárrá neveztetett ki, mert buzgó communista volt”), így egy év múlva távoznia kellett. Újabb egy év dombóvári lelkészi szolgálat után Ravasz László református püspök Bajára helyezte, ahol 1922-től 1927-ig volt református lelkész. Bajáról is részben az előbbi, részben kreált politikai okok miatt kellett távoznia. Fülep utolsó lelkészi állomása Zengővárkony, mely két évtizedig volt számára a „mai Magyarország egyik legszebb helye”. 1927-től 1947-ig szolgált itt református lelkészként.²⁵ Emellett 1930-tól 1940-ig a pécsi Erzsébet Tudományegyetem magántanáráként esztétikát, művészetfilozófiát, olasz irodalmat oktatott. Zengővárkonyból nagyszabású levelezést folytatott kora szellemi életének kiváló képviselőivel, többek között Füst Milánnal, Illyés Gyulával, Vas Istvánnal és Weöres Sándorral, többen személyesen is felkeresték. Visszatérve bajai éveire, ekkori hitéleti írásainak 1926-os és 1927-es sorozatát *A református templom* című rövid írásában a templomépítés megreformálása szükségességének gondolatával zárja, csaknem tíz év elteltével semmit sem változtatva álláspontján, kritikusi habitusán: „A református egyházat az Ige egyházának valljuk. [...] Ha azonban valaki a magyar református egyházat – történetének s a közre játszó okoknak kellő ismerete nélkül – az igehirdetés célját szolgáló templomaiból akarná megítélni, igen különös következtetésre kellene jutnia. Végigtekintve valamennyit, azt találná, hogy kevés van köztük az Ige szolgálatára tökéletesen alkalmas, s nagyon sok, amely alkalmatlan [...]. Mert ahogy az egyháztagot nem teszi reformátussá, ha nem gyón, áldozik, szentképet nem tisztel, úgy a templomot se teszi reformátussá, ha nincs benne oltár, gyóntatószék, szentkép. Akármilyen »egyszerű«, »fehér falú«, »puritán« a templom, ha igehirdetésre alkalmatlan, ha nem fejezi ki célját – nem református az. Mondjuk meg nyíltan és röviden: templomaink nagy része alakjánál, beosztásánál stb. fogva inkább katolikus, mint református, inkább mise mondására, mint igehirdetésre való! [...] Nem református építészeti »stílusról« beszélek, egyáltalán semmilyen »stílusról«. A stílus kérdése – majd csak ezután jöhet. Első a célszerűség, a célnak megfelelés. [...] No, és milyennek kell lennie?

A dolog igen egyszerű. Az Ige egyházában az Ige templomának.”²⁶ Majd ezután szinte megismétli az 1917-es, *A református templom reformja* című írásának a református templom funkciójáról szóló gondolatát.

Fülep Lajos gondolkodói habitusának másik alapvető jellemzője a metafizikus irányultság, mely külső megjelenésében is megnyilvánult. Ily módon a fülepi legendárium egy másik része arról szól, hogy Ady nevezte el a fiatal Fülepet „szakállas Krisztus”-nak. Valójában Fülep barátai – például a nagyváradi *Holnap*-os Dutka Ákos – Krisztus-szakállá miatt „Fülep-Krisztus”-nak nevezték, utóbb Ady is. Sőt, maga Fülep 1905-ben már így írta alá egyik bizalmas levelét: „agg cimborád és Krisztusod: Fülep”.²⁷ A kortársi leírások a fiatal művészetfilozófus Fülep misztikus megjelenéséről, „szép eszéről”, „szép lelkéről”, „emberarcú prófétaságáról”, különös, álomszerű, krisztusi alakjáról (és szakálláról) szóltak „földi mezben”.²⁸

1911 februárjában jelenik meg az általa is szerkesztett *Szellem* folyóirat fülepi beköszöntője, mely e filozófiai folyóirat tervezett metafizikus szellemiségéről szól: „A filozófiát illetően, mint a címben is kifejeztük, metafizikusok, spiritualisták vagyunk, de épp ezért nem fogunk semmilyen irányt sem szolgálni vagy követni. Nekünk az igazság keresése életkérdés lévén és nem mesterség.”²⁹ Az itt megjelent, nagy hatással bíró, első jelentős művészetfilozófiai írásában *Az emlékezés a művészi alkotásban* című tanulmányában³⁰ (mellyel egyébként Benedetto Croce is polemizál) az emlékezés tevékenysége teremti meg a formát, mely a műalkotás létének érvényt ad: „A művészet a formával kifejezi az időnkívülit, az el nem múltot, a létet, az örökkévalóságot. A vágy, amely az embert, a művészt a levésből a létbe hajtja: az örökkévalóságra vágyódás, így a művészet az emberi lélek ugyanazon metafizikai hajlamából sarjad, mint a létre célzó filozófia és vallás.”³¹ A művészet a levéssel szemben a létre utal, a metafizikus két-világ összekötő hídja, ily módon a művészet a jelen, a praktikus célok, a levés világa alóli felszabadulás; ezektől elfordulva a művész (és a befogadó is) a levés világából a létbe tér át, az időből az örökkévalóságba, a szüntelen formálódás világából a tiszta formák világába. Úgy vélte, hogy minden nagy művésznak, egyénnek szüksége van metafizikai alapra; az ideák, elvek, hitek egységére; az adott közösség mindent átható voltára; egy új művészi stílus – ahogy később fogalmaz majd – világnézeti bázisára. E tanulmányában a levés és a lét, az idő és az örökkévalóság, a formálódás és a forma korrelatív kategóriapárosok, azaz látszatra egymást kizáróak, azonban különbségük ellenére mégis egymásnak kölcsönösen megfelelnek, egymástól függőek. Első

könyvében, a *Magyar művészetben* (és az ennek alapját képező 1917-es előadás-sorozatában) az esztétikai abszolút és a történeti relatív, valamint a nemzeti művészet és egyetemes művészet viszonya is, hasonlóan korrelatív.³²

Ha összehasonlítjuk Fülep reformációról szóló három, 1917-es írását (az *Örök reformáció*, a *Reformáció és művészet* és a már kiemelt, *A református templom reformja* címűeket), akkor közös sajátosságoknak láthatjuk a következőket: Fülep bármely, a címmel releváns témáról ír, az adott problematikát mindig a katolicizmusnak és a reformációnak egymásra vonatkoztatottságában tárgyalja, kettőjük egymástól függő viszonyában, és egyben elkülönülő, korrelatív viszonylatában. Más korrelációk sorozatán keresztül (idő és örökkévalóság, állandó és változó), valamint paradoxonok, ellentmondások, majd a fogalmi háló kibontása után jut el következtetéséig, így konstruálva a filozofikus és rendkívül logikus gondolatmenet ívét írásai-ban. Probléma-, illetve kérdésfeltevések után polemizál az addig elhangzott véleményekkel, majd okfejtő nyelvezettel, logikus válaszvარიációkat adva, igen tömör megállapítások sorozatát nyújtja, konkrét példákat alig hozva.

Az *Örök reformáció* írása 1917 októberében jelent meg az *Ébresztőben*, melyben a logikus okfejtésre építő retorika, a gondolatmenet felépítésének szigorúsága szembe kerül ugyan az ünneplés – talán akkorra számára már kiüresedett – gesztusával, mégis, ma is érvényes, szinte tudományos okfejtést nyújt a reformáció jelentőségéről. A reformáció 400. évét ünneplők közötti véleménykülönbségre kérdezve, miszerint kevés vagy sok ez a négyszáz esztendő, egy paradoxonnal kezdi írását, felsorolva a sok illetve a kevés melletti érveket, majd az idea fogalmának kifejtésével jut el téziséig. Világos gondolatmenetének és élvezetes stílusának, valamint a fentebbi közös jellemzők szemléltetéseképpen, írásának egy rövid részletét idézem tézisére vonatkozóan: „Csakugyan sok is és kevés is ez a négyszáz esztendő. Illő is, nem is, hogy megünnepeljék. Isten és az örökkévalóság szempontjából bizonyára semmiség, még az emberi történelem szempontjából sem nagy dolog szám szerint. Ámde ez a négyszáz esztendő nemcsak négyszáz kalendáriumi évet jelent, hanem történelmet. Többet a nemzetek és az emberiség empirikus életének változatainál, magát a történelmet jelenti, tehát: *ideát*. A régi, már megvolt idea mellett új ideát jelent, melyet éppen a reformáció hozott: magának a történelemnek az ideáját. Nem történelmet, mert azt hozni nem lehet s nem is kell, hiszen az emberiség minden pillanata történelem, hanem hozta a reformáció a történelem tudatát, jelentőségének gondolatát, szerepének értelmét, tehát: ideáját. Annak az ideának,

melyre az egész modern világ és gondolkodás felépült.”³³ A történelmi tudat „ideáját” paradox módon azzal tette nyilvánvalóvá a reformáció, hogy a „kezdethez tért vissza”, hogy megtagadni látszott a történelmet, pedig éppen ezzel „hozta meg a történelem igazi fogalmát először az emberiség számára”.³⁴ E fülepi 1917-es tézist – miszerint a modernitás egyik alapvető tényezőjeként felfogott történelmi tudat létrejötte a reformációhoz köthető – akár igazol(hat)ja számunkra a mintegy hét évtizeddel később megjelent, Jürgen Habermas *A modernitás filozófiai diskurzusa* című könyve is, mely három nagy eseményhez köti a modernitás lassú, több mint két évszázadon keresztül tartó indulását, mégpedig az „új világ” felfedezéséhez, a reneszánszhoz és a reformációhoz és ez utóbbi nyomán kibontakozó „történeti tudatosulás”-hoz.³⁵ Ahogy említettem, Fülep írásának másik deduktív sajátossága a korrelatív kategóriapárok felállítása, melyek közül a katolicizmusnak és a reformációnak egymásra vonatkoztatottsága kerül a középpontba, itt maga alá rendelve az idő és az örökkévalóság, a statika és a fejlődés, az örök kinyilatkoztatás és az ember történeti létének egymástól függő relációit: „Örökkévalónak lenni és változni, mozdulatlanak lenni és alkotni, az idő fölé emelkedni és történelmet csinálni csak a tudat egyoldalúságában lehet. Amint fölébred másik oldala, megváltozik a világ képe.”³⁶ „Ahogy a katolicizmusnak szüksége volt a reformációra, hogy a maga örökkévalóság elvét a teljes megmerevedés árán is fönntarthassa és fönntartsa ma is, úgy a reformációnak is szüksége van a katolicizmusra, hogy a maga történeti elvét megóvja egyfelől önnön képződményeitől, másfelől az elsekélyesedéstől. Háttérül kell szolgálniuk egymásnak, egyik a másikon válik tudatossá.”³⁷ E tudatosulás döntően összehasonlításon alapul, miszerint, míg a középkori kereszténység az életnek a súlyát áttette a transzcendens világba, s onnan ítélte meg mindent, „bírt a teljességet, mert az örökkévalóság szempontjából nézte az időt”, addig a reformáció „az élő életnek teljességét keresi”, miáltal immanens módon az „élet dinamikáját” igazolja, így a szellemi élet teljességének a dinamikáját is a reformáció hozta meg.³⁸ Írását a reformáció paradoxonjainak retorikus felsorolásával zárja, igen hatásosan: „A reformációt demokratikusnak nevezik – de ott van a predestináció elve” Melyik hát? Egyik sem: „valami harmadik, aminek neve nincsen”. A katolicizmus középkori rendszere „fokozatosan vezet föl Istenhez”, a reformáció Istent „közvetlenül beleviszi az életbe, s minden téren egyformán érvényesíti, nem tévén különbséget szerzetesi morál és profán morál stb. között. Mi hát a reformáció? Világi-

ság vagy aszkézis? Egyik sem, valami harmadik, aminek szintén nincs neve. Erkölcstana determinista, mert mindent Isten akaratából vezet le, mégis a legnagyobb felelősséget veti az emberre. Mi hát? Determinista vagy indeterminista? Egyik se, neve nincs. – A hitet tartja egyedül szükségesnek, mégis követeli a cselekedeteket, és így tovább. Mi hát a reformáció, mely csupa ellentét, csupa paradoxon? Valami hibrid képződmény? Monstrum? Nem – élő valami, mely az élet minden ellentétét felöleli, fokozza, elmélyíti, s a megoldásukkal küzd, jól-lehet tudja, hogy e küzdelemnek soha nem lesz vége s megnyugvása.”³⁹

Fülep Lajos *Reformáció és művészet* tanulmánya szintén 1917 októberében jelent meg, az *Ébresztőben*. Írását a reformáció elleni vád ismertetésével kezdi, miszerint az híján van a művészi érzéknek, túlságosan ésszerű és józan, sőt, „képromboló volt, ikonoklaszta”. Kétségtelen, hogy protestantizmus sokféleségének egyik hajtása volt ez, de általánosítani nem szabad, hiszen éppen ezt tagadja az a kézzelfogható valóság, miszerint református vallású művészek sora gazdagította Európa művészetét, megjegyzem, a magyar költőkről nem is beszélve, elég, ha csak Balassi, Csokonai, Kölcsey, Jókai, Arany és Ady protestantizmusára gondolunk. Fülep szerint tehát a „vádát” másként kell megfogalmazni: „a reformáció nem hozott létre sajátos *stílust*, egyetemes jellegű művészetet, amilyen volt pl. a gótika, a renaissance vagy a barokk. Ez szóról szóra igaz. Miért nem?”⁴⁰ E művészetfilozófiai probléma- és kérdésfelvetésre ad választ írásának egésze, melyet két folyamatban jelöl meg, másrészt művészettörténeti illetve filozófikus aspektusból válaszol. Először az addigi magyarázatokat veszi sorra, melyeket hiányosnak vél, majd egyik válaszában kifejtésében – a *differenciálódási* folyamat ismertetésében – visszafordítja a kérdést, és a katolicizmussal von párhuzamot: „mivel a stílustalan reformációt rendszeren a stílussteremtő katolicizmussal állítjuk szembe – azt kérdezzük: hoz-e létre a katolicizmus ma saját külön stílust? A felelet csak ez lehet: nem.”⁴¹ Ennek oka szerinte nem a katolicizmus gyengeségében keresendő, vagy netán abban, hogy az már nem akar „élni a művészet adta szimbólumokkal”, hanem azon folyamatban, hogy „ma már a katolicizmus világában is végbement az a *differenciálódás*, az a végleges elkülönülés vallás és művészet között, amely a protestantizmus világában éppen négyszáz esztendővel ezelőtt kezdődött: a reformáció felléptével. A különbség kettejük között ez: ahova a katolicizmus ma a fejlődés logikája folytán kényszerülten eljutott, amibe ma akarva, nem akarva bele kell törődnie,

azt a reformáció már négyszáz évvel ezelőtt a programjában magával hozta és akarta. A reformációnak lényege, hogy a szellemi élet különböző területeit differenciálta egymástól. [...] ezzel a törekvéssel messze megelőzte korát és megszabta az utat, amelyen azután vallás, filozófia, tudományok, művészetek haladtak. És haladnak ma is. Ez a reformációnak legmodernebb vonása. Tulajdonképpen csak ma, amikor a differenciálódás csaknem minden téren végbement, látjuk a reformációnak világtörténeti nagy jelentőségét e tekintetben. Nem lehet a filozófia s a tudományok, a művészetek mai állását megérteni anélkül a differenciálódási folyamat nélkül, melyet a reformáció négyszáz évvel ezelőtt olyan határozottan elkezdett.”⁴² Tette ezt úgy, hogy „minden szellemi tevékenységet a maga területére utalt, s melynek végén a vallás [...], mindentől elkülönülve látja magát – mert minden elkülönült őtől. Nos, ezt az elkülönülést a protestantizmus nemcsak eltűrte és elszenvedte, hanem akarta – négyszáz év előtt akarta azt, ami ma beteljesedett.”⁴³ Amit akart, lényegében ez volt: a reformációt mint vallást elkülöníteni mindazoktól a területektől, amelyekkel addig a római egyház vallása keveredett vagy amelyeken addig uralkodni próbált. Ezáltal a szellemi területek függetlenedése a reformáció programjának a következménye volt. Mert mindezelőtt maga a reformáció mint vallás függetlenedett, például az egyházi hierarchiától, a gazdasági kérdésektől, melynek következménye az volt, hogy a református vallás az élet és a társadalom minden rétegét áthatotta. A reformáció tehát valójában „csak önmagát emancipálta, azaz a vallást. A többi már aztán differenciálódott magától. De a vallásnak kellett kezdenie.”⁴⁴ A vallás öndifferenciálása révén felszabadult művészet aztán ment a maga útján, ám mégsem szakadt meg viszonya a vallással: „De ez a viszony egész más volt, mint a középkori: szabad, független, korlátokat nem szabó, tisztán szellemi viszony. Éppen ezért kevésbé kézzelfogható és szembeszökő, mint a középkori. De nem kevésbé mély és termékenyítő, mint az. Hiszen a művészet soha nem sejtett lehetőségei születtek meg azzal, hogy differenciálódott, s ilyen távolabbi és mégis bensőséges [...] viszonyba jutott a vallással. A történelem maga igazolja. Németországban semmivel sem lett kevesebb a művészet a reformáció felléptével, sőt, akkor élte virágkorát.” Tehát, ha a vallás differenciálódása maga után vonta a művészet differenciálódását, „ezután még azt kívánni, hogy a vallásos princípium hozzon létre egyetemes jellegű művészi stílust – fából vaskarika”.⁴⁵ Mivel e differenciálódással a reformáció számára megszűnt az egyetemes stílus lehetősége, ahogy a barokk után a katolicizmus számára is.

Reformáció és művészet írásának alapkérdésére – a reformáció miért nem hozott létre sajátos stílust, egyetemes jellegű művészetet? – másik válasza a szellemi differenciálódás mellett a reformáció egy újabb hozadékának, a nemzeti elemnek a hangsúlyozása: „Ahogy egyedül a protestantizmus talaján lehetséges a vallásos élet nemzeti és egyéni gazdag sokféleségének történetfilozófiai igazolása, úgy egyedül a reformáció tudta lehetővé tenni a művészetek nemzeti jellegű kifejlődését. És tudta, mert a reformáció a nemzeti élet szabad kifejlődésének kezdetét jelenti minden téren. Íme, az egyetemes protestáns stílus lehetetlenségének másik oka. De a nemzeti művészetek megteremtése éppúgy nem volt szándékában és programjában, mint a művészetek differenciálása és emancipálása.” Mivel ebben a folyamatban is maga a vallás nemzeti alapú differenciálási folyamata vont maga után a művészet nemzeti differenciálódását, mely mindenekelőtt az irodalomban, a nemzeti nyelv használatával kezdődött.⁴⁶

JEGYZETEK

- 1 Jelen tanulmány második része – *A művészetfilozófus Fülep Lajos elfeledett írásai a református templomról* címmel – előadás formájában elhangzott a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem *Reformáció 500 éve* című nemzetközi konferencián, 2017. október 6-án.
- 2 FÜLEP 1992, 568.
- 3 TÍMÁR 1985, 56.
- 4 Tanulmányomban elemzett Fülep Lajos-írások:
FÜLEP Lajos: Örök reformáció. = *Ébresztő*, 1917. október, XVII. évf. 8. sz. 8–11.
Második megjelenés: FÜLEP III. 1998, 32–37.
FÜLEP Lajos: Reformáció és művészet. = *Ébresztő*, 1917. október XVII. évf. 8. sz. 19–22.
Második megjelenés: FÜLEP III. 1998, 37–41.
FÜLEP Lajos: A református templom reformja. = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1917. december 9. LX. évf. 49. sz. 583–584.
Második megjelenés: FÜLEP III. 1998, 57–63.
A negyedik e témájú, tíz évvel későbbi Fülep-írás összefoglalva megismétli az 1917-es *A református templom reformja* írásának pragmatikus következtetéseit:
FÜLEP Lajos: A református templom. = *Református Almanach* 1928. évre. Szerk. Dr. SEBESTYÉN Jenő, I. évf. Bp., 1928, 51–52.
Második megjelenés: FÜLEP III. 1998, 312–314.
- 5 Részletesen bemutatom tanulmánykötetemben a fiatal Fülep pályakezdését, a hazai szellemi mozgalmakhoz való kapcsolódását, valamint sorra elemzem valamennyi jelentős művészetfilozófiai írását első könyve, a *Magyar művészet* megjelenéséig. Vö: MÁTÉ: 1995.
A fiatal Fülep művészeti, kritikai, művészettörténeti írásait is elemzi Márfai Molnár László könyvében. Vö: MÁRFAI MOLNÁR: 2001.
- 6 Fülep a *Magyar művészet* című könyvének újrakiadásához (1970-ben) írt előszavában így emlékezik vissza annak keletkezéstörténetéről: „Az első világháború idején néhányan a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolájává* szerveztük magunkat, törvényesen jóváhagyatlan szabad társulássá, vasárnaponként a célra igen alkalmas, jó nagy helyiségben előadásokat tartottunk, és, hozzátehetem, a termet megtöltő, érdeklődő, értő közönség előtt. Mikor 1916 elején programunkat tárgyaltuk, egyikünk azt indítványozta, én a magyar művészetről tartsak előadás-sorozatot. [...] 1918-ban és 1922-ben a Nyugat óhajára odaadtam közlésre, (az előadások anyagait – a szerző) 1923-ban pedig az Athenaeum könyvet akarván kiadni tőlem, a Gondolat és Írás sorozatban jelentette meg.” FÜLEP: 1971, 8-9.
- 7 ILLYÉS Gyula: *Az eligazító*. = TÍMÁR: 1985, 180.
- 8 TÍMÁR: 1986, 104–105.
- 9 FÜLEP: 1971, 85–87.
- 10 Uo. 52–56.
- 11 Uo. 60–74.
- 12 Uo. 27–28.
- 13 Tanulmányomban a *Magyar művészet* című könyvet is elemzem a korrelációk felől: MÁTÉ: 2011(a) 94–107.
- 14 FÜLEP Lajos: Az élet értékei. = *Ébresztő*, 1917. december XVII. évf. 10. sz. 5–7. Második megjelenés: FÜLEP: III. 1998, 50–53.
- 15 Uo. 52.
- 16 Uo. 53.
- 17 Uo. 62.
- 18 Uo. 59.
- 19 Uo. 60.
- 20 Uo. 59.
- 21 Uo.
- 22 Uo. 60.
- 23 Uo. 61.
- 24 Uo. 62.
- 25 MÁTÉ: 1995, 82–84. Dizseri Eszter életrajzi monográfiájában többek között a református lelkész életét és zengővárkonyi környezetét is bemutatja. Vö. DIZSERI: 2003.
- 26 FÜLEP Lajos: A református templom. = *Református Almanach* 1928. évre. Szerk. dr. SEBESTYÉN Jenő, I. évf. Bp., 1928, 51–52. Második megjelenés: FÜLEP III. 1998, 312–314. Idézet helye: FÜLEP: III. 1998, 313–314.

- 27 FÜLEP: 1990, 32.
 28 MÁTÉ: 1995, 10.
 29 FÜLEP: 1974, 602.
 30 Részletesen elemzem tanulmánykötetemben:
 MÁTÉ: 1995, 43–65.
 31 FÜLEP: 1974, 650.
 32 Vö: MÁTÉ: 2011(a) 94–107., MÁTÉ: 2011(b) 124–131.
 33 FÜLEP: III. 1998, 32. (Kiemelés az eredetiben.)
 34 Uo. 35–36. (Kiemelés az eredetiben.)
 35 HABERMAS: 1987, 5–7.
 36 FÜLEP: III. 1998, 33.
 37 Uo. 36.
 38 Uo. 33–34.
 39 Uo. 36–37.
 40 Uo. 37. (Kiemelés az eredetiben.)
 41 Uo. 37. (Kiemelés az eredetiben.)
 42 Uo. 38–39. (Kiemelés az eredetiben.)
 43 Uo. 39.
 44 Uo. 40.
 45 Uo.
 46 Uo. 41.

IRODALOM

- DIZSERI Eszter: *Fülep Lajos élete*. Bp., Kálvin, 2003.
 FÜLEP Lajos *Egybegyűjtött írások III. Cikk, tanulmányok 1917–1930*. Szerk., a jegyzeteket és a névmutatót összeállította TÍMÁR Árpád, Bp., MTA, 1998.
Fülep Lajos emlékkönyv. Cikk, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról. Válogatta, szerkesztette és a bibliográfiát összeállította TÍMÁR Árpád. Bp., Magvető, 1985.
Fülep Lajos levelezése I. 1904–1919. Szerk., a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. CSANAK Dóra. Bp., MTA, 1990.
FÜLEP Lajos levelezése II. 1920–1930. Szerk., a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. CSANAK Dóra, Bp., 1992.
 FÜLEP Lajos: *Magyar művészet*. Bp., Corvina, 1971.
 FÜLEP Lajos: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Cikk, tanulmányok. II*. Bp., Magvető, 1974.
 HABERMAS, Jürgen: *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. Cambridge, Polity Press, 1987.
 MÁRFAI MOLNÁR László: *Jelentés a dialógus nyomán. Tanulmányok a fiatal Fülep Lajos művészeti írásairól*, Bp., Argumentum, 2001.
 MÁTÉ Zsuzsanna: *Fülep Lajos nemzeti művészet fogalmáról*. = *Kultúra, nemzet, identitás. VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus*. Szerk.: JANKOVICS József, NYERGES Judit. Bp., Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, 2011, 124–131.
 MÁTÉ Zsuzsanna: *Művészetfilozófiai korrelációk a fiatal Fülep Lajos műveiben* = *Ars Hungarica*, 2011, 2. sz., 94–107.
 MÁTÉ Zsuzsanna: „Szép eszéről, szép lelkéről...” *Tanulmányok a fiatal Fülep pályakezdéséről és művészetfilozófiájáról*. Szeged, JGYTF, 1995.
 TÍMÁR Árpád: *A Fülep-irodalomról = Tudományos ülésszak Fülep Lajos születésének századik évfordulójára*, Pécs, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1986, 101–108.

Bibó István

Két verselemzés*

■ E két teológiai tartalmú versről írt elemzésének közreadásával emlékezik folyóiratunk a nyáron elhunyt kiváló tudósra (1911–1979).

Az első: József Attila *Négykézláb másztam* című verse. Nem is annyira az eszmei tartalmáról szólok, hiszen ez a versből elég világosan kitűnik, hanem egy sor filozófiai, sőt teológiai összefüggését szeretném felderíteni.

*Négykézláb másztam, álló Istenem
Lenézett rám és nem emelt fel engem.
Ez a szabadság adta értenem,
Hogy lesz még erő lábra állni bennem.*

*Úgy segített, hogy nem segíthetett,
Lehetett láng, de nem lehetett hamva,
Ahány igazság, annyi szeretet,
Úgy van velem, hogy itt hagyott magamra.*

*Gyöngye a testem; óvja félelem!
De én a párom mosolyogva várom,
Mert énvelem a hűség van jelen
Az üres űrben tántorgó világon.*

A vers gondolati tartalma nagyjából világos. Az ember ne viaskodjék az Istennel, hogy az segítsen rajta, és állandó közbelépésekkel óvja meg őt a különböző bajoktól, hanem fogadja el az emberi létezés alapfeltételét, azt, hogy az isteni segítség valamiképpen mindenkiben magában rejtőzik, mindenkinek magának kell kiverkednie azt a szabadságot, hogy lábra tudjon állni.

Van azonban egy sor kevésbé érthető utalás is a versben: hogy kerül ide az igazság és szeretet, mit jelent az, hogy láng, de nem lehetett hamva, hogy jön ide a párom, akit mosolyogva várok, és mit akar mondani a hűség az üres űrben?

Az egész kérdés szorosan összefügg a keresztyén teológiának egy kérdésével, az isteni igazságossággal, az isteni sze-

retet és az emberi szabadság viszonyának problémájával. A keresztyén teológia ugyanis kötelességének tartotta, hogy az Istent az elképzelhető összes emberi tulajdonságok felsőfokával ruházza fel. Az Isten tökéletes szeretet, az Isten mindenható, az Isten mindentudó, az Isten mindent előrelátó, az Isten abszolút igazságos és így tovább.

Ezek a felsőfokok tulajdonképpen abszurdumok, mert ezeknek a tulajdonságoknak a mi valóságos tapasztalataink szerint csak úgy van értelme, ahogyan az emberi világban léteznek, vagyis ha korlátozott formájuk van. Mindegyiknek a felsőfokra való emelése egy sor megoldhatatlan ellentmondást szül. Ha az Isten végtelen szeretet, akkor hogy teheti meg, hogy ő maga eldönti előre minden ember sorsát, azt előre látja, engedi az embereket elesni, elbukni, majd pedig végtelen igazságosságánál fogva rettenetes büntetésekkel sújtja őket. Ha ezt így elfogadjuk, ezeket a felsőfokokat, megoldhatatlan kérdések egész sorával állunk szemben.

Ezt szokták a hagyományos teológiában a *teodicea* problémájának, szorosán az isteni igazságosság problémájának nevezni, mert éppen a felsőfokú igazságosságnál ugrik ki ennek az irrealitása.

Aki eddig valamennyire is kielégítő feleletet adott az egész kérdésre, az mind megrövidítette az Isten mindenhatóságát. Valamiképpen úgy, hogy először is rámutatott arra, hogy az Isten kötve van saját játékszabályaihoz. Ha egy adott játékszabály-rendszerben bocsátotta ki az embert ebbe a világba, akkor semmi értelme sincs, hogy közben megsajnálván, hol itt, hol ott az imádságokkal kieszközölt csodákkal szakítsa meg azokat a feltételeket, amelyek között az ember magamagán kell hogy segítsen és így előbbre jusson a világban. S mindezt teljessé teszi a földre szállt Istenre, Jézusra való hivatkozás, akinek az emberré válása nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy esendővé – bizonyos értelemben nem tökéletessé és nem mindenhatóvá – vált, hiszen Krisztus a kereszten minden, csak nem mindenható.

A keleti keresztyénség ezt a keresztre feszített, nem mindenható Istent valamiképpen nem bírta elviselni. Vagy azzal próbálkozott, hogy rangkülönbséget teremtsen a tökéletes és teljes Isten, az Atya és az emberré vált Jézus között, vagy azt találta ki, hogy Jézus a kereszten is tulajdonképpen csak fiktív volt ott, és valójában mindenható Isten maradt, és nem szenvedte végig az emberi szenvedéseket. Rendkívüli jelentősége van annak, hogy a nyugati keresztyénség egy talán körmönfont, de az Istennek ezt az emberrel azonos voltát megőrző formáját tartotta meg hivatalos álláspontként, amikor azt mondja, hogy Jézus tökéletes Isten és tökéletes ember egyszerre. Amiben az is benne foglaltatik – és ez a kérdés szempontjából döntő –, hogy Isten ismeri a mi kínjainkat.

Ezzel az egész mindenhatóság – a fogalmának általánosan használt értelmében – fölösleges és hívságos attribútummá válik, mert az is Isten együttérzési lehetőségéhez tartozik, hogy ne legyen mindenható, vagy legyenek nem mindenható helyzetei. Ebből fakad az ember szabadsága is, aki valamiképpen szabadon dönt a maga dolgairól, nincs kötve az Isten előzetes, erre vonatkozó elhatározásához; innen az utalás a szabadságra, amely erőt ad ahhoz, hogy talpra álljon az ember; innen az utalás, hogy ahány igazság, annyi szeretet; lehetett láng, de nem lehetett hamva, vagyis beleadhatta az emberbe az isteni szikrát, de nem olthatta el ezt az isteni szikrát azzal, hogy közben ő maga belelép az ember tennivalóiba. Úgy van velem és mellettem, hogy itthagytam magamra.

Az utolsó strófa sorai még tovább variálják az ember feltételeit. Rámutatnak arra, hogy mik az emberi lét alapfeltételei. Gyöngé a testem; óvja félelem! Az emberi lét egyik döntő alapfeltétele, hogy olyan fizikumhoz van kapcsolva, amelyik gyöngé. Gyöngésége abban áll, hogy kilenc hónap kell a létrejöttéhez és további 20 év a megéréséhez, viszont egyetlen pillanat alatt megsemmisíthető. Képzelnünk el egy világot – talán nem is olyan lehetetlen, még az élőlények világában sem –, melyben olyan létező van, akinek a létrehozásához egy másodperc elegendő, és évek kellene a megsemmisítéséhez. Milyen más erkölcsi feltételek között indulna el egy ilyen élet?

Óvja félelem! Az ember legnagyobb ellensége a félelem, de ugyanakkor a mentsége is. A félelem óvja meg ezt a gyöngé testet, ugyanakkor a félelem tölti el ezt az emberi tudatot olyan tehertételektől, amelyekről meg kell szabadulnia. A döntő természetesen a haláltól való félelem. Az emberi lét fölé való emelkedés első feltétele, hogy a félelmet fel tudja oldani.

A páromat mosolyogva várom, mert a hűség van jelen envelem az üres űrben tántorgó világon. Jelenlegi fizikai vi-

lágképünk a világot üresnek tudja, a tudatos, szerves élőlényeket egy – ha nem is véletlen, de – a világon belül ritka jelenségnek véli; ez a szerves és tudatos lénynek a legnagyobb értéke, a benne rejlő szeretet. Ez a szeretet a hűségben van jelképezve, elsősorban a pár iránti szeretetben megjelenítve, ez teszi az embert szabaddá mind a helyrehozhatatlan kényszer és végzettudat alól, mind a halállal szemben, mind pedig a talpra állás bátorságához ez adja meg az erőt.

Ez ennek a versnek a távolabbi és tágabb értelme.

A másik, amit elemezni szeretnék, Radnóti Miklós *Sem emlék, sem varázslat* című verse.

Először is megpróbálom – bár egyáltalán nem hiteles szakértőként – a versbeli formáját is egy kicsit értékelni. A vers lényegében, úgy, ahogy én először olvastam közvetlenül 1945-ben, két strófára oszlott – későbbi kiadásokban 3 strófára van bontva, én maradok a két strófára való osztás mellett, mert abban jobban kivehető a vers szerkezete.

*Eddig úgy ült szívemben a sok, rejtett harag,
mint alma magházában a négerbarna mag,
és tudtam, hogy egy angyal kísér, kezében kard van,
mögöttem jár, vigyáz rám, s megvéd, ha kell a bajban.
De ki egyszer egy vad hajnalon arra ébred,
hogy minden összeomlott s elindul mint kísértet,
kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen,
annak szép könnyüléptű szívében megterem
az érett és tűnődő kevésszavú alázat,
az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről,
az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör.*

*Semmim se volt s nem is lesz immár sosem nekem,
merengj el hát egy percre e gazdag életen;
szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel,
a világ újraépül, – s bár tiltják énekem,
az új falak tövében felhangzik majd szavam;
magamban élem át már mindazt, mi hátravan,
nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem
sem emlék, sem varázslat, – baljós a menny felettem;
ha megpillantasz barátom, fordulj el és legyints.
Hol azelőtt az angyal állt a karddal, –
talán most senki sincs.*

Versforma szerint kettőt mondhatunk erről a költeményről, kétféleképpen elemezhetjük. Mint minden igazán jó vers, alkalmas arra, hogy többféle sémába is belegyömöszöljük, és mégis minden séma fölött áll. Az egyik séma a rímes jambusé.

Kétszer 6 szótagúak ezek a sorok, helyenként 7 és 6 szótagúak, vagyis középen van egy cezúra, és akkor a 7 szótag úgy jön ki, hogy három jambus meg egy fél láb és azután megint 3 jambus, és vagy van fél láb, vagy nincs fél láb. De ugyanakkor a Németh László és Vargyas Lajos által elemzett magyar verselési forma is vígan feltalálható benne, a gondolati hangsúlyok kiemelése, és ezen belül az egyes tételek különböző gyorsasággal való ejtése, ami kiegyenlíti az esetleges szótagkülönbséget.

Külön formai érdekessége, hogy a két strófának a végén ez a szerkezet megbomlik. Éspedig az első strófa végén megrövidül, feszesebbé válik, a második strófa végén meghosszabbodik, lazábbá válik. Minden strófa végén 2-2 sor ad egy rímpárt, azonban az első strófa végén – ha nem számítjuk azt a 4. és 5. sor közötti strófafakózt, ami egyes kiadásokban van, másutt nincs – az első strófa végén a rímpár úgy jön létre, hogy másfél sor adja az egyik rímpárt és másfél sor a másikat, és van egy középső, középen levő rím. „Szívében megterem az érett és tűnődő kevésszavú alázat”, ez egy kéttagú sor, „az másról szól, ha lázad”, ez csak egy fél sor „nem önnön érdekéről, az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör”, vagyis itt fesze- sebbé válik a mondanivaló – ha a tartalmat elemezzük, meglátjuk, hogy miért.

A végén viszont az utolsó sor két tétel, két ilyen cezúrával elvágott jambikus tétel helyett háromból áll – két sorba van írva, de az lényegileg az utolsó sornak felel meg, hiszen a rím világosan mutatja, hogy ez a két sor egyetlenegy jelent. „ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints”, ez az egyik, egy normális 7+6 szótagos sor, majd utána a két dupla cezúrással: „hol azelőtt az angyal állt a karddal”, ez a betét, ez a plusz: „talán most senki sincs”. Az egész szétfolyik, lazábbá válik, belefolyik a megsemmisülésbe.

Ez után a formai elemzés után rátérek a mű gondolati tartalmára, éspedig a gondolati tartalomnak is először a szerkezetére.

A versben lényegileg három páros gondolat van, mindegyik gondolat egy kéttagú mondatot alkot, egy összefüggő kéttagú mondatot.

Az első gondolat: „Eddig úgy ült szívemben a sok rejtett harag, mint alma magházában a négerbarna mag, és tudtam, hogy egy angyal kísér, kezében kard van, mögöttem jár, vigyáz rám, s megvéd, ha kell a bajban.” Vagyis: eddig harag volt a szívemben az engem és másokat ért üldöztetés miatt, de tudtam, hogy egy őrangyal vigyáz rám, valahol biztosítva vagyok a végső veszedelmek ellen. Egy angyal kísér, kezében kard van, és ennek az angyalnak az a dolga, hogy engem megvédjen, és a rajtam esett sérelmet megtorolja. Itt van az egyes kiadásokban található

strófafaköz, ami nem is egészen indokolatlan, mert hisz itt végződik az első gondolat, az első tag: eddig harag volt bennem, és közben, vagy éppen azért, azt hittem, hogy egy angyal vigyáz rám, megőríz és bosszút áll értem. Ez tehát az első gondolat.

A második gondolat: „De aki egyszer egy vad hajnalon arra ébred, hogy minden összeomlott s elindul mint kísértet, kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen” – ez a második gondolat első tagja – „annak szép könnyüléptű szívében megterem az érett és tűnődő kevésszavú alázat”. Vagyis egy bizonyos pillanatban rájöttem, hogy meztelen vagyok és kiszolgáltatott. És ebben a pillanatban alázatosabbá váltam. Kevésbé voltam biztos a dolgomban, kevésbé lettem biztos abban, hogy engem valami különleges, személyemre szabott gondviselés őriz. Ez a második gondolat első és második tagja: ráébredtem arra, hogy meztelen vagyok, hogy kiszolgáltatott vagyok, s akkor alázatosabb lettem, kevesebb lett a szavam, kisebb lett a hangom.

Ezután jön a harmadik gondolat első fele: „az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről, az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör”. Itt van a versbeli feszesség, itt van az, hogy két sor helyett a rímpár csupán másfél sort foghat, rövidebb, feszesebb a mondanivaló, mintha ezzel, hogy egy messzefénylő szabad jövő felé törünk, minden rendben is lenne. A vers, bár mélyebbé, bölcsebbé válva, de bizakodóan és határozottan végződik.

És itt van a nagy strófafaköz. És a nagy strófafaköz után a költő megismétli a második gondolatot, lényegileg ugyanazt mondja el még egyszer. Egy kicsit szélesebben hömpölygő, de kevésbé határozott, kevésbé biztos: „Semmim se volt s nem is lesz immár sosem nekem, merengj el hát egy percre e gazdag életen”, ez ugyanaz a gondolat „aki egy vad hajnalban arra ébred, hogy minden összeomlott és elindul mint kísértet” – itt derűsebb a gondolat s ugyanakkor szétomlóbb, tágasabb, hömpölygőbb. „Szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel” – ez ugyanaz a gondolat, mint az, hogy „szép könnyüléptű szívében megterem az érett és tűnődő kevésszavú alázat”. „Bosszú nem érdekel.”

És most kezdődik a harmadik gondolat. Amit odafönt két sor fejezett ki: „az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről, az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör”, itt ugyanazt a gondolatot kicsit szubjektíve ismétli meg: „a világ újraépül, – s bár tiltják énekem, az új falak tövében felhangzik majd szavam”. Pontosan ugyanoda jutottunk, ahová már a nagy strófafaköz előtt: a messzefénylő szabad jövő felé nézünk, és még az a szubjektív bizonyossága is megvan a költőnek, hogy az újraépülő világban az ő szava is felhangzik. Ez után a majdnem optimista fogal-

mazás után jön az igazi lényeges gondolat, az előzőkben már jelzett kiszolgáltatottságnak a végső és visszavonhatatlan megfogalmazása – vagyis a harmadik gondolat ama második felének a kifejezése, ami az első nagy strófában már elmaradt: „magamban élem át már mindazt, mi hátravan, nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem sem emlék, sem varázslat”. Emlék, vagyis a saját visszaemlékezése, varázslat, vagyis a távollevők rá gondolása – mondhatnánk úgy is, imádkozása – nem védi meg őt. „Baljós a menny felettem; ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints. Hol azelőtt az angyal állt a karddal, – talán most senki sincs.” Nincs személyre szabott, a személy haragját, bosszúját, kívánságait, elképzeléseit az ő számára tálcán hozó biztosító gondviselés. Ez a harmadik gondolat zárótétele. Van a messzefénylő jövő, erre bizakodva tekinthetünk, de ez a jövő nincs az én kis haragjaimhoz és kis elégtételeimhez szabva.

Ez a vers gondolati szerkezete. Van az első gondolatpár és egy kis strófafköz, utána a második gondolatpár és egy harmadik gondolat eleje, optimista kicsengéssel. Most jön a nagy strófafköz, még egyszer a második gondolatpár és a harmadik gondolat teljes egészében egy legyintő, rezignált, a személyre szabott gondviselés gondolatáról lemondó végső befejezéssel.

A gondolati tartalom elemei: harag, angyal, alázat, bosszú, baljós a menny, nem véd meg engem sem emlék, sem varázslat, lényegileg mind vallásos zsidó-keresztény gondolatvilág kategóriái.

Az első részben vallásos kategória az angyal. A második részben a föllépő alázat és a bosszú feladása. Vagyis a két vallásos kategória szemben áll egymással. Az angyallal a harag és a bosszú van összekapcsolva, az alázattal a személyre szabott gondviselésről való lemondás, hívságának a felismerésével együtt. Ez az érdekes benne.

Nem tudjuk pontosan, hogy aki ezt írta, miben hitt és miben nem, azt azonban jól érzékelteti a vers, hogyan jut el valaki a vigyázó és bosszúálló angyalban bizakodástól az elmélyedtebb hitig, amelyet a bosszú földadása és az alázat megjelenése jellemez. Ez a hit nagyon keményen és radikálisan tagadja a konvencionális gondviselést, ugyanakkor azonban kendőzetlenül néz szembe az emberi sors feltételeivel.

Ez ennek a versnek a formai, szerkezeti szépsége és egyben a gondolati mélysége.

JEGYZETEK

- * Az esszé a *Confessio* című folyóirat 1979/4. számában jelent meg (75–80.).

Vályi Nagy Ervin (1924–1993)

Gondviseléshit – contra és pro¹

■ Bibó interpretációja szerint e két vers [József Attila: *Négykézláb másztam*, valamint Radnóti Miklós: *Sem emlék, sem varázslat* című verséről van szó – A szerk.] közös vonása a konvencionális, naiv, személyre szabott gondviseléshit tagadása: az angyalé, aki kísér, megvéd és megtorol. Az angyal eltűnt. „Hol azelőtt az angyal állt a karddal, – talán most senki sincs.” Azt a gondviseléshit tagadja mindkét vers, amelyet száz évvel ezelőtt Friedrich Nietzsche a „legbutább véletlenek” szinonimájának nevezett, az Istennel szembeni legerősebb ellenérvnek – jóllehet az akkori „képzett Németországban” nagyjából minden harmadik ember vallotta. Tegyük hozzá: a későbbiekben is. Adolf Hitler gyakran hivatkozott rá: eszelős érvei és tettei igazolójaként a „gondviselést” és a „Mindenhatót” emlegette.

Mindkét vers felveti a teológiát évszázadok óta kínzó teodicea-kérdést, vagyis a történelemben és az egyéni életben érvényesülő isteni igazságosság problémáját. Valóban érvényesül? Hogyan? Hogyan beszélhetünk felelős módon az Isten és a történelem, a hit és a történelem, az egyház és a történelem viszonyáról?

Mert az erasmusi humanista ráció szabálya, sőt evidenciája szerint nem a címzetes váci kanonok uchroniája képtelen és bizarr – sőt „izléstelen és botrányos”, mint R. L. pesti bíboros-érsek mondja –, hanem maga a valóságos történelem. Ebben ugyanis az történt meg, aminek a humanista-keresztény ésszerűség szerint nem lett volna szabad megtörténnie. (Akárcsak annak, hogy a Messiás, az élő Istennek Fia szenvedjen, vagy hogy a dicsőségben való visszajövetele elmaradjon.) A tényleges történet a „dogmatikus történet” cáfolata, a valószínűtlenségnek megvalósulása.

Hogyan viszonyult az egyház ehhez az uchronián belüli uchroniához, vagyis ahhoz, ami a valóságban történt, a dogmatikus sémát meghazudtoló történelemhez? Hogyan foglalt állást az újkor legjellegzetesebb tendenciáival kapcsolatban? Szembefordult velük? Bekebelezte őket? Utánuk kullogott?

Az egyház történetlátása és történeti magatartása mögött újra csak beleütközünk a gondviselés és a teodicea kérdésébe. Hogyan értelmezte az egyház Istennek a világhoz való viszonyát? Keresztényi-e a „gondviselés” (*pronoia, providentia*)-tan, amely elmosódott, szekularizált, sőt babonás formaváltozatában a hajdani hittartalmak legszívósabbjának bizonyult? Mit mond erről a mai teológia, amely abban mai, hogy a kor legáltalánosabb valóságértelmezésének szem előtt tartásával figyel a bibliai alapra és mértékre?

A keresztényen gondolkodás – vagy inkább a gondolat-szegénység – egyik súlyos tévedése: Isten „mindenható akarata” a ténylegesen megtörtént eseményekkel való közvetlen azonosítása. Tévedés önmaga alapjához és mértékéhez, vagyis a bibliai írásokban lecsapódó JHWH- és Jézus-kijelentésekhez képest. Ennek a teológiai tévedésnek történelmileg-társadalmilag visszahúzó jellegét, a mindenkori status quót igazoló szerepét joggal kritizálta az újkori filozófia, nemegyszer olyan érvekkel, amelyek erősen hasonlítanak azokhoz a vádakhoz, amelyekkel a kereszténység történelmét végigkísérő „dualista eretnokségek” illették a nagyegyházak teológiáját és gyakorlatát (a markionizmustól kezdve a manicheizmuson át a katharokig). A hegeli „Was ist, ist vernünftig” (minden meglévő észszerű) annak az apologetikus teológiának a szekularizált változata, amely mindarra, ami van és ahogyan van, rányomta az egyházi bélyeget: *Istentől* van. „*Necesse est dicere voluntatem Dei esse causa rerum*”, vagyis minden dolognak oka Isten akarata (Aquinói Tamás).

Ez a teológia *domesztikálta* mind az ószövetségi próféták szavát, mind pedig a Názáreti Jézus tetteit és tanítását. A bibliai vallás Istene sokkal inkább „rebellis eszme”, negáció és dinamit volt, mint „szent baldachin” (P. Berger) a mindenkori valóság fölött. Nem a konfirmáció (megerősítés), hanem a transzformáció, a változás ereje: „íme, én mindent újjá teszek”. Az eszkatologikus jellegét az I. század végétől fogva fokozatosan elvesztő, vallássá és

vallási szervezetté váló keresztyénség ezt az Istent szelídítette „*The God of things as they are*”-rá, a dolgok jelenlegi állásával azonos idealitássá. Toynbee és sokan mások ezt a metamorfózist tekintették a keresztyénség történelmi túlélése egyetlen lehetőségének. Ez a keresztyénségnek mint történelmi képződménynek önellentmondása: ellentétbe kellett kerülnie a megismert Istennel, a meghallott üzenettel – éppen az üzenet, az Evangélium továbbadása céljából. Ez a metamorfózis tette „történelemképessé” az egyházat, miközben a történelem konstans erőtenyezői felismerték benne a társadalom integráló ideológiáját. Az az Isten azonban, akit ez a társadalmilag elismert egyház hirdetett, egyre inkább azonosult a kozmosz rendjével, majd jóval később az evolúció történetével és törvényszerűségével és a történelem racionalitásával. *Deus sive natura – sive historia*.

A nagyegyházi teológiában a II. század óta erősebben érvényesült a sztoa, később pedig Plótinosz hatása, mint az ószövetségi próféták és újszövetségi apostolok. A „gondviselést”, amely kezdettől fogva magában rejti a teodicea kérdését: „igazságos-e Isten?”, szándéka szerint Istent akarta igazolni a *pronoia* (gondviselés)-fogalommal, valójában azonban a tények apológiáját nyújtotta. Az absztrakt *pronoia*, az egész világot átható és irányító, gondoskodó világ-ész, vagyis a „gondviselés” a hellenisztikus világ „világnézeti koinéja”, magától értetődősége, közhelye volt (J. A. Dvoraček). A sztoikus koncepció, vagy inkább kozmosz-kegyesség, amelyben Isten akarata, a gondviselés, a sors és az oksági összefüggés egybeesnek (E. Haenchen), az újszövetségi felfogástól nemcsak hogy idegen, hanem mint R. Bultmann – a vallás- és filozófiatörténet egyik legalaposabb teológus ismerője – mondja: „az általános értelmű teodicea kérdése, amint a görögök tételezték, itt (a szinoptikusok Jézusánál) fel sem merülhetett”.

A XX. századi „kritikai teória” (a Frankfurti Iskola) egyik mestere, Max Horkheimer (*Gedanken zur Religion, Gondolatok a vallásról* című művében, 1935) jobban megközelíti az isteneszme funkcióját, mint a legtöbb egyházi gondviselést vagy filozófiai teodicea. Rövid tanulmányában a korábbi isteneszmét annak a produktív kritikának előképeként tekinti, amely ma a társadalmi élet ésszerű formáiért küzd. Az istenfogalom – írja Horkheimer – hosszú ideig éppen azt a meggyőződést őrizte, hogy a természetben és a társadalomban érvényesülő mértéken túl más, igazságosabb értékek is léteznek. „Amilyen mértékben azonban a keresztyénség Isten működését egyre inkább összhangba hozta az evilági történelemmel, a vallásnak ez az értelme visszajára fordult.”

Visszajára – vagyis a produktív kritika helyett a Rendnek, „az Ég legfőbb törvényének” (A. Pope) tömjénezését vállalta; a kovászból – mely megkeleszti az egész tésztát – kábítószerré vált, és az eljövendő keresése helyett a meglévőt cementezte. Nietzsche-Zarathustra „szamáru-nepének” maró, gyűlölködő gúnyolódása nem teljesen alaptalan, ha korának egyházára gondolunk. Az „I-A”-t, a „ja”-t, igent harsogó szamárliturgiában hangzik el ez az Isten-„dicsérő” mondat: „Nem beszél, legfeljebb a világra, amelyet teremtett, szüntelenül igent mond.” Nem csodálkozhatunk, hogy az újkori forradalmak egyik első szava mindig a „nem” volt: ennek az igent liturgiázó egyháznak és képviselőinek elutasítása. A trónok elleni lázadás mindig együtt járt az oltár ellenivel.

A keresztyénségnek ilyen metamorfózisában az a legszomorúbb, hogy az üzenettovábbítás érdekében való túlélés kényszere mellett a jó szándék, az időszerűség vágya motiválta. Miközben pedig a „latitudinárius”, „a többféle szempontot megengedő”, hajlékony egyház időszerűsége törekedett, és modernnek gondolta magát, a valóságban egyszerűen csak kullogott az újkori változások után. *Cum grano salis* (Egy csipet sóval. – A szerk.) – ez érvényes századunk egyik legtisztéletreméltóbb igyekezetére, az „*aggiornamento*”-ra (aktualizálás, modernizálás – A szerk.) is, amely egyképpen lelkesítette a II. Vatikáni Zsinatot és a legújabb protestáns teológiákat.

Az *aggiornamento*, a korhoz való felzárkózás igyekezetének s elméleti és gyakorlati eredményének jobb oldalról jövő, ókonzervatív kritikája – Lefébre bíboros! – komolytalan. Annál komolyabb azonban magáé a keresztyén radikalizmusé, a bibliai hitből származó ideológiakritikáé, [...] az önmaga ellentétét is magába olvasztó, bekebelező, hajlékony egyház kifogja a szelet a felvilágosodás vitorlájából. A keresztyén radikalizmus – a saját gyökeréből, a prófétai-jézusi igehirdetésből kinövő és a valóságos világhelyzetet a mai ismeretek szintjén elemző keresztyén gondolkodás – viszont azt veti ellene a zsinati megújulásnak, illetve az európai „politikai teológiáknak”, hogy megakadályozzák a valóságos szembesülést és a komoly párbeszédet a keresztyén gondolat és a marxista humanizmus, a teológia és a szabadgondolkodás között. Az *aggiornamento* harmonizál.

Eredményünk a következő: a gondviselés és a teodicea, amely Istent a történelmi események ésszerűségének és szükségszerűségének felmutatásával akarja igazolni, idegen mind a bibliai szemlélettől, mind pedig az átgondolt, igényes mai teológiától. A protestáns Kari Barth és Max Geiger éppúgy elveti, mint a katolikus J. B. Metz. Elveti azt a „mindenható Isten”- gondolatot, amely hagyo-

mányos igénye szerint a valóságmagyarázat világnézeti alapelve: az első ok, amely a másodlagos okok szövevényében hat. Ilyen értelemben foglal állást D. Bonhoeffer, H. Gollwitzer és D. Sölle is. Ezzel az üres princípiummal szemben a szenvedő és lázadó ember oldalán álló, vele szimpatizáló Jézust állítják középpontba. Jézus a panaszos és a vádló emberiség, az elnyomottak, a megnyomorítottak szószólója. Így értelmezi személyét és sorsát az észak-amerikai „fekete teológia” és a latin-amerikai „felszabadítás-teológia”. A hit, amelynek reménye nem a láthatókra néz (Pál apostol szava), *őbenne* keresi a „mindenhatót”: a kiszolgáltatottban és kivégzettben. „Krisztus a kereszten nem mindenható” – állítja a szabadgondolkodók jogaiért szót emelő Bibó István. A krisztológiai alapvetésű mai teológia ennek az ellenkezőjét vallja. Nem az általános és üres „hatalom”-fogalom felől közelíti meg Isten mindenhatóságát, hanem a minden hatalom nélküli Jézus alakjában keresi Isten mindenhatóságának tartalmát. Az *Újszövetség* szerint Isten hatalma más, mint a történelem hatalmasságaié.

A bibliai gondviseléshit nem olyan teória, amely kulcsot ad a természet és a történelem rejtélyeinek megfejtéséhez, megmagyarázva, hogy az eseményeknek miért kell éppen úgy történniük, ahogyan megtörténnek. A hit, a bizalom nem magyaráz meg semmit. „*Fide invisible in eius providentiam apprehendimus*” – írta Kálvin, s ez azt is jelenti, hogy Isten jóakarátának és a valóságos történéseknek az összefüggése, az összefüggés módja rejtett marad. A természet rendjét a sztoikus és plótinuszi *pronoia*-tanra támaszkodó teológia bizonyos mértékig láthatóvá teszi: az emberi cselekvés rendjére vonatkozó érvei azonban gyengék és tarthatatlanok. „Az emberi tapasztalat alapján tehát nem igazolható az igazságos és bölcs világrend” – vonja le végkövetkeztetését Venanz Schubert a plótinuszi gondviseléssel és logosszal foglalkozó könyvében, amelynek alcíme: *A világrend igazolása Plótinusznál*. A történelem igazi problémája azonban éppen az emberi cselekvésnél kezdődik, amely a szabadságnak és ezért a gonosz lehetőségének területe. „*Er ist böse, weil er frei ist*”: a gonoszság lehetősége az ember szabadsága.

Nem a XX. századi „kritikai teória” kritizálta először azt a kegyes törekvést, amely Isten cselekvését összhangba akarta hozni a történelem és az emberi sors eseményeivel, hanem az *Ószövetség* egyik legizgalmasabb alakja: Jób. A mai vallásos fülek számára istenkáromló Jób. egyetlen szenvedélyes tiltakozás a korabeli teodicea, vagyis a teológiának azon dogmatikus állítása ellen, amely szerint Istent és az ő igazságos akaratát abban kell megtalálnunk,

ami éppen ránk jön, ami megtörténik velünk és sorsunkká lesz. A *Biblián* belüli teodicea elleni tiltakozást az egyház aligha hallgatta meg. Ugyanígy a reformátorokét sem: „*gubernationem divinam... non videmus*”: Isten kormányzását nem látjuk. (Luther). „*Speculando*” – történetfilozófiailag nem ismerjük meg Istennek a világban való cselekvését – egyedül „*experiendo*”, tapasztalatilag, ami Luthernél ugyanazt jelenti, mint Kálvinnál a „*fide*”, a „hit által”. Dogmatikájában Barth hasonlóképpen interpretálja Jóbot. A figyelmetlen és felületes vallásosság, amelyet az „istenbutaság” jellemez (Th. Mann), a láthatóban, a ténylegesben keresi Istent, és itt akar magyarázatot keresni minden keservesen lázadó miéltre. Ez a vallásosság nemcsak a mai költők és gondolkodók támadására nem figyel, de Jahve és az eljövendő Jézus „hűséges tanújára”, Jóbra sem, aki életének, üdvösségének Istenét, akiben bízik, nem hajlandó azonosítani azzal, ami de facto megtörténik vele. *Ennek* a vonakodásnak kimondásában, ebben a tiltakozásban marad az igazság bizonyoságtevője. Az igazságé, amely a történet tényleges menetével szembeni *ellentmondás*, nem pedig a vele való megegyezés (E. Bloch, J. Moltmann).

Ha az volna az igazság, hogy Isten szuverén hatalma alatt minden rendben van a földön („*God's in heaven, all's right with the world*”, R. Browning), ha abban, ami van, Isten igazsága és szeretete nyilvánulna meg, akkor semmi reményünk nem maradna az igazság szolgáltára odaszánt ember tevékenységéből. Lényegében így hangzott Voltaire kritikája Spinoza és Leibniz optimizmusára vonatkozólag: „*Vous composerez dans ce chaos fatal / Des malheurs de chaque être un bonheur général*” (Próza fordításban: E végzetes káoszban az egyes létezők nyomorúságából általános boldogságot alkotnátok.)

Az általános boldogság, a megvalósult eszkaton (vég, teljesség) azt garantálná, hogy minden úgy marad, ahogyan van, nem jön, *nem jöhet* el az új ég és az új föld, amelyben igazság, jog, rend, öröm és szeretet lakozik, hiszen *már* minden tökéletes.

Eddig csak *tagadtunk*, megkísérelve felmutatni, hogy a hagyományos-vulgáris gondviseléstan és a filozófiai teodicea idegen a *Bibliától* és az arra tájékozódó mai teológiától.

Állíthatunk is valamit? Valami olyan frazeológián és gondolatnélküliségen túli igazságot, amely ma megélhető, mint „igen bizonyos segítség”, minden nyomorúságban? (A zsoltárokból gyakran előforduló kifejezést, „igen bizonyos segítség”, „*very present help*”, éppen Toynbee idézi gyakran a *Study of History*-ban.)

Kettőt feltétlenül:

1. A bibliai „bizalom” (hit, a héber *'emum'*) számára Isten jósága határozta meg, a reménység ellenére való remény tárgya, „mint minden nyomorúság eszkatonja” (P. Ricœur). A világszerte ismert éneksor, „mind jó, amit Isten tészén” megvallása nem a kezdet, hanem inkább a vég, a hit teljessége. A kezdet sokkal inkább a jézusi „én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem?”.

2. „Minden eseményből, a legszerencsétlenebből is, nyílik út Isten felé” – amint Heinrich Ott írja Bonhoeffer-könyvében. Maga az esemény, pusztán a fakticitásában, közvetlenül *nem* Isten akarata. Nem azonos az Ő jóakarataival, de *kapu*, amelyen átmehetünk az Ő Országába. Martin Buber hasonlóképpen értelmezi a bibliai gyökerű hászidizmus egyik legfontosabb üzenetét: „A világ, amelyben élsz, úgy, ahogy van – és nem másként – teszi lehetővé az Istennel való kapcsolatodat.” „És a saját alkatom, amilyen éppen vagy: ez a te sajátos utad Istenhez, a sajátos Isten-lehetőséged.”

Ebből az állításból, pozitívumból, vagyis a bizalomból érthetjük meg a bibliai gyökerű mai gondviselési hit erős és megerősítő valóságát. Dietrich Bonhoeffer Hitler börtönében, a már-már elkerülhetetlen vég árnyékában, szó szerint „a halál árnyékának völgyében” (Zsolt 23), ahol életének utolsó két évét töltötte, írta le ezt a mondatot: „Hiszem, hogy semmiféle érthetetlen nem történik velem.” Bonhoeffert 1945. április 9-én felakasztották.

Nem hiszem, hogy erre a végkifejletre nézve a mennyben visszavonta volna hitvallását, gondviselési hitét, a megfeszített és feltámadott Jézus Krisztusban való bizalmát.

JEGYZETEK

- 1 VÁLYI NAGY Ervin: *Minden idők peremén (Válogatott írások)*. Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1993, 94–99.
- 2 OTT, Heinrich: *Wirklichkeit und Glaube I.: Zum theologischen Erbe Dietrich Bonhoeffers*, Zürich, Vandenhoeck & Ruprecht, 1966.

Pálfi Ágnes

Képirás – képolvasás

Faustus alakja a Német népkönyv állatszimbolikájának tükrében

■ A *Német népkönyv* az Európa-szerte ismert Faust-mon-dák, történetek nyomán készült, így a középkori eredetű népi legendárium szüzséit és motívumait még eredeti formájukban őrzi. A téma későbbi feldolgozásaiból ezek egyre inkább kikoptak vagy átalakultak; műfajszerűen, eredeti funkciójukban ma már jószerint csak a bábszínházi szcenáriók exponálják őket.¹ A mai színpadi *Faust*-átiratokból pedig már a goethei üdvtörténeti dimenzió is többnyire kilúgozódik.² Jobbára csak a démonológiára fókuszálva reflektálnak rá a legnagyobb rendezők is, mint például Silviu Purcărete, a 2017-es MITEM-en is bemutatott világhírű produkció létrehozója.³ Magyar vonatkozásban reménytelenül fejlemény viszont Márton László műfordítói teljesítménye, aki 2015-ben egy kötetben jelentette meg Goethe *Faust*jának első és második részét, az *Ős-Faustot* és a *Német népkönyvet*.⁴ Ez a vállalkozás is jelzi a téma időszerűségét, és arra ösztönözhet, hogy Goethe grandiózus művét, valamint a történet más feldolgozásait a Faust-legendárium legarchaikusabb rétegével szembesítsük. Mindenekelőtt azzal az állat-szimbolikával, mely a *Népkönyv* bevezető fejezeteiben kétféle funkciót tölt be: részint a hős jellemzését (attribútumait) adja, részint küldetésének mibenlétét rejtjelezi.

A *Német népkönyv*, mint tudjuk, 1587-ben jelent meg, Johann Spies maina-frankfurti nyomdájában.⁵ A kötet ortodox lutheránus szerzőjének/szerkesztőjének folyamatosan deklarált célja a „jámbor keresztény olvasó” elrettentése az „ördögi kísértésektől”. A mai olvasó számára azonban már nem feltétlenül ugyanez a Faustusról szóló legendárium elsődleges „üzenete”. Meglehet, hogy számunkra éppen az ellenkezője olvasható ki ebből a történetből, a kulcsjelenetek szimbolikus képnyelvéből: Faustus, az újkor lázadó értelmiségi hőse azért tér le a „királyi útról”, hogy az elveszett, darabjaira hullott teljes világgépet visszaszerezze, s általa az „igaz hithez” találjon vissza. E felvetés jogosságát megfontolandó érdemes a lutheránus német teozófus, Jacob Böhme (1575–1624)

1600-ban átélt misztikus élményét felidézni, melynek leírása arról tanúskodik, hogy e költői vénával megáldott filozófus pokoljárása istenkereső indíttatásból fakadt:

„[...] midőn feltett buzgóságomban ostromoltam Istent és minden pokloknak kapuit, mintha még több erő lenne bennem, s kész volnék életemet is föltenni rá [...], akkor egynemely szilaj ostrom után szellemem átszakította a pokloknak kapuit, s bejutott az istenség legbelső születésébe, ahol is nagy szeretés ölelte körül, miként öleli a vőlegény az ő kedves mátkáját. De le nem írhatom s el nem beszélhetem, milyen diadal volt ez a szellemben, nem is hasonlítható máshoz, csak mintha a halál közepén élet születik, a holtak feltámadásához hasonlatosan. E fényben szellemem átlátott mindenben, és valamennyi teremtményben, fűben és fában egyformán Istenre ismert, ki ő, miként is vagy az ő akarata: e fényben aztán

akaratom is mindjárt gyorsabban növekedett – sarjadt, Isten lényegének leírására.”⁶

Feltűnő, hogy e vízióban nem szerepel az ördög, aki a hagyományos keresztény felfogás szerint az *erkölcsi* értelemben vett rossz, a *gonosz* megtestesülése, s mint egyértelműen negatív figura az embert a bűnre, az Istentől való erkölcsi világrend tagadására ösztökéli. Ezzel szemben a pokoljáró Faust alakjától az újkori európai hagyományban mintha elválaszthatatlan volna az a Mefisztóval (a *Népkönyv*ben Mefosztófilesszel) kötött, vérevel írt szerződés, mely szerint teste és lelke huszonnégy év eltelte után az ördögé lesz, aminek fejében, amíg él, az ördög szolgálja őt túlvilági hatalmával, megismertette őt az elementumok titkaival.

De vajon kicsoda is valójában ez a Faustként elhíresült figura? Alakmásait, előképeit miféle ambíció hajtja?

Faust mint a *Népkönyv*ben ábrázolt Faustusszal azonosítható, hiteles *történeti személy*, nevezett Johann (Georg Jörg) Sabellicus Faustus a téma kutatói szerint Heidelberg mellett született 1480-ban, és 1540 körül halt meg: „Tudósnak mondta magát, aki azonban varázslással, csillag- és tenyérjósással foglalkozott, és közönségét szellemek és halottak megidézésével áltatta.”⁷ (Az ezoterikus hagyomány és az új tudományos világkép hasonló konfliktusát ábrázolja Madách a *Tragédia* Prágai színeiben: Ádám-Kepler /1571–1630/ asztrológiaellenes horoszkópkészítő, miközben a csillagászat kopernikuszi fordulatának folytatójaként a bolygók mozgását tanulmányozza).

Faust mint az ókori (mitikus) előkép, *Simon mágus* újkori „reinkarnációja” kétféle hagyományból eredeztethető:

Simon a gnosztikus női teremtésmítosz hőse, Sophia/Heléna megváltója, szabadítója. A történet szerint Sophia az első isteni eszme (Ennoia) emanációja. Ő teremti az angyalokat és a materiális világot létrehozó hatalmakat. Ám ezért az önkényes teremtő aktusért lakolnia kell: teremtményei fogságba ejtik, emberi testbe zárják, évszázadokon át egyik megtestesülésből a másikba kell vándorolnia (Szép Heléna, a trójai háború kiváltója is az ő reinkarnációja – lásd Goethe *Faustj*ának harmadik felvonását). Földi életei során végül is a türoszi nyilvánosházig (Palesztina) süllyed. Ekkor ölt Simon emberi alakot és szabadítja ki őt – vagyis az isteni eszmét megalázó helyzetéből.⁸

A bibliai hagyomány szerint Simon mágus Krisztus „ellenlábasa” volt: vallásalapító, „minden eretnekség kútfeje”, aki szembefordult a korai kereszténységgel. Az *Apostolok cselekedetei* szerint Szamáriában (Palesztina) működik a Kr. u. első században. (A *mágus* elnevezés jelentései: ’nagy varázsló’, ’embernél felsőbbrendű lény’,

’Isten ereje.’) Fülöp apostol térítésére megkeresztelkedik, majd a később róla elnevezett „simónia” bűnébe esik: pénzen vásárolja meg a Szent Lelket – avagy csak a Szent Lélek *átadásának* képességét? – Enyedi Ildikó *Simon mágus* című filmje ez utóbbi értelmezést képviseli: a hős francia nyelvtudás híján a kommunikáció terén hátrányban van – ez azonban nem akadályozza meg őt a maga Helénájának (Jeanne-nak) a meghódításában. A film a bibliabeli történet: Simon és Szent Péter vetelkedésének parafrázisa, mely már nem Rómában, hanem Párizsban zajlik, és – spirituális értelemben legalábbis – Simon győzelmével, Jeanne-Heléna „megváltódásával” zárul. A *Biblia* szerint a háromfordulós megmérettetésben Simon maradt alul (1. halott életre keltése: Simonnak csak fejét mozdítja, Péter új életre kelti; 2. magasba emelkedés: Péter imájára Simon lezuhan; 3. élve eltemetés: harmadnap Simon nem támad föl).

A garabonciás és/vagy táltos Faust mint népi legenda és mesehős ugyancsak jól ismert Európa-szerte. E két minőség között lényeges a különbség: a garabonciás attribútuma a *könyv*, tudását ebből szerzi – a Faust-feldolgozásokban a hős kalandora rendre azzal indul, hogy szakít a tudásszerzésnek ezzel az áttételes módjával. A táltos a garabonciással szemben veleszületett tudománnyal rendelkezik, burokban, fölös csonttal jön a világra, s transzban, révülésben varázsol. A táltosok állatalakban, tüzes kerék alakjában viaskodnak egymással (a „tüzes ember”

motívuma, mint látni fogjuk, a *Népkönyv*ben is szerepel). A garabonciások beavatása úgyszintén igen szemléletes, és feltűnően emlékeztet a Jézus-tanítványok számosságára, illetve Júdás „leselejteződésének” drámájára: „Az iskola elvégzése után tizenhárom garabonciás ráül egy kerékre. A kerék forgása közben egy leesik és elpusztul, a többi tizenkettő garabonciássá válik; elő tudja hívni a sárkányokat, és hátslovának használja őket.”⁹

A sárkány előhívása és meglovaglása alighanem az a kulcsmotívum, amelyből érdemes kiindulnunk, ha a *Népkönyv* Faustusának eredeti ambíciójára, illetve küldetésének mibenlétére kérdezzük.

amit látni és hallani vél, a természet „zendülése” gonosz varázslat műve csak, ördögtől való jelenés? A szerzői interpretáció kétségkívül ezt az értelmezést sugallja. Ám amit a szöveg képileg láthatóvá tesz, túlmutat ezen az allegorikus olvasaton, mely a jelenések előidézőjét, illetve megidézett lényeit az ördöggel azonosítja:

„Láttaték, mintha griffmadár avagy sárkány lebegne a cirkulus felett, és amikor Faustus bűvölését végezné, jámborul megszelidüle az bestye...”¹⁰

Az ikonográfiai hagyományban a *griff* és a *sárkány* a teremtett világ elemi erőinek hordozója,¹¹ „ég és föld minden fundamentumának” megtestesítője, vagyis Faustus törekvéseinek a tárgyát jeleníti meg, kelti életre (erre utal a sárkány etimológiája is: a „sár kánja” nem más, mint a föld, a 'sárteke' ura.). A fenevad megszelidülése ebben a jelenetben úgy olvasható, mint ami Faustus ambícióját, az elemi erők megfékezésének, uralásának vágyát és egyúttal képességét is rejtjelezi.

Közismert, hogy a *griff* összetett lény: a föld és az ég két leghatalmasabb állatának, az oroszlánnak és a sasnak a keveréke. Középkori templomkapukon a mennyország őre. A mitikus vagy mesebeli hőst úgy segíti, hogy hátán visszahozza őt a „másik világról”, a holtak birodalmából (lásd *János vitéz*). Oroszlán volta alighanem a fausti küldetés kozmikus programjára, útirányára utal: a Nagy Napév Skorpió világhavában felszárnyaló Sas „égi háza”, az Oroszlán felé tart, mely a hagyomány szerint az emberi nem újjászületésének, új aranykorának mitikus helyszíne.¹²

A *sárkány* mind a négy elembe (tűz – víz – föld – levegő) otthonos, úgyszintén összetett (fantázia)lény: az (alvilági) kígyó és az égi madár keveréke – lásd az évköri Skorpió kettős állatszimbólumát, a Kígyót és a Sast.¹³ Mint földi lény (bukott angyal) a mózesi teremtéstörténetben lábát is elveszíti, port eszik, porban csúszik. Mint levegőben otthonos lény viszont (újra) közel kerül a naphoz, a teremtőhöz. Lángot okádó természetében a tűz kettős, teremtő/romboló princípiuma nyilvánul meg, míg pikkellyel borított teste az ősvíz, a káosz urának mutatja, aki képes elnyelni a holdat, a napot. A hermetikus iratokban mint tűzelemmel társított teremtő princípium jelenik meg; ő az „isten gondolat”, a Logosz (Ennoia – Heléna!) megtestesítője. Babilon „nagy kéjnjője” hétfejtű fenevadon, a káosz sárkányán „trónol”: jó kérdés, hogy ez a női minőség vajon megfékezője a sárkánynak, avagy egylényegű-e vele. A népmesékben előbb a leányt „avatja be”: rabolja el, veszi feleségül. A fiúnak tőle kell megszereznie, azaz vele kell összemérnie az erejét (akárcsak a Biblia sárkányölőinek: Szent Györgynek, Szent Mihálynak). A sárkány kincset, titkot őriz: megszerzőjéből

Faustus első szellemidézésének közege az *éjszakai sűrű erdő*: a sötét vadon, amely kívül esik a civilizáció rendezett, világos, áttekinthető terén: idegen, ismeretlen világ. Míg a kert a kozmikus (isteni) rend szimbolikus tere (lásd édenkert, Mária kertje), az erdő a káosz, a belső sötétség, az eltévelyedés, a tudatalatti megidézője.

Faustus ebben a számára idegen, ellenséges közegben saját erejét veti latba, nem az „ördög segedelmére” támaszkodik: *sas szárnyát* öltve magára az *istáppal* (bottal~joggal, az égi eredetű hatalom eszközével) *circulust* (boszorkánygyűrűt, varázskört) formál. Jogos tehát a kérdés: vajon valóban az ördögöt magát akarná megidézni? S vajon az,

a Világ Ura lesz (lásd a *Tamás-akták Gyöngyhimnuszát*; Krúdy *Álmoskönyve* szerint „sárkányt látni: szerencse, gazdagság”). A keleti zodiákusban a sárkány a Mérleg havának, a Nagy Napév tavaszpontjának jelzőállata (ami az évkörön a griffel rokonítja). A Kis Napévben a „bent” őrre szeptembertől márciusig: e hét hónap a sárkány hét feje, akit a „Nap-vitéz”, Sárkányölő Szent György győz le. *Kígyóvá* válása a sárkány rang- és erővesztését jelzi, de így is ambivalens, pozitív–negatív lény: az *Őszövség* rézkígyója megváltó Krisztus-jelkép, míg az Éden kígyója a sátánnal azonosított bukott angyal.¹⁴

A *Népkönyv*ben Faust első szellemidézése egy olyan kozmikus képsorral zárul, melyben az ég és föld között zajló történések végképp ellenállnak a pozitív–negatív minősítésnek. A narrátor kommentár nélkül, egyként idézi meg az égi eredetű, a föld közege felé tartó tüzelemet (Szúrja): „[...] három-négy öl magasból tűz csillag hull alá, mely változik lángoló golyóbissá”, és a vulkán föld belsejéből feltörő látóját (Agni): „egy emberből tüzes folyó támad a magasba” – amiből az is kiolvasható, hogy az úgymond „élettelen” természetet az emberrel egylényegű, élő valóságként tételezi. A „hat lángocska” utalhat a hatszárnyú szeráfra, a „tűznyelv” a szentlélek pünkösdi eljövételére, a „tüzes ember” pedig Ixion tüzes szekere, avagy a „küllő emberre”, arra a kozmikus lényre, mely az ikonográfiai hagyományban a teremtett világ mozgatója, az égi hatalom birtokosa.¹⁵

Ez a „tüzes ember...”, ki egy fertály óráig a cirkulusok körül jár”, s ki a narrátor kommentárja szerint maga az ördög, végül „fölvevé egy szürke barát képét, beszédben elegyedék Faustusszal és kérdé, mi kívánsága volna”. A kozmikus jelenések után ez már a történet földi, „hétköznapi” síkja: a látomás *képnyelve* után a *verbalitás* közege, ahol Faustus és az „álpap” disputá-

ciói, valamint az ortodox lutheránus szerző kommentárjai következnek, majd a szerződésükre is sor kerül. Érdekes felfigyelnünk rá, hogy az önmagával meghasonlott ördög „jobbik fele” ekkor mintha a szószékről szólalna meg: „Mert bátor az letaszított Lucifer dagályában és felfuvalkodottságában maga okozta vala vesztét” – már-már hittérítő buzgalom ez, mely a papság meghasonlottságát, kétlelkűségét, hitehagyottságát jelzi. A csatatér az ember lelke, övé a döntés, rá van testálva a felelősség, akarata szabad. A *hit* és az *élet* szentsége mintha egyszerre rendült volna meg: igazából nincs külső segítség, támasz, „az Ég és Föld minden fundamentumát” Faustus csak a maga erejéből ismerheti meg, és végső soron csak önmagában lelheti föl. „Jelenései” azt sugallják, hogy a pszichikumban még őrződik és a látomás képnyelvén fel is tárul előtte az a „rejteki” tudás, amelyre vágyik – vállalkozásának teljes üdvtörténeti távlata azonban a jelek szerint fogalmi nyelven nem kommunikálható.¹⁶

De ha a *Népkönyv* első jelenésének bevezető mondatából indulunk ki, ez egy olyan olvasatot is megenged, hogy a titkos (vagy egyenesen tiltott) tudás felszínre hozásának ambíciója nemcsak az „igaz útról” letért Faustot motiválja, hanem – paradox módon – hittérítő kortársát is:

„[...] D. Faustus azon forgatá elméjét, hogy szeresse azt, mi szeretni nem való, éjjel-nappal azon töprenkedék, *sas szárnyát ölté magára* és akará Ég és Föld minden fundamentumát kifürkészni, mert kíváncsi és hívságos természete furdalton furdalta, hogy egykoron magában föltevve, miképen az ördögöt cum vocabilis, figuris et conjurationibus, azaz szóval, jellel és bűvöléssel élében idézze (kiemelés tőlem, P. Á.).”¹⁷

A narrátor Faustus szellemiségét itt a Skorpió magasrendű jelzőállatával, a Sással azonosítja (a szellemiség hagyományos képjele a szárny), mely nemcsak az archaikus világkép és a görög mitológia pozitív előjelű kulcsfigurája¹⁸, ezt a szerepét őrzi a keresztény ikonográfiában is. A *János jelenéseiben* a sas-szárnyú Mihály arkangyal győzi le a sárkányt:

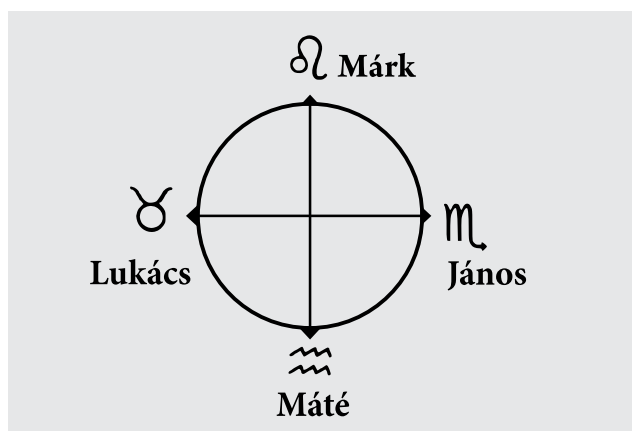
„[Az angyal] megfogá a sárkányt, azt a régi kígyót, a ki az ördög és Sátán, és megkötözé azt ezer esztendőre, [...] azután el kell néki oldoztatni egy kevés időre.”¹⁹

De úgyszintén érdemes idéznünk ezen a ponton Pázmány Péter szemléletes prédikációját a saskeselyűről mint János evangélista szimbólumáról:

„A saskeselyű minden madárnál feljebb repül, mindenél fényesebben lát. Mikor ezért emberi látásának célján felül mégyen, ott lebeg a tiszta égen. Szemeit a nap sugarára fordítja, és amiben egyebek szeme megvakulna, ab-

ban gyönyörködik. Ha földre tekint és prédát talál, mint a mennykő, alárohan. Ilyen saskeselyű Szent János. Mert evangéliumának kezdetén isteni fényességig emelkedik, ott szemléli az igét, mely kezdetben az atyánál vala. És mint mennydörgés vagy mennykő az embert álmélkodó rettegésbe ejti, mikor az Isten Fiának öröktől fogva való fényességét kimutatja. De megtekintvén a Szűz méhében fogantatott igét, nézd mély sebesen a földre száll, az Igének megtestesülését magyarázván. Ez ama csodálatos saskeselyű, kiről Ezekiel próféta írja, hogy igen nagy volt, szentségre és bölcsességre nézve... Ez a nagy sas a mennyei hegyek magasságában nevelkedett, cédrusok völgyét²⁰ földre hozta. Mert ha a többi evangélista a Krisztus emberségének héját magyarázta, Szent János hirdette és ismerte Krisztus istenségét, mely mint a fának völgye nem látszik első tekintetben.”²¹

Ez a páratlan leírás is azt támasztja alá, hogy – amennyiben az evangéliumi négyesség hagyományos évköri modelljét vesszük alapul – a fausti karakter János evangélista, a Skorpió mitikus sasadarának tulajdonságkörét örökli. Azért is érdemes erre felhívni a figyelmet, mert a vele egy időben „reinkarnálódó” három újkori európai „hérosz” pedig a három szinoptikus evangélium szellemiségét hordozza: Hamlet – Márk (Oroszlán); Don Juan – Lukács (Bika); Don Quijote – Máté (Angyal/Ember).²²

A második jelenés²³ közege már nem a külső tér, hanem Faustus háza, „kamrája”, vagyis pszichikuma. A külső és belső tér közötti átmenet abban az igen érzékletes képsorban válik megfoghatóvá, melyben az első jelenés elemei tűnnek fel újra: tüzes ember; tüzes áradat, majd „nagy zengés-bongás, nyársak, kardok és egyéb szerszámok csörgése, hogy úgy tetszék, mintha a házat ostrommal elfoglalni akarnák”. Itt tehát Faustus már nem „sasszárnyú” szellemidéző démon, hanem fegyvertelen ember, akire a Mefisztófelesszel kötött paktumot követően rátörnek az állatküzdelmek jelenései, melyeknek előbb passzív szem-

lélője, majd aktív szereplője lesz. E kettősség arra utal, hogy az állatok közötti viadalban egyrészt a tőle független (kozmikus) erőviszonyok tárulnak fel, másrészt saját belső vívódása, feladatának, küzdelmének tétje ölt alakot: „[...] az kutyák egy szarvast Faustus kamrájáig kergetének, holott az kutyáktól elejtették.”

Ez a leírás egyértelműen negatív előjelű: meglátásom szerint arra utal, hogy az adott kozmikus szituációban (korszakban) erőfölényben vannak a „fény ellenségei”. A szarvast elejtő kutyák lehetséges előképe az az ókori görög mítosz, mely szerint Artemisz (az erdők és vadászat istennője) szarvassá változtatja a rá leselkedő vadászt, Aktaiónt, akit saját kutyái tépnek szét.²⁴ A keresztény ikonográfiában a szarvas mindenekelőtt a megváltó Krisztust, illetve az istenkereső hívőt jelképezi (lásd a zsoldárokat). A kutya szimbolikája viszont köztudottan ambivalens: a holtak őre, alvilági lélekvezető, akit a kereszténység magával az ördöggel is azonosít (Goethénél Mephisto fekete pudli alakjában környékezi meg Faustot, hurkolódik a lába köré); de van pozitív aspektusa is, mely azonban itt láthatóan nem játszik szerepet: pl. a kutyafejjel ábrázolt Szent Kristóf a vízen (=halálon) kel át, vállán a gyermek Jézussal²⁵.

„Annak utána jelenék Faustus szobájában egy oroszlán meg sárkány, kik egymással küzködének, és maga az oroszlán bátran védekezék, mégis meggyőzeték és a sárkánytól elnyeleték.”

Az oroszlán itt meglátásom szerint annak az új aranykornak a jelzőállata, mely Krisztus földi királyságának az ígérését hordozza; sárkánytól való elnyeletése folytán ez a lény magával a „lángsörényű Nappal” is azonosítható. Korábban már láthattuk, hogy Faustusnak mint Sas szellemiségű Skorpiónak valójában az volna a küldetése, hogy ezt az új aranykorra vonatkozó ígéretet beváltsa. Ez a párviadal egyfajta figyelmeztetésként értelmezhető hát a számára: arra világít rá, hogy az

oroszlánt legyőző sárkány az adott helyzetben (=koz-
mikus szituációban) a legfőbb akadálya lehet e küldetés
sikerének. „Famulusa” (aki itt már gyaníthatóan maga
Mefosztfilesz) feltűnően részletes leírásával nyomaté-
kosítja, hogy ez a neki is megjelent lény negatív minő-
séget képvisel: „És Faustus famulusa mondá, hogy látá
az sárkánykígyót, miként az hasán sárga, feje és irom-
ba vala, az háta és szárnyai feketék, az fél farka, mint a
csiga háza föltekerevedve betölté az kamarát.” Különösen
a szárny (szellem) feketeségére és a föltekerevedett fa-
rok befelé csavarodó csigavonalára érdemes felfigyel-
nünk, mely arra utal, hogy itt a halál, a bezárulás Bak-
Sárkányával állunk szemben.²⁶

„Annak utána láttaték bémenni egy szépséges páva az
ő nőstényével egyetemben, kik civakodának egymással,
de megbékülének.”

A páva kinyíló-becsukódó farka a Vízöntő (világ)hó-
nap képjele; a kozmikus téridőt, a teljességet, a halhatat-
lanságot jeleníti meg. A pávaszemek az ég szemei, Mária

kertjében ábrázolva a páva a
Paradicsom, az (új) aranykor
madara.²⁷ Ez a pozitív értel-
mű jelenés olvasatomban arra
utal, hogy a Vízöntő-korszak-
ban is van esély a (koz-
mikus) harmónia helyreállítására,
de csak a két nem egymással
való megbékélése, kiegyenlí-
tődése révén (ami azonban az
androgunitás veszélyét is hor-
dozza, mely földi értelemben
terméketlenné tesz).

„Ismét láttaték egy mérges bika az házba törni, az
Faustus ellen, ki nem kevésbé megijede, de mikoron az
Faustusnak nekirohanna, összereskada előtte és eltűnék.”

Ez a képsor immár félreérthetetlenül jelzi, hogy va-
lójában Faustus belső, önmagával való küzdelméről
van szó. A Skorpió szellemiségű Faustus itt önnön

Bika testiségével, „a test ör-
dögével” néz szembe, ami
számára a legnagyobb kihí-
vás.²⁸ De a viadal kimenetele
itt pozitív, ami a győzelem
esélyét vetíti előre.

„Annak utána jöve egy nagy
és vén majom, ki Faustusnak
kezet nyújta, nyakába ugrék
és megcsókolá, és az szobából
kiszalada.”

szellemiség	lelkiség	testiség
Bika	Bika	Skorpió
Ikrek	Szűz	Nyilas
Rák	Mérleg	Bak
Oroszlán	Skorpió	Vízöntő
Szűz	Ikrek	Halak
Mérleg	Rák	Kos
Skorpió	Kos	Bika
Nyilas	Oroszlán	Ikrek
Bak	Nyilas	Rák
Vízöntő	Bak	Oroszlán
Halak	Vízöntő	Szűz
Kos	Halak	Mérleg

Ez a jelenés megint csak figyelmeztetésként értel-
mezhető, melyet itt akár egyszerre tulajdoníthatunk a
Népkönyv ortodox lutheránus szerzőjének, és Faustus
Mefisztofelesszel azonosítható „famulusának”, miszerint
Faustusnak a saját „ikrével”, az „isten majmával” kötött
paktum lesz a veszte. – Ám jó tudni, hogy a Majom csak
a keresztény kultúrkörben vált negatív értelmű jelképpé,
akit az egyház leginkább az ördöggel azonosít.

A majom és az ember kettőse egy XV. századi németalföldi kódexben

Egyiptomban, Távol-Keleten szent és bölcs állat: is-
tenek küldötte, tehát „angyali” lény, közvetítő Isten
és ember között.²⁹ Nem véletlen, hogy az Ember és az
Angyal mellett a Majom a Vízöntő (világ)hónap jelző-
állata, ami nemcsak a fenti jelenés, hanem a *Népkönyv*
Mefosztfileszének megítélését illetően is óvatosságra
kell hogy intse az elemzőt.

Konklúzióként azt azonban bizvást elmondhatjuk,
hogy a *Népkönyv* első fejezeteiben Faustus jelenéseit ér-
telmezve az állatszimbólumok pozitív–negatív olvasata
minden esetben fontos többletinformációt rejt. De min-
denekelőtt a mitikus gondolkodás átfogó szemléletére
tesz képessé, ami akkor is nyereség, ha tisztában vagyunk
vele, hogy ez a jelképes beszédmód manapság nem élvez
általános elfogadottságot. E tekintetben érdemes meg-

fontolnunk C. G. Jung álláspontját a hit és a tudás szoros kapcsolatáról, amely a fausti ambíció mibenlétére nézvést is kulcsfontosságú felvetés:

„Amíg [a jelkép legitimitását] a hit jelensége hozza létre spontán, addig [a jelkép] nem szorul másfajta megértésre. De ha az értés fogyatékosága miatt kezd csődöt mondani a hit, [...] a megértés eszközához kell nyúlnunk, ha nem akarjuk kockáztatni, hogy elveszítsünk valamit – mert annak beláthatatlan következményei lehetnek. ... [A mítosz átfogó szemlélete híján] az ember egésze nincs képviselve a tudatban. Az ember többé-kevésbé esetleges töredék marad, befolyásolható rész tudat, amely ki van szolgáltatva mindenféle utópikus fantáziának, melyek a teljességképek üres helyét bitorolják.”³⁰

Mi volt a kép, a szimbolikus nyelvhasználat szerepe az ötszáz éve létrejött reformáció spiritualitásában, az igaz hithez való visszatalálás heroikus programjában? Nemcsak a *Német népkönyv* ortodox lutheránus szerzőjének/szerkesztőjének érzékletes nyelvezete bizonyítja, hogy a református egyházak merev képtilalmáról szóló közkeletű vélekedés kevéssé felel meg a valóságnak.³¹ Elég, ha csak a Luther Márton tantételeit illusztráló festő-barát, Lucas Cranach nevezetes képére, a *Törvény és evangéliumra* (1529) hivatkozunk, avagy az *Asztali beszélgetésekben* azokra a helyekre, ahol a reformátor az „ördögi kísértések” hasznáról vall: „Távol a keresztőtől és kísértések híján senki sem tudhatja, mi a hit, és mekkora ereje van. Ez csak kísértések és szorongatások közepette fogható fel. Még hozzá nem a testi bűnökre gondolok és utalok, melyek a maguk módján az istenfélőket is gyötrik, hanem azokra a lélekbeli kísértésekre, melyeket csak az érthet meg, aki már maga is érezte és tapasztalta őket.”³² – ez a bekezdés méltán vethető egybe Jacob Böhme dolgozatom elején olvasható látomás-leírásának végső értelmével. De hogy kortársaival együtt Luther mennyire járatos volt a népszerű bestiáriumi képanyelvben is, arra ez a kis történet a bizonyíték: Johannes Cochlaeus, Luther ellenfele egyik könyvében a doktort „hétfejű szörnyálatnak” nevezte. Erre Luther így reagált: „Nekem tetszik minden efféle hétfejűség, de az már szégyen és gyalázat, hogy az a hét fej nem tud összehozni vagy nem érdemel meg egy nyakat. Azt beszéljük, hogy az örgróf [II. Joachim] fia mondta: »Ha Luther doktornak hét feje van, akkor végképp nem lehet legyőzni, mert már eddig sem tudták legyőzni, amikor még csak egy volt!«”³³

JEGYZETEK

- 1 Lásd például a cseh nyelvből magyarra átültetett *Johannes Doktor Faust* című bábjátékot = *Faust – Genována – Don Sajn*, Klasszikus cseh bábjátékok. (Fordítás és előszó: TÖMÖRY Márta), Bp., Magyar Művelődési Intézet, 1993, 9–34. Az eredeti szüzsék és motívumok áthagyományozásában nagy szerepe van Christopher MARLOWE *Doktor Faustus*-ának (1588), mely a Spies-féle *Népkönyv* alapján íródott. A darabot a puritánok által elűzött angol komédiások hozták át a kontinensre, ahol köztereken, látványos népszínházi formában, többek között bűvészműtáványok és pirotechnika bevetésével adták azt elő. Lásd erről: <http://johannfaust.de>
- 2 Ez az utóbbi években szinte mindegyik általam látott Faust-produkcióra érvényes: 2015. április 25–26-án a Katona József Színházban került bemutatásra a Johann Wolfgang Goethe: *Faust I–II.* című előadás, r.: Schilling Árpád; az Operában 2015. május 15-től június 1-ig megrendezett *Faust225* Fesztiválon öt zenedráma került színre; Orbán János Dénes *A magyar Faust* című drámáját 2015. október 2-án mutatta be a Debreceni Csokonai Nemzeti Színház, r.: Árkosi Árpád.
- 3 E *Faust*-átirat bemutatója 2007-ben volt (Radu Stanca Nemzeti Színház, Nagyszeben; forgatókönyv, rendező: Silviu Purcărete; díszlet- és fénytervező: Helmut Stürmer; Mefisztó szerepében: Ofelia Popii).
- 4 Johann Wolfgang GOETHE: *Faust I–II. rész; História doktor Johann Faustusról; „Ős-Faust”* (fordította: MÁRTON László, Bp., Pesti Kalligram Kft., 2016 (második kiadás).
- 5 A magyar párhuzam, Bornemisza Péter *Az ördögi kísértetekről* című művének születése 1578 körül datálható. Lásd erről: UJVÁRY Zoltán: *Folklór az ördögi kísértetekben*. Debrecen, Csokonai, 1999.
- 6 Vö. Jacob BÖHME: *Földi és égi misztériumról*. Bp., Helikon, 1990., 104. [A szöveget a kötet utószavában ADA-

- MIK Lajos idézi.] Böhme leírása Weöres Sándor híres kétsorosát, a *Fogak tornáca* ötödik darabját is eszünkbe juttathatja: „Ha pokolra jutsz, legmélyére térj: / az már a menny. Mert minden körbe ér.” = WEÖRES Sándor: *Válogatott versek*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 8.
- 7 Vö. KÖPECZI Béla – PÓK Lajos szerk.: *Világirodalmi Kisenciklopédia*, Bp., Gondolat, 1976, II. 340. A történeti Faustról és nevének eredetéről lásd MÁRTON László: *Ördög szerződik, Isten eltűnik*. Támpontok a *Faust* értő olvasásához. = Johann Wolfgang GOETHE: *i. m.*, 656–658.
- 8 A megváltás e felfogás szerint annyit jelent, mint a *gnózis*, vagyis a 'megismerés' által visszaemlelkedni a szellemlétebe, kiszabadulva a földi lét, az anyag fogságából. Lásd erről: KÁKOSY László: *Fény és káosz*, Bp., Gondolat, 1975.
- 9 Vö. DÖMÖTÖR Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága*. Bp., Corvina, 1981, 115.
- 10 Vö. KIRÁLY György, ford.: *Az híres neves varázsló és garabonciás D. Faustus János históriája*. = Gyoma, Kner, 1921., 4.
- 11 Lásd ehhez a GRIFF és a SÁRKÁNY címszavakat = HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György: *Jelképtár*. Bp., Helikon, 1988, 76. és 185–187.
- 12 Lásd ehhez BAKTAY Ervin: *A csillagfejtés könyve*, Bp., 1989. (reprint), 296–320; valamint József Attila *Sas* című versét, mely egy új világteremtés „mikroszüzséje”: „Micsoda óriás sas / száll le a zengő mennybolt / szikláira. E szárnyas a semmiből jött, nem volt. // A mindenséget falja / csilló azúri csőre. / Vaskarma tépi, marja / a meleg húst belőle. // S a fogoly világ hullat / könnyes üvegszemekkel / vércseppes pihetollat. / Ez a pirosló reggel. // E madár könnyű röpte / a léte elragadta. / Nincs magasság fölötte / és nincs mélység alatta. // Az egyik szárnya lelkem, / a másik szárnya Flóra. / Én öt váltom és engem / ő vált így új valóra.” = JÓZSEF Attila *minden verse és versfordítása*. Bp., Szépirodalmi, 1980., 447. A versről lásd: PÁLFI Ágnes: „Kortyolgat az ég tavából” – Arany János és József Attila mitopoézise. Bp., Napkút, 2012, 262–265.
- 13 Lásd BAKTAY: *i. m.*, 299.
- 14 Lásd a KÍGYÓ címszót = Jutta SEIBERT, szerk.: *A keresztény művészet lexikona*, Bp., Corvina, 1986, 177–178.
- 15 Uo. 4. Lásd a KERÉK címszót = HOPPÁL – JANKOVICS – NAGY – SZEMADÁM: *i. m.*, 114–115.
- 16 Lásd ehhez Goethe művében az Úr Mephistopheleshez intézett szavait: „Nos, jó: Faustot adom kezedre, / Forrása mellől vond el szellemét, / S ha tudod, csald el, és vezesd le / A te utadra, mely sötét. / S ha majd belátod, szégyelld magadat: / Vak ösztönei közt az igaz ember / Nem felejt el az igaz utat.” = Johann Wolfgang GOETHE: *i. m.*, 325.
- 17 KIRÁLY: *i. m.*, 3.
- 18 Az archaikus világkép szerint a *Sas* a világfa csúcsán ülő legfőbb lény, gyökerek közt élő kígyók ellensége. A burtatók úgy tartják, hogy az első sámán a sastól származott (lásd a sámán fejdíszén a sastollat). A görög mitológiában a sas Zeusz jelképe, és Prométheuszé, aki az istenektől elrabolja a tüzet. Ld. HOPPÁL – JANKOVICS – NAGY – SZEMADÁM: *i. m.*, 187–188.
- 19 Vö. *János jelenésekről* (20, 2-3.) = KÁROLI Gáspár, ford.: *Új testamentum*. Bp., Bibliatársulat, 1969, 471.
- 20 Völgy: 'velő, lényeg'
- 21 Idézi BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium* = mek.oszk.hu/04600/04656/html/unnepiki0015/unnepiki0015.html
- 22 Lásd PÁLFI Ágnes: *Világirodalom II. előadás jegyzetei*, 2009., = magyarszak.uni-miskolc.hu/szakirodalom/palfi.pdf; valamint uő.: *Bevezetések Cervantes regényének újraértelmezéséhez*. Szcenárium, 2015. május, 48–55.
- 23 A második jelenés idézeteit lásd KIRÁLY: *i. m.*, 6–7.
- 24 Jankovics Marcell Artemisz holdistennői karakterére és a jelenet csillagmitoszi hátterére hívja fel a figyelmet: „Úgy vélem, Aktaionban a »szarvasfejű« Orion csillagképet tisztelhetjük, a rátámadó ebek a Kis és a Nagy Kutya csillagkép.” = JANKOVICS Marcell: *Jelkép-kalendárium*. Bp., Medicina, 1988, 288–285.
- 25 Lásd erről JANKOVICS: *i. m.*, 186–191.
- 26 Lásd erről uo., 313–318.
- 27 Lásd erről HOPPÁL – JANKOVICS – NAGY – SZEMADÁM: *i. m.*, 175–176.
- 28 Az évkörön az adott téridőegység karaktere a hős szellemiségét (Napját), míg az átelleni a hős testiségét határozza meg. A fő (szellemiség), a túoldalali (testiség) és a közbülső (lelkiség) tulajdonságszintek egymáshoz rendelését lásd PAP Gábor: *A Napút festője, Csontváry Kosztka Tivadar*. Debrecen, Pódium Műhely Egyesület, 1992, 11.
- 29 Lásd PÁL József – ÚJVÁRI Edit: *Szimbólumtár* [szerk.: BORUS Judit és RUTTKAY Helga]. Bp., Balassi, 2001, 262.
- 30 Vö. C. G. JUNG: *Kísérlet a szentháromság dogmájának értelmezésére* (fordította: HALASI Zoltán). = Uő.: *A szellem szimbolikája*, Bp., Európa, 184–185.
- 31 Itt hívjuk fel a figyelmet a magyar református és unitárius templomok több mint 14.000 képtáblát számláló kazettás mennyezeteire, és azok jellegzetes ikonográfijára. Lásd erről: PAP Gábor: *Az ég mennyezeti. Festett kazettás mennyezeteinkről*. Debrecen, Uro-path Kiadó – Fabi Digitally Kft, 2012
- 32 *Luther válogatott művei 8. Asztali beszélgetések*. Bp., Luther, 2015, 269.
- 33 Uo., 279.

Juhász Sándor

Az egyházművészet helyzete Magyarországon a XX. század első harmadában

■ Európában egyházművészetben a keresztény vallás kultuszát szolgáló építészeti, képző- és iparművészeti alkotásokat értjük, melyek egyaránt szolgálják a közösségi (templomi), valamint a privát szféra hitéletét. A jó egyházművészeti alkotás egyaránt kielégíti az esztétikai érzéket és a vallásos érzetet. A műértőnek élvezetet, a hívőnek elmélyülést nyújt az ájtatosságban. Évszázadokon keresztül ez volt a művészet legfontosabb területe. Idővel azonban a világi témák kerültek túlsúlyba, azt is mondhatjuk, hogy a művészet a „saját lábára állt”, és az egyház fokozatosan elveszítette privilegizált helyzetét. Az egyházművészet fogalmát viszonylag későn, csak a XIX. század második felében a francia Rio, az olasz de Rossi és a német Kraus vezették be a köztudatba.

A tárgyalt korszak hazai egyházművészetéről némi képet kaphatunk a témával foglalkozó budapesti kiállítások katalógusai alapján, de inkább az ezekhez kapcsolódó korabeli kritikákra és ismertetőkre érdemes hagyatkozni, mivel így elődeink szemüvegén keresztül láthatjuk az egyház és a művészet viszonyát. A helyzet megismerését kezdjük az 1908 szeptemberében megnyílt egyházművészeti kiállítással, mely a Múcsarnokban került megrendezésre az Iparművészeti Társulat égisze alatt. A tárlat katalógusa alapján úgy tűnik, hogy a tizenhét termet megtöltő kiállítási anyag jó része inkább volt kereskedelmi portékák bemutatója, mint egyedi művészeti alkotásoké. Az utóbbi kategóriába tartoztak például Körösfői-Kriesch Aladár rákoskeresztúri Vigyázó-féle mauzóleumba szánt üvegfestményeinek kartonjai, Fadrusz János *Korpusza*, Róth Miksa és tanítványai mozaikjai, valamint a Rippl-Rónai József vezetésével működő Műhely csoport templomenteriorje. A katalógus elé bevezető sorokat író Fieber Henrik szerint a kiállítás „felöleli a meglevőt, s az egyházművészet mai állását mutatja be hazánkban. Mintegy első széttekintés és számbavétel ezen elhanyagolt művészeti ágban. A szakembereken, művészekén, kléruson és a nagyközönségen áll levonni

a tárlat tanulságait.”¹ Számos korabeli tollforgató tett eleget ennek a kérdésnek. Lengyel Géza a *Nyugat* hasábjain írta meg véleményét: „Az utolsó évtizedek művészei és amatőrjei véres harcokat vívtak az anyagszerűség elvéért. Nem éppen eredmény nélkül. Már-már az építetők, a vásárlók, a proccok és a parvenük is megnyugszanak abban, hogy a vas a maga formájában szebb, mintha bronz képében igyekszik megjelenni, és ha kőre nem telik, a vakolat is egészen csinos formákat ad. Akik az anyagszerűségért, a hamisítás ellen annyit írtak és szónokoltak, melyikük hitte volna, hogy visszafelé is lehet hamisítani. Az egyházművészeti kiállításnak kellett eljönnie, hogy ebben a megdöbbenően új látványosságban gyönyörköd-hessünk. Itt seregestül láthatók ezüst templomi edények, amelyek a megszólalásig híven utánozzák a legsivárabb, legértékteleenebb préselt bádogot, és színarany kelyhek csillognak olyan bántó, olyan harsogó fénnel, mintha a legértékteleenebb öntött massa bőséges aranyozása hivalkodna róluk. Egészen újmódi hamisítás ez és talán még keservesebb a megszokottnál, a mindennapinál, mert öntudatlanul történik, mert a teljes tehetetlenséget, a dús eszközök és anyagok tökéletes félreértését jelenti. Az egész egyházművészeti kiállításnak vezetőmotívuma a rendelkezésre álló előkelő eszközöknek ez az alantas felhasználása. [...] Ahogyan a kiállítás bepillantást enged az egyházi felszerelés technikájába, a szeretet ma legfeljebb pusztán pénzben kifejezhető áldozatkészségben nyilvánul meg. Minden egyéb sablonok szerint történik. Vannak kereskedők, szállítók, akik még elődeiktől átvették a mintákat, hideg és élettelen mintákat, és ismétlik unos-untalan. Ők töltik meg a templomokat és ők töltik meg a kiállítás nagy részét. [...] Mi állhatja útját a modern művészet egyházi érvényesülésének? Hiszen a gyökere ennek a formanyelvnek, az angol preraphaeliták művésze-te, egyenesen templomi. Ruskin, az úttörő apostol mély-ségesen, buzgón keresztény. És egy sima vonalú, nagy, komoly felületű építmény, modern építmény, legalább is

annyi áhítatot lehel és kelt, mint cifra copfos, amorettes keretbe foglalt mennyezetfestmények, amelyek a tárlat tanúsága szerint valamelyik alföldi város új templomát díszítik.”² *A Hét* című újságban Tövis álneven író Rózsa Miklós szerint a kiállított anyag háromnegyede érdektelen kacat, ezért alaposan odaszúr a tárlat szervezőinek: „Tetszett volna két részre osztani a kiállítást: az egyik felébe összehordani mindazt a siralmas ízléstelenséget, mely egyházművészet név alatt grasszál a világpiacra, két-három teremben pedig megfelelő keretet adva a kiállított tárgyaknak, à la Műhely mutatták volna be a magyar termelés javát a módot, ahogy a tervezőművésznek és iparosnak dolgoznia kell, ha ízléses, harmonikus és valóban művészi interieurra akar csinálni a templomból az egyház.”³ Pedig a kiállítás szervezői igyekeztek, mivel Lukács Zsolt írása szerint a zsűri számos, templomokban népszerű, de valójában ízléstelen tárgyat kénytelen volt visszautasítani. Megállapítja, hogy „művészi munkákkal csak úgy tölthet meg egy nagyobb kiállítást, ha az egyházi férfiak az egyéni kívánalmaiknak megfelelő művészi tárgyak elkészítésére megrendelés útján módot adnának, akkor oly anyagot lehetne egybegyűjteni, mely a művészi jelzőre mindenképp méltó lenne”.⁴ Haraszty Lajos szintén a művészi mércére helyezi a hangsúlyt: „Mint mindenütt, nálunk is az egyház volt a művészetek bölcsője. Ha tehát az egyház adta a művészetet az emberiségnek, illő, hogy most művészetet adjunk az egyháznak. Mert ugyanis, amíg a művészet kijutva a szabad életbe, óriási lendülettel nagyot fejlődött, addig a szűkebb értelemben vett egyházművészet egészen napjainkig semmit sem változott és eszközei, anyagai és kifejezőmódjai ugyanazok maradtak, tárgyai pedig a régiek variálásából állnak.”⁵

A különböző hangnemű kritikák alapján megrajzolható a századforduló körüli egyházművészet magyarországi helyzete: a hazai klérus az építészetben még a gótika bűvöletében él, a templomokat ellepik az értéktelen ipari, gyakran külföldi eredetű termékek, az egyház nem támogatja anyagi súlyának megfelelően a hazai művészetet, és bizalmatlan, sőt elutasító a modern irányzatokkal szemben. Persze a papok között is akadtak kortárs művészet ismerői és pártolói, ha nem is feltétlen a felsőbb vezetők körében. Ezek közé tartozott a már említett, papi hivatást gyakorló Fieber Henrik művészettörténész, aki ugyan nem reflektált a kiállításra, de egy tanulmányban fejtette ki gondolatait a vallásos művészet különböző területeinek múltjáról és jelenéről. Nem lehetett véletlen, hogy írása a kiállítás idején jelent meg a *Magyar Iparművészetben*, melyben számos, a tárlatról szóló kritikák által is említett kérdést érint. Kora egyházával kapcsolat-

ban elkésztőnek tartja, hogy a papság bizonyos rétegei mereven elzárkóznak minden modernizmus elől, pedig különösen a művészetek terén sürget az idő, hogy „nyissuk meg a templomok kapuit a modern művészeteknek. [...] Mert kétségbe kellene esnünk az egyház életerejére és művészi érzéke felett, ha az egyházi művészeteknek addigi hivatalos és közkedveltségű alkotásait eszményieknek, s az egyházi művészetek mai állását valami örvendetesnek, szükségesnek és megváltozhatatlannak tekintenők. Ez nem volna egyéb, mint az egyház nagy hagyományait teljesen félreérteni, azokkal ellenkező irányba dolgozni, ha megtagadnók a mai nemzedéktől azt, ami a kereszténységnek mindenható dicsősége volt: az új formákat örökifjú szellemmel tölteni meg. És bár ellenkezzenek a befolyásosabb egyházi körök, vagy akár az egész jelen nemzedék, mi erősen hisszük, hogy a jövő ebben a tekintetben is az ifjúságé, különösen ha teret kap, hogy erejét kipróbálja és eszméit megvalósítsa.”⁶ A kiállítás egyértelmű pozitív hozadéka volt, hogy megmozgatta az egyházművészet addigi állóvizét. Számos javaslat, beadvány készült a jobbítás érdekében, melyek nem voltak hatástalanok. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fölkererte Fiebert, hogy dolgozza ki egy Országos Egyházművészeti Tanács tervezetét – a tanács

ötlete valószínűleg tőle származott. Az 1911 májusára elkészült anyagot az Iparművészeti Múzeumban vitatták meg egyházi és világi tudósok, hogy végső formába öntve előterjeszthessék a minisztériumnak és a püspöki karnak. Az intézmény elsődleges feladatai közé tartozott volna az egyházművészethez kapcsolódó képzési formák szervezése, illetve beillesztése a hazai művészképzésbe, valamint a művészek figyelmének a vallásos témák felé irányítása pályázatok és ösztöndíjak révén. A tanács egyfajta véleményező és tanácsadó szerepet is szánt magának a döntéseket meghozó püspökök mellett. Valamilyen oknál fogva a szervezet végül nem alakult meg, létrejöttére egészen 1930-ig várni kellett.

Az első világháborút követően, 1919 decemberében rendeztek egyházművészeti kiállítást a Nemzeti Szalon épületében. A katalógus bevezetőjét az intézményt igazgató Déry Béla írta, melyben a korábról ismert problémákból köszön vissza néhány: „Nem lehetett közömbös az egyházművészet elhanyagolásának folyamatában az a tény sem, hogy úgy az egyházak, mint a magánosok az ilyen művészeti szükségleteik beszerzésében nem támasztottak valami különösen magas művészeti igényeket és megelégedtek azokkal a selejtes termékekkel, a melyeket külföldről, főleg Ausztriából importáltak, de a melyekért – sajnos – az utolsó 15 év alatt hiteles statisztikai adatok szerint 200 millió koronán fölüli érték ment ki az országból!”⁷ A minőség javítása érdekében a szervezők némileg kibővítették a kategória határait. „Jobban véljük a vallásos célt is szolgálni olyan módon, hogy nemcsak liturgikus vonatkozású képeknek és szobroknak adtunk helyet, hanem minden művészeti alkotásnak, amely bármi vonatkozásban van a kereszténységgel és a katolikus vallással.” A katalógusban felsorolt háromezreszáz tétel túlnyomó része (már cím alapján is) leg-

inkább csak „vonatkozásban” van, és úgy tűnik, hogy a kiállítás rendezőit jobban érdekelte a művek értékesítésének lehetősége, mint az egyházművészet helyzetének bemutatása. A felejthető kiállításnál sokkal érdekesebb a művészettörténész Gerevich Tibor *Egyházművészetünk jövője* című írása, mely 1920 elején látott napvilágot a *Magyar Iparművészetben*. Szerinte „az egyházi művészet terén fejlődés helyett visszafejlődés következett be, mert a hazai művészet újabb alakulása, egész újabb szellemi és művészeti közéletünk nem kedvezett az egyházművészetnek, s mert maguk az újabb művészeti irányok is gyakran alkalmatlanoknak mutatkoztak egyházművészeti feladatokra. Már a belső, lelki ellentét miatt is, mely egyfelől az egyház és a vallás, másfelől pedig a dívó művészi felfogás közt fennállott, a kettőnek összeegyeztetésére irányuló törekvésnek el kellett vetélnie. Ez okok hatottak közre, hogy az utolsó harminc év alatt keletkezett ugyan egy-egy kiváló egyházművészeti alkotás, történt egy-egy mecénási kezdeményezés, sőt – mint említettük – kompromisszumos kísérlet is, kiterjedt, állandó, önmagában való, iskolát kitevő magyar egyházművészete e kornak nem volt s ilyenről – az üvegfestészetet kivéve – ma is alig lehet beszélni.”⁸ Gondolatébresztő cikkének számos megállapításával, akár a fentivel is, lehet vitatkozni, de kora egyházművészetéről alkotott lesújtó véleménye bizonyára helytálló. A korszakra visszatekintő P. Szűcs Julianna nem a modern művészeti irányzatokban, hanem másban látja a probléma gyökerét: „Az egyházművészetre a legnagyobb csapást nem az antiklerikális és materialista szellemi áramlatok mérték az első világháború előtt, hanem lassú hanyatlásának természetes velejárója: a giccs, amely a szellemi élet perifériájára szorította a tömegbázisában, anyagi erejében és kulturális presztízsében egyaránt megfogyatkozott egyházművészetet. Az elsilányosodás, az olcsó megoldások alkalmazása, a sorozatban gyártott, minden esztétikai értéket nélkülöző tömegtermékek az egyházművészet időszakos lejárását eredményezték, tehát még azok a művészek is elriadtak a szakrális megbízásoktól, akik világnézetük szerint az Egyház természetes szövetségeseivé válhattak volna.”⁹ A lényegét tekintve mindegy is, hogy mi vezetett az egyházművészet hanyatlásához, mely nem csak Magyarországon jelentkezett. Róma is érzékelte, hogy tenni kell valamit. 1924. szeptember 1-jén XI. Pius pápa körlevelet intézett Olaszország főpásztoraihoz az egyházművészet gondozásáról és fejlesztéséről. A levelet követő szabályzat előírta a meglévő értékek konzerválását és leltározásának módját. A modern egyházművészettről szóló fejezet világosan utalt a katolikus egyház beruhá-

zásainak színvonaltalanságára, ízlésbeli eltévelyedésére. Központi egyházművészeti bizottságok szervezését rendelte el, melyeknek szerepe nemcsak a fenti feladatok végrehajtására korlátozódott, de az újabb beszerzések felügyeletére is. Ugyan nem jelölte meg sem az ideális stílust, sem a támogatandó irányzatot, de a művészi minőség emelésének igénye egyértelműen kiolvasható az anyagból. A Szentszék a levelet és rendelkezéseit, mint követendő példát, megküldte a világ összes egyházmegegye főpásztorainak.

Magyarországon 1930-ban került sor a körlevél és a szabályzatok gyakorlati útmutatásainak megvalósítására. Budapesti székhellyel megalakult a Központi Egyházművészeti Hivatal, melynek keretén belül működött az Országos Egyházművészeti Tanács és az egyházmegyéenként felállított Egyházművészeti Bizottság. Feladataik közé tartozott az új beszerzések véleményezése, egyfajta zsűriszerep, melytől a gyári tömegtermékek templomból való kiszorítását és a művészi minőség emelését remélték a szervezet létrehozói. Az egyházművészet felügyeletének intézményes keretei létrejöttek, kérdés azonban, hogy ezek működése mennyire volt hatékony. Hiába került évről évre egyre több egyházművészeti beszerzés terve a bírálók elé, több országos jelentőségű pályázat folyt le anélkül, hogy akár a tanács, akár a hivatal vélemény mondhatott volna az ügyről. Különben is, az egyházmegyék vezetői viszonylag szabadon dönthettek pályázatok vagy vásárlások tekintetében. A későbbi kutatások alapján elmondható, hogy a hivatal működésének első felében inkább a leltározásra, a műemlékvédelmi feladatokra koncentrált, és a historizáló művészet támogatására helyezte hangsúlyt. A korszellemet megtestesítő modern művészet előnyben részesítésére csak a harmincas évek végétől került sor. Működése során a szervezet nem tudott a kor egyházművészetének olyan szellemi központja lenni, mely meghatározott volna egy esztétikai követelményrendszert. Ennek többek között gazdasági, egyház- és kultúrpolitikai, valamint szervezeti okai voltak. Elég csak az irreálisan felduzzasztott tanács tagságára gondolni, melyben művészek, egyházi személyek, építészek, művészetelméleti szakemberek vettek részt, akik különböző érdekeket és elképzeléseket képviseltek – a tagok közé tartozó Lepold Antal esztergomi kanonok és Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója valószínűleg mást gondolt modern egyházművészet alatt.

Még a hivatal megalakulása előtt, 1926-ban a Katolikus Szövetség egyházművészeti kiállítást rendezett a Budapesten ülésező Országos Katolikus Kongresszus tiszteletére. A tárlat rendezőbizottsága megalapította

a Csernoch-díjat, mely egy-egy konkrét műalkotás elkészítésére kitűzött pályadíj volt. Szent Ferenc jubiláris esztendejére való tekintettel első alkalommal a szentet ábrázoló oltárkép megfestése volt a feladat, melyet a ferencesek rendjének belvárosi templomába szántak. A kiállítás katalógusában olvashatók szerint: „A díj bírálóbizottsága, szeptember 26-án tartott ülésén, nagy örömmel állapította meg, hogy a beérkezett pályaművek száma jóval felülhaladja a százat. A pályázat színvonala általában kielégítőnek volt mondható. Számos érdekes felfogással találkozunk. Látszik, hogy a téma komolyan foglalkoztatta a művészeket, bár viszont meg lehetett állapítani azt is, hogy a művészeknek csak egy része tanulmányozta át Szent Ferenc életét és talált a sablonostól eltérő megoldási módot. Ugyancsak nagy örömmel állapította meg a bizottság, hogy a legjobb művek a tehetséges fiatalság friss lendületű előretöréséről tesznek tanúságot. A bizottság körülbelül ötven művet talált méltónak arra, hogy bemutassa a kiállítás alkalmával a nagyközönségnek is.”¹⁰ A pályamunkákon túl még kétszáz festmény és grafika, valamint több mint kilencven iparművészeti munka szerepelt a tárlaton. Elek Artúr *Nyugatban* megjelent írása ugyan megemlíti Heintz Henrik nyertes munkáját, de egy másik művészt emel ki a tömegeből. „Első körülnézésre is megállapíthatja az ember, hogy az az ötven festmény a magja az egész kiállításnak, bennük a kiállítás igazi érdekessége és vonzóereje. A fiatalság üdesége árad belőlük. Merész, vagy éppen szertelen alig egynéhány akad közöttük (valószínű, hogy többségük a kiállításra nem bocsátott pályamunkák közé szorult), legtöbbjük a kép majdani rendeltetésével számoló, komolyságra és elmélyedésre törekvő mű. Ilyen elsősorban Heintz Henrik elsődíjas képe. A madárprédikáció jelenetét festette meg rajta a fiatal művész (egyébiránt a többi is csaknem kivétel nélkül ugyanezt a motívumot választotta). Elképzelése nem naiv, nincsen benne semmi meszeszerű. Az askéta szentet naturalisztikus mozdulattal eleveníti meg rajta, s ugyanígy, dekoratív elrendezettség

nélkül, helyezi el körötte a madarakat is. Mégis áhítat érzik belőle. A szent alakja a környező tájékkal szépen egybeolvad. Szép készültségű, komoly művész munkája ez a kép: megérdemelte vele a megbízást. [...] A pályázat legmegragadóbb képe azonban nem a díjazottak sorában van, még csak a megdicsértékében sem. Molnár C. Pál trecentista naivsággal (és merészséggel) tenyérnyi zöld szigetre állította a maga ifjú szentjét és vízben, kicsi szigeten a fa is, melyről az Isten madárkái társalkodnak a vidám Szent Ferencsel. Széles, nagy foltokban megfestett kép ez, és kompozíciójának nagy eredetiségén túl finom és érdekes színhatásával is megragadó.

Molnár C. Pál a Belvederében rendezett kiállítása óta, melyen először jelent meg a nyilvánosság előtt, nagyot fejlődött. A kiállításon látható más két képe is haladásának tanúsága. *Angyali üdvözléte*, de különösen *Krisztus és Nikodémusz* című festménye ritka eredeti képzeletjárású munka.¹¹ Voltak olyan vélemények is, hogy Heintz művének kiválasztásával középutas megoldás mellett voksolt a zsűri. Nem Aba-Novák, Patkó Károly vagy az említett Molnár C. Pál jóval modernebb hangvételű

művét, de nem is a korszak egyházművészetére oly jellemző akadémista neobarokk stílusú Abonyi Tivadar vagy Éder Gyula alkotását hirdették nyertesnek. Talán úgy gondolták, hogy a győztes pályamű még elfogadható az uralkodó közizlés számára, és lecsendesíti az újítást sürgetőket is. A kiállításon számos olyan művész vett részt, akik később tagjai lettek a Gerevich Tibor nevével fémjelzett „római iskolának”.

Gerevich a neoklasszicizmuson alapuló olasz Novecento mozgalom stílusában vélte megtalálni azt a művészeti formát, mely modernségével és katolicizmusával megújíthatná a hazai egyházművészetet, melyet valamely műhely vagy iskola keretében képzelt el. Javaslatára 1928-ban a magyar állam ösztöndíjat indított fiatal művészek számára a Római Magyar Akadémián, melynek egy időben Gerevich volt az igazgatója, később pedig kurátora. Célkitűzése volt, hogy „minden téren, építészet-

ben, szobrászatban, festészetben, iparművészetben egyszerre, párhuzamosan, egymásba fonódva induljon meg, hogy szervesen, a művészi ágak egységes kölcsönhatásával alakuljon ki a keresett és remélt új stílus, új szellem”.¹² A Novecento – talán a századelő avantgárd mozgalmainak ellenhatásaként – az itáliai kora reneszánszt tartotta példaképnek, mely az egyházművészet aranykorának tekinthető. A római iskolát képviselő művészek munkái a Nemzeti Szalon 1931-es kiállításán jelentek meg először a hazai közönség előtt. Az új hang, a művészethez való újfajta viszony ötvöződése modern vallásfelfogásával egy korszerű egyházművészet lehetőségét hordozta. Az egyénre koncentráló l'art pour l'art művészet helyett közösségi gondolatot akart kifejezni, melynek igénye nemcsak kora társadalmában, hanem a katolikus egyházban is megfogalmazódott. Mindezek ellenére, a harmincas évek első felének egyházi megbízásain leginkább olyan „másod- és harmadrangú művészek dolgoztak, akik nemcsak a modern törekvésekkel szemben álltak értetlenül, de az ennél jóval jövedelmezőbb műcsarnoki festészetből és a jómódú polgári közönséget kiszolgáló portréfestésből is kimaradtak. A művészi képesítést nem szerzett mesterembereken kívül e művészek zöme a Magyarországon tovább élő posztszecesszió, vagy pedig az igényekhez még inkább alkalmazkodó, akadémizmusban felolvasó neobarokk modorában tevékenykedett. Gebauer Ernő, Stefán Henrik, Takács István és főként Leszkovszky György működése jellemzi ezt a kort. Az utóbbi festő gyakori foglalkoztatása egyben azt is mutatja, hogy a katolikus körök valójában olyan kipróbált művésszel dolgoztattak legszívesebben, aki Kőrösfői-Kriesch a harmincas években már korszerűtlenné vált modorát tartósította, vagy éppenséggel még mindig Székely Bertalant tekintette példaképének.”¹³ A római iskolához köthető művészek szerepvállalása az egyházművészetben csak a harmincas évek vége felé vált általánosan elfogadottá. Ebben igen jelentős szerepe volt az Egyházművészeti Tanács világi, és a Műemlékek Országos Bizottságának elnöki posztját egyaránt betöltő Gerevichnek, valamint a kulturális kormányzatnak, mely megrendelésekkel is segítette az iskolát képviselő alkotókat – a támogatás nem volt mentes az aktuálpolitikától, történelmi távlatból ez egyértelműen megállapítható. Egyházművészeti kiállításon 1941 februárjában találkozhatott a közönség a római iskolások munkáival. A nagyérdemű tájékoztatására szolgáló bevezetőt természetesen Gerevich írta a katalógusba: „A magyar egyházművészet korszerű megújulása az utolsó évek során, legizmosabb ifjabb művésztehetségeink vonzódása az egyházművészethez,

egyik örvendetes hódítása a magyar katolicizmusnak, s régi egyházművészetünkhez méltó újjal kecsegtet. [...] A mai korszerű művészet alapján s másrészt az egyházi rendelkezések figyelembevételével az új római magyar Akadémia fiatal művészei, mintegy 10-12 éve friss fogékony tehetségüket nagy buzgalommal állították e cél szolgálatába, s az újabb ösztöndíjasok azóta is, nem lankadó kedvvel merülnek el az egyházművészeti problémákban. Hazatérve, mind nagyobb megértéstől és elismeréstől kísérve, folytatják a szép munkát, egymás közt önként kialakult lelki és esztétikai közösségben, amely ennek a római csoportnak munkásságát a közös stílus nevezőjére hozta. [...] Idehaza a modern magyar egyházművészetnek ez az első hivatalos bemutatkozása. Az első lépés, amelyet, jól tudjuk, sok továbbinak kell követnie, hogy előjussunk a minél helyesebb, teljesebb, méltóbb magyar egyházművészet útján.”¹⁴

Az már egy másik történet, hogy mire jutott az új kezdeményezés az egyházművészetben, az alkotásokat mennyire tekintették a szakrális művészet részének, és miként feleltek meg a kor liturgikus szabályainak. Azonban tagadhatatlan, hogy a századforduló egyházművészetéhez képest pozitív változást jelentett mind kora szellemiségének megjelenítésében, mind művészi minőség tekintetében.

JEGYZETEK

- 1 A Magyar Iparművészeti Társulat egyházművészeti kiállításának katalógusa. Bp., 1908.
- 2 LENGYEL Géza: Egyházművészet. = *Nyugat*, 1908/18. Figyelő.
- 3 *A Hét*. 1908. szeptember 13.
- 4 LUKÁCS Zsolt: Egyházművészeti kiállítás. = *Magyar Iparművészet*, 1908/6.
- 5 HARASZTHY Lajos: Egyházművészeti kiállítás. = *Magyar Közélet*, 1908. október 15.
- 6 FIEBER Henrik: A modern vallásos művészet (I–II.). = *Magyar Iparművészet*, 1908/5–6.
- 7 Magyar Egyházművészeti Kiállítás. Bp., 1919. (kat.)
- 8 GEREVICH Tibor: Egyházművészetünk jövője. = *Magyar Iparművészet*, 1920/1.
- 9 P. SZÜCS Julianna: Az egyházművészet útja a római iskola felé. = *Ars Hungarica* 1981/1.
- 10 Egyházművészeti kiállítás 1926. /Rendezi az Országos Katolikus Szövetség/ Bp., 1926. (kat.)
- 11 ELEK Artúr: Egyházművészeti kiállítás. = *Nyugat*, 1926/20. Képzőművészeti figyelő.
- 12 GEREVICH Tibor: Római magyar művészek. = *Magyar Művészet*, 1931/4.
- 13 P. SZÜCS Julianna: A Központi Egyházművészeti Hivatal szerepe a kor magyar egyházművészetében 1930–1940. = *Ars Hungarica*. 1974/1.
- 14 Magyar egyházművészeti kiállítás az Országos Egyházművészeti Tanács rendezésében. Bp., 1941. (kat.)

Baldavári Eszter – Ritoók Pál

„Napsugár-iskola legyen ez az intézet!”

A Baár–Madas Református Gimnázium építéstörténete

■ Medgyaszay István építész születésének 140. évfordulóján a Magyar Művészeti Akadémia Építőművészeti Tagozata tudományos konferenciával és kiállítással emlékezett a művész munkásságára. A magyar népi építészetből átvett szerkezeti megoldásokat korszerű anyagokkal, elsősorban a vasbeton alkalmazásával megújító, a keleti művészet formáit is szívesen alkalmazó építész életművének kiemelkedő darabja a Baár–Madas Református Leánylíceum és Internátus együttese. Az intézet már a kezdetektől az alapítók, Baár János és Madas Károly összevont neve alapján Baár-Madas néven vált közzismertté, s nemcsak a református, hanem az általános magyar iskolatörténetben is fogalom. Az építészeti alkotás bemutatásának kiemelt aktualitást ad a reformáció 500. évfordulója.

Már Pázmány Péter is fontosnak tartotta a nők tudásának művelését – hiszen a gyermekek nevelése az ő kezükben van – ezt *Mint kell a keresztyén leányt nevelni* című írásában fejtette ki. Míg a XVIII. században Mikes Kelemen kivül csak kevesen emeltek szót a nők oktatása érdekében – s elsősorban a női szerzetesrendek letelepedésével a nemesek leányai számára nyílt az oktatásban lehetőség –, addig a XIX. században Fáy András mellett Karacs Ferencné Takács Éva már leányiskolák megalapítását szorgalmazta, legalább a nagyobb városokban.¹ Az első világi leánynevelő intézet Teleki Blanka vezetésével 1846-ban nyílt meg Pesten.²

A XX. század elején a római katolikus vallású Baár János hagyatékát kezelő bizottság és a Dunamelléki Református Egyházkerületnek az a bizottsága, amely Madas Károly rájuk hagyott vagyonát volt hivatva gondozni, református leánynevelő intézet alapításán fáradozott Budapesten. 1907-ben a két intézmény közösen hozta létre az alapítók nevét viselő Baár–Madas Intézetet. Az iskola kezdetben tizenkét tanulóval az eredetileg gróf Lónyay Menyhért által Ybl Miklós tervei szerint a budai Várba vezető Albrecht, ma Hunyadi János út mentén, festői helyen emelt villában működött. A növendékek száma örövendetesen gyorsan gyarapodott, ezért helyszűke miatt az intézet az 1910/11-es tanévre az I. ker., Attila út 101. számú bérházba költözött. Az elhelyezés itt sem volt alkalmas, ezért megindult a helykeresés. 1913-ban az iskolát fenntartó testületeknek sikerült egy jelentős méretű telket vásárolni a Villányi út és a Ménesi út között. A Ráday Levéltár iratai szerint 1913-ban a Baár-féle hagyaték egy részéből még a Ménesi út–Villányi út közötti telekre Árkay Aladárral készítették tervet.³

Az iskola terveit 1914-ben Herczegh Zsigmond – aki Baumgarten Sándorral számos iskolát tervezett hazánkban – költségvetéssel együtt elkészítette a Villányi úti telekre, az építés megkezdését azonban a háború kitörése megakadályozta.⁴ A főváros hamarosan kisajátított a telekből egy jókora darabot a ciszterci gimnázium szá-

mára, így a református leányiskola és internátus ezen a helyen való együttes megépítése ismét elodázódott.⁵

1927-ben felerősödött az a szándék, hogy az iskola új épületbe költözzön. Emögött a politikai és gazdasági-pénzügyi stabilizáción túl még több tényező állhatott. 1926-ban szervezték újjá a középfokú leányiskolákat. Ekkor vezették be a nyolcosztályos leánylíceumot is, amely 1934-ig élt, s amely ugyanúgy jogosított felsőfokú tanulmányokban való továbbtanulásra, mint a leánygimnázium.⁶

Az 1920-as években számos helyszín merült fel építési területként. Végül a Rókushegyi út, a későbbi Lorántffy Zsuzsanna utca és a Trombitás út sarkán elterülő telek megszerzése mellett döntöttek. A legjobb tervek kiválasztásához a Budapesti Református Egyházközség zártkörű meghívásos pályázatot írt ki. A felhíváshoz részletesen kidolgozott tervezési programot csatoltak. Lenyűgöző átgondoltsága több előzményre támaszkodhatott. A kiegyezés utáni években indult iskolaépítkezések során jelentős tudás gyülemlt fel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium műszaki osztályán. Az iskola egyik korábbi tervét éppen az ezen az osztályon dolgozó, tehát nagy gyakorlattal rendelkező Herczegh Zsigmond készítette. A tudás kiegészült a Bárczy István budapesti polgármestersége idején, 1909–1912 között lefolytatott fővárosi iskola- és lakásépítési akciót megelőző hazai és külföldi tapasztalatgyűjtéssel. A program átgondoltsá-

gához nyilván az is hozzájárult, hogy egy már húsz éve működő intézménynek kellett új épületet alkotni.

Miután a Fővárosi Közlöny 1928. május 18-i számában kimondta, hogy „a Rókushegyi úti telket átengedték a református egyházközségnek azzal a kikötéssel, hogy csakis oly tervek alapján kérhet építési engedélyt, amely tervek kivitelezéséhez a főváros tanácsa előzetesen hozzájárult”.⁷

Ezt követően, május 24-én megszületett a pályázati felhívás, amelyben az előbb említett megfontolásokat végleges döntés formájában fogalmazták meg. A tervet 1:200-as léptékben várták: az egész telekre kiterjedő földszinti alaprajzot az udvar és a park elrendezésével, minden egymástól eltérő emeleti alaprajzot, a megértéshez szükséges homlokzatokkal és metszetekkel, a beépített köbtartalom kimutatását, hogy ez alapján nagyjából meg lehessen becsülni az építési költségeket, valamint egy rövid műleírást. A pályatervet színezés nélkül, a legegyszerűbben kiállítva, teljes névvel aláírva kellett beadniuk a meghívott építészeknek 1928. július 27-én déli 12 óráig. A kiírók fontosnak tartották megjegyezni, hogy az üvegezett, keretezett, színezett rajzokat nem veszik figyelembe.

Ezek után érdekes kérdés, hogy kiket hívtak meg a pályázatra, és kik lettek a bírálók. A Ráday Levéltárban fennmaradtak olyan cédulák, amelyek éppen abba a fejtörésbe engednek bepillantást, hogy kiknek és milyen szerepet is szántak a kiírók. Fennmaradt annak a levél-

nek a másolata is, amelyben Némethy Károly főgondnok sajnálattal értesítette Padányi-Gulyás Jenő építészt, hogy már elkésett a zártkörű pályázatra való jelentkezéssel. Mivel a pályázat zártkörű és meghívásos volt, valójában a pályázatra nem lehetett és nem kellett jelentkezni. Így a levél közvetve arról tanúskodik, hogyan próbált a kiválasztottak körébe kerülni a pályája elején álló Padányi-Gulyás Jenő. A Lónyay Utcai Református Gimnázium új épületére 1937-ben kiírt zártkörű pályázatra már kapott meghívást, s Tóth Imrével közös pályatervükkel megbízást is nyertek. Hogy Padányi-Gulyás már 1928-ban nem teljesen alaptalanul kopogtatott a kiírónál, azt a fennmaradt cédulák bizonyítják. Az egy kéztől származó jegyzetektől az első cédulán kék postairónnal a meghívni szándékozott tervezők nevét olvashatjuk:

„Neuschloss[-Knüsli Kornél], Almási Balog L[oránt], Medgyaszay [István], Schulek [János], Orth [Ambrus], Hoffer [Imre, neve utólag erősen áthúzva], Borsos József Debrecen főmérnöke [utólag fekete grafitceruzával áthúzva], [szintén fekete ceruzával írva:] Padányi Gulyás [Jenő], Nagy Károly” [majd Padányi neve piros postairónnal áthúzva, Nagy Károly neve pirossal bekeretézve!].

A következő cédulán fekete grafitceruzával írva az alábbiak olvashatók:

„Ravasz [László püspök], Némethy [Károly főgondnok], Petri, Waga L.[ászló], Imre [Sándor, egyházkerületi tanügyi előadó], Darányi [Gyula] (az aláhúzás talán a tervezett elnökségre utal?) Hoffer [Imre] Thököly út 74. [itt fontosnak tartották feljegyezni a Felső Építőipariskola budapesti címét], Cultus [vagyis a Kultuszminisztérium képviselője], Főváros [vagyis Budapest székesfőváros képviselője], Mérnök E. és K. [jelzi, hogy még egy-egy zsűritagra számítottak a Mérnök és Építészegyletből illetve a Mérnöki Kamarából].

Juri [zsűri], Ravasz [László], Némethy, Waga [László, a három név kapcsos zárójellel összekapcsolva] Sándy [Gyula], Nagy K.[ároly] [a két név összekapcsolva] egyet[em, azaz a műegyetem két tanára], Mérnök egyesület (sic), Mérnök Kamara [a kettő összekapcsolva, utalva az építészek szakmai szervezeteire], Cultus [Kultuszminisztérium], (Nemzeti Szövetség) [a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége]”

A kiírt határidőre öt pályaterv érkezett be, mert Nagy Károly egyetemi elfoglaltságaira hivatkozva lemondta a részvételt. 1928. július 12-én a bizottság egyhangúlag Medgyaszay István tervét ítélte a legjobbnak, tehát felkérték, hogy a pályatervhez képest kisebb, költségkímélő változtatásokkal módosított tervet készítsen.⁸

A bírálatban a terv igazi értékeként ismerték el, hogy az építész számolt a terep lejtésével, és mind a tömegek, mind pedig a reprezentációs helyiségek elhelyezésével jó térhatást alakított ki. Ugyanakkor javasolták az internátusi épület négy méterrel hátrább tolását a betegpavilonnal együtt, valamint az elemi iskola derékszögben elforgatását, a homlokzatok egysége érdekében. Kiemelték ugyanakkor, hogy: „Az internátus főleg alaprajzi elrendezésében igen sikerült. Különös gond fordított a konyhaszemélyzet, mint az idegenek részére szolgáló bejáratok izoláltságára. Különösen szép az ebédlőnek játszósobákkal és fogadókkal való szomszédsága és azok térbeli egyesíthetősége.”⁹

A *Tér és Forma* folyóirat aktuális száma is ismertette a legígéretesebb terveket: „A pályázók legnagyobb része az előírt pavilonszerű módon oldotta meg a feladatot. Egyedül Medgyaszay Istvánban volt bátorság ettől a sarkalatos ponttól eltérni. Mint látjuk, ez a megoldás teljes mértékben sikerült is. [...] Az ő ismert egyéni ritmusú homlokzata is hihetőleg újabb nyeresége lesz építőművészetünknek.” A Neuschloss–Gyenes-féle terv főtengegybe helyezett kápolnáját és a féloldali toronnyal igen szép és festői homlokzat észak-magyarországi formáit emelték ki, Almásy Balogh Lóránt tervének pedig jó homlokzati megoldását és a szépen megoldott és finoman előadott kertarchitektúráját ismerték el.¹⁰

Medgyaszay 1928. augusztus 14-én nyújtotta be a 14 tervlappal mellékelt építési engedély-kérelmet az építési ügyosztályhoz; az engedélyt 1928. szeptember 13-án adták meg. Ezután következett a homlokzatok kiviteli terveinek beadása október 11-én, a kiviteli építési engedélyt így november 26-án kapta meg a Budapest Főváros Levéltárának iratai szerint.¹¹ Ez idő alatt az építési vállalkozóknak szóló ajánlattételi felhívást október 6-án tették közzé, s olyan ütemben indult meg az építkezés,

hogya a reformáció emléknapiján, október 31-én tartották az alapkö-ltetési ünnepélyt. Az *Est* című lap híradásában arról is olvashatunk, hogy az ünnepségen Némethy Károly budapesti egyházközségi főgondnok bejelentette, hogy kétemeletes lesz az intézet épülete, sétahelyekkel, tenispályákkal, virágházakkal, konyhakerttel, és az intézet már a következő év őszén megnyílhat.¹²

Az építés kivitelezője Havas Sándor¹³ okleveles építész¹⁴ – aki valószínűleg a zsűriben részt vevő Warga László által juthatott a munkához – és Varjas Gyula volt. Az asztalosmunkákat Keresztessy Ödön gyára végezte – aki a Gellért Szálló, az Országház, a Várpalota építkezésénél vállalkozóként működött –, a főlépcsőházának műkö lépcsőit a Nagybatony-Újlaki Egyesült Iparművek Rt. készítette, a lakatosmunkákat pedig Nagy Gyula lakatosárnyára végezte. A központi fűtés, szellőzés, gőzfűző, gőz mosókonyha- és szárítóberendezéseket, a vízvezetési és csatornázási munkákat Rohonczy Hugó okleveles mérnök egészségügyi berendezések gyára szállította, amely az ország egyik legrégebbi és legmegbízhatóbb vállalata volt. Az ácsmunkát és a díszes kivágásokkal ellátott deszkamennyezeteket és faparkányokat, pergolákat Szívós László cége készítette, amíg a villamos világítási berendezéseket Paulay László elektrotechnikai és mechanikai vállalata végezte Vozáry Pál mérnökkel.¹⁵

Az igen jól megszervezett, gyors építkezésnek köszönhetően az egyház már 1929. december 14-én megkapta a használatba vételi engedélyt, amely valószínűleg a téli szünet kezdete miatt csúszott 1930. január 16-ra.¹⁶ A kert kialakításának munkálataival fejeződött be az építkezés, amelynek külön átadási ünnepséget rendeztek 1930. november 25-én a kormányzó és Ravasz László jelenlétében.¹⁷

Udvardy Géza 1930-ban megjelent cikkében az épület külső megjelenését és belső berendezését is részletesen bemutatta az *Uj Idők* című folyóiratban, amelyben így méltatja a világos elrendezésű, magyaros szellemű tervet: „a lankás hegyoldalon nagy nehézséget okozott a teleknek három emelet magasságú lejtése, amit a terv csodálatos találékonysággal és változatos, festői épületcsoportok alakításával megoldott, sőt előnyére fordított. Az új otthon külsőleg művészi hatású. Belső berendezése pedig a célszerűség és otthonosság harmóniáját dokumentálja [...] Stílusa egészen sajátos. Magyaros kedély, lelkiismeretes, szerető gondosság látszik minden részletében, az erkélyein, a tetőzetein. Lejjebb, a falai, ablakai azonban mindinkább az egészen puritán vonalakig egyszerűsödnek. A főbejárat tetőzete fölött, kis Árpádisakok alatt elhelyezett, zsolttárolkat játszó harangjáték gyönyörködteti azt, aki délben arrafelé jár. A líceum el-

rendezésében lényeges és eredeti újítás az, hogy minden egyes emeleten annyi szabadba nyíló, tágas terasz van, hogy a tíz percen minden emeleten, minden növendék kényelmesen játszhat és üdülhet a szabad levegőn, anélkül, hogy lépcsőt kellene járnia, ha szabad levegőre akar jutni. Belül az ebédlő- és játékszemek megkapóan barátságos famennyezete Kalotaszeg bájos hangulatú házaira, a Székelyföld fatemplomaira emlékeztet, és a növendékek szívébe ülteti az egyszerű, de nemes magyar ízlésű enteriőrök formáit és színeit. Az intézet tágas parkjában, a tanulóhoz árnyas lugasok, az esővizet felfogó víztükrös virágágyak, továbbá tenispályák és terjedelmes jégpályák vannak. Az egész intézményt kitűnően megvilágítják dr. Ravasz László püspök idei tanévzáró beszédjének következő szavai: »Végül a növendékeket arra kérem, hogy ebben az épületben, amelyet különösen jellemez az, hogy

annyi sugár van a falai közé belefogva, amennyit csak egy művész alkotó szelleme belefoglalhatott, tanuljanak meg egy nagy leckét, és igyekezzenek az életüknek legfőbb programjává tenni: legyenek napsugárkisasszonyok! Egy női lélekről szebbet és nemesebbet nem tudok elképzelni, mint azt, hogy napsugár legyen!«¹⁸

Az épület és ezzel együtt alkotója méltán nyerte el a Kisfaludy-Társaság 1929. évi Greguss-díját, amelyet az 1924 és 1929 között eltelt hat esztendő legkiválóbb építőművészeti alkotásainak adtak át. A társaság alapos szemle után Lyka Károly rendes tag javaslata alapján egyhangú határozattal két 1929-ben befejezett építőművészeti alkotást talált legérdemesebbnek: a budapesti Baár-Madas református leány nevelőintézet épületét, amely Medgyaszay István alkotása, és a magyaros törekvésű építőművészetnek az utóbbi hat év legkiválóbb terméke, valamint az Árkay Aladár által tervezett győr-gyárvárosi római katolikus templomot a modern építőművészet leg-

kitűnőbb alkotásaként.¹⁹ Lyka Károly részletes jellemzéséből²⁰ tudjuk, hogy Medgyaszay budapesti leánynevelő intézetének belső kialakítása tökéletesen alkalmazkodik a nevelőintézet igényeihez, amelyet a tervező homlokzati nyílások formaalakításával hangsúlyoz, melyek frízszerű erkélyrácsa a magyar népművészet alkotásait juttatja eszünkbe. Lyka Károly szerint²¹ magyaros pártaszerű hatást mutat a tetőn sorba állított padlásablakok kialakítása, amely Pamer Nóra szerint inkább keleties hatású, hiszen Medgyaszay István Európa nagy múzeumaiban kutatott a magyarral megegyező jellegzetességek után, és a keleti formákban kereste a magyar építészetben is felhasználható motívumokat.²²

Az 1930-as évek bizonyultak az intézmény fénykorának, amelyhez az épület kiváló közegként szolgált. Ravasz László az új épületben elhangzó *Aranykapu* című ünnepi beszéde ihlette a költő és a későbbi igazgató, Áprily Lajos

Aranykapu című versét, illetve a Kovács Klára rajz- és művészettörténet-tanár által készített iskolai emblémát.²³

Az iskolai nevelés kimondottan keresztény szellemű volt, minden iskolaévet és tanítási hetet istentisztelettel kezdtek, és minden nap rövid áhítattal kezdődött és zárult. Református iskola létére evangélikus, katolikus és izraelita vallású tanulókat is felvettek, sőt az intézet megkívánta egymás vallásának megbecsülését – amely ritka volt akkoriban –, a hittanórákat pedig külön-külön tartották. 1932–1952-ig volt az iskola nagy hatású latin és történelem tanára Ravasz Boriska, Ravasz László dunamelléki református püspök leánya, aki 1940-ben kötött házasságot Bibó Istvánnal.²⁴

1934-től Áprily (Jékely) Lajos költő lett az igazgató és 1930-tól a *Protestáns Szemle* szerkesztője. 1935 őszén fél év tanulmányútra küldték Észak- és Nyugat-Európába, hogy

a különböző szellemű iskolák eredményeit megismerje. Tapasztalatait *Úti jegyzetek* című tanulmányában foglalta össze.²⁵ Gyakran látogatott órákat, bölcs tanácsokat adott, segítette a pályakezdőket. Igazgatóként is hívott a saját órájára másokat hospitálni. Így ismerhették meg kollégái a költő szuggesztív pedagógiai módszereit. Szerénységére, puritánságára jellemző, hogy amíg ő volt az igazgató, nem engedte, hogy az iskolában a gyerekek Áprily-versekkel szerepeljenek ünnepélyeken vagy az önképzőkörben.²⁶

Kollégái emlékei szerint már reggel 6-kor kint sétált feleségével az iskola kertjében, nézték, hogy rügyeznek a fák, nyílnak a tulipánok, jól érzik-e magukat a teknős-békák és az aranyhalak. Fél 8-kor pedig a tanáriban várta a tanárok érkezését, mindenkire volt egy kedves szava, így elkéni lelkiismereti okból egyszerűen lehetetlen volt, ahogy egykori kollégája emlékezett vissza.²⁷

Nemes Nagy Ágnes költő, műfordító életében fontos szerepet játszott egykori iskolája, amelyről így emlékezett meg: „És jön a Baár-Madas. Az iskola. Nekem olyan fontos volt az iskola az életemben, ez a református leánylíceum, mint a viktoriánus regényekben szokott lenni... Életemnek döntő részét az iskolában, illetőleg az internátusban töltöttem. Kiváló iskola volt. Nekem döntő már csak azért is, mert Áprily Lajos volt az igazgató. Áprily volt az első költő, akivel életemben először találkoztam, és minthogy már amúgy is volt versírói indíttatásom, az ő személye bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy ne hagyjam abba a versírást.”

„Áprily kezdeményezte az ún. Baár-Madas-napokat. Amikor a kórus némely Kodály-műveket adott elő, akkor Áprily meghívta magát Kodály Zoltánt, és ő tett megjegyzéseket a kórus munkájára. Vagy amikor Csiky Gergelynek azt az örökzöld Nagymamáját adtuk elő, akkor bejött Márkus Emília, és ő okított minket. Aztán Áprily meghívta barátait, az erdélyi írókat: Reményik Sándor, Tamási Áron, Nyíró József...”

„Látogatta az iskolát Augusztia főhercegnő, ő mindig minden iskolát látogatott. Mikor jött, cserkészruhában álltunk sorfalat a folyosókon. Látogatónk volt egy oxfordi futballista-pap is... Jöttek franciák, németek, csináltak velünk lélektani tesztet, extra mozgásművészetet, fejenállást, borsós számlálást, mindig volt valami szenzáció.”

„Én a kenyeremet köszönhetem annak, hogy a Baár-Madasba jártam. Ott egyrészt az iskolában, másrészt az internátusban, Schwesterek és mademoisellek és nyelvórák

segítségével annyira beletanultam a nyelvekbe, hogy egy bizonyos korszakban, amikor csak fordítanom volt lehetséges, ez elégséges volt arra, hogy nekivághassak.”

A második világháború során nem érte jelentősebb kár az épületet, inkább a belső berendezést,²⁸ így a takarítói és karbantartói feladatokat beépítették a tanórák közé is.²⁹

Az 1952-es államosítás után több intézmény is használta,³⁰ ezért az igencsak igénybevetett épület művészi részletei, elemei: rácsok, faburkolatok, padok, virágtartók több helyen is tönkrementek.³¹ 1955-től a Móricz Zsigmond Gimnázium működött benne, majd 1990-től az épületet közösen használták az újjáalakult Baár–Madas Gimnáziummal 1992-ig.

Az épületet az 1960-as években végzett felújítás alkalmával több helyen is – az eredeti elképzelés figyelmen kívül hagyásával – megváltoztatták: a tornaterem melletti szárnyra emeletet húztak, az utcai szárny második emeleti teraszát – ahol azelőtt számos alkalommal tanórákat is tartottak – pedig beépítették, és tantermeket alakítottak ki benne. A főbejárati tengely pagodára emlékeztető tetőzetét lapostetőre cserélték, amely megfosztotta keleties hangulatától az épület tömegét. Az internátus főhomlokzatának sgraffitóját³² a hetvenes években verték le és vakolták be, ezzel eltüntetve Márton Ferenc erdélyi képzőművész alkotását.³³ A kép témája a nő a magyar történelemben: az első szakasz egy hun-magyar falu, a második Attila felesége, a harmadik a magyarok szimfóniáját éneklő leány a Gellért-legendából, a negyedik egy magyar úrinő mint nevelőanya, az ötödik a világháború sebesült katonáit ápoló honleány, a hatodik pedig a debreceni kollégium. Ezt a hivatást fogalmazza meg a kép fölötti felirat: „Az igazi nő történelmünknek jó szelleme: őrzi a múlt emlékeit, ihleti jövőnket, hősies munka és édes vigasz, legyen áldott, legyen áldás.”

Az 1990-es években a gimnázium végzett tanulóiból alakult öregdiák-társaság pályázatainak köszönhetően az iskola két művésztanára, B. Tóth Klára és Szendrei László restaurálták a falképeket.³⁴

1990 szeptemberében az új Baár–Madas első igazgatójává dr. Bibó Istvánt nevezték ki, aki az iskola újjáalakításában is jelentős szerepet töltött be.³⁵ A felújítások során találták meg 1993-ban az intézmény alapító okiratát a tornaterem aljzatbetonozásának feltörésekor. A sárgaréz tokba helyezett pergamenre írt lapot betonmélyedésbe tették, amelyet téglával fedtek be. Az igen rossz állapotban lévő dokumentumot Bakayné Perjés Judit a Magyar Nemzeti Múzeum bőrrestaurátor műhelyében restaurálta.³⁶

A ma Baár–Madas Református Gimnázium, Általános Iskola és Kollégium néven működő intézmény a kezdetek óta a hagyományos keresztyén nevelés szolgálatában állt, amelynek ideális körülményeit 1930-tól Medgyaszay

István korszerű, de ugyanakkor ezeket a hagyományokat tiszteletben tartó keleti hangulatú magyaros épülete biztosította. Egy 1934-ben – az akkor új igazgatóval, Áprily Lajossal – készült, Nagy András tollából származó interjú kezdősoraival foglalhatnánk össze az épület és környezetének akkori hangulatát:

„Levegő, napfény, fák. Az ablakokból tiszta kék égre, zöld hegyekre nyílik kilátás. A város zaja csak megszűrve, meghalkulva, megfinomodva ér ide néha, mint lágy, súlytalan hullámverés.”³⁷

JEGYZETEK

- 1 SZABÓ Előd szerk.: *Cseresznyevirág: A Baár–Madas története 1907–1952*. Bp., Baár – Madas Budapesti Református Gimnázium, 2001, 14.
- 2 Uo., 15.
- 3 Ráday Levéltár, A.15, 163 (Iskolatörténeti iratok)
- 4 A Budapesti Református Egyházközség elnökségének kérvénye Budapest székesfőváros Tanácsához a Baár–Madas Ref. Leánygimnázium telke és a Kálvin téri város-szabályozással kapcsolatos kérdések tárgyában. = dr. NÉMETHY Károly – dr. RAVASZ László, Bp., 1923, Ráday Levéltár A.15.
- 5 RÉBAY Magdolna: *A Baár–Madas Református Nevelőintézet*. = Szerk.: KÓSA László: *Reformátusok Budapesten: tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Bp., Argumentum, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2. köt., 841–846.
- 6 SZABÓ Előd: i. m., 17.
- 7 *Fővárosi Közlöny*, 1928. 2. évf. 28. szám 1344.
- 8 FARBAKY Péter: *Budapest, II. Lorántffy Zsuzsanna út 3. Baár–Madas Gimnázium*. Tudományos dokumentáció. Budapest, 2001, 22.
- 9 Ráday Levéltár, A.15, 213. (építési iratok és tervek) Bírálati szöveg. 5. Medgyaszay István terve.
- 10 A Baár–Madas pályázat. = *Tér és Forma*, 1928. I. évf. 7. sz. 46.
- 11 BFL, IV.1407/B, b Bp. Székesfőváros Főpolgármesteri Ügyosztályok iratai, III.2151/1928.
- 12 *Az Est*, 1928. november 3., 9.
- 13 Lechner Jenő és Wurga László tervei alapján a sárospataki tanítóképző kivitelezési munkáit végezte el, és részt vett Wurga László mellett Gyöngyös város újjáépítésében is 1918-ban.
- 14 *Az 50 éves Vállalkozók Lapja Jubileumi Albuma*. Bp., Bíró Miklós nyomdai műintézet Rt., 1929, 332.
- 15 UDWARDY Géza: *A Baár–Madas református nevelőintézet. Építőművészet – Lakberendezés*. = *Uj idők*, 1930. 2., 674–678.
- 16 BFL 1471/a. A II. kerületi Elöljáróság iktatókönyvei, 24286/1929, és 25268/1929. sz.

- 17 Ráday Levéltár: pótmegrendelések: az Internátus előtti víztükör (24 méter hosszú), a Lyceum előtti víztükör, lámpapillér (4,10 méter magas), 10 db pergola.
- 18 UDVARDY: 1930, 674–678.
- 19 *Budapesti Hírlap* 1930. december 30., 15.
- 20 LYKA Károly: *Hat év magyar építőművészete. Jelentés az 1930. évi Greguss-jutalomról. Harmadik építészeti évkör (1924–1929).* = *Kisfaludy Társaság Évlapjai 1929–1931.* 294.
- 21 Külön kiemeli a kert vízmedencéjének építészeti eszközökkel való művészi kiképzését is.
- 22 PAMER Nóra: *Magyar építészeti a két világháború között.* Bp., TERC Kft., 2001, 207–208.
- 23 SZABÓ Előd szerk.: *Cseresznyevirág: A Baár–Madas története 1907–1952.* Bp., Baár–Madas Budapesti Református Gimnázium, 2001, 70.
- 24 TÓTH Gabriella: A Baár–Madas Gimnázium. Ezer éves a magyar iskola. = *Honismeret*, 1996. 16.
- 25 CSEKEŐ Borbála: Iskolám jelentős tanáregyénisége, Áprily Lajos. = „Szemeimet a hegyekre emelem” Áprily Lajos és a Baár–Madas. Bp., Millenniumi füzetek, 2000. 23–43.
- 26 Uo., 39.
- 27 Uo., 40.
- 28 FARBAKY: 2001, 29.
- 29 RÉBAY Magdolna: A Baár–Madas Református Nevelőintézet. = Szerk.: KÓSA László: *Reformátusok Budapesten: tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Bp., Argumentum, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2. köt., 841–871.
- 30 1948-ban a Baár–Madas Leánygimnázium közös igazgatás alá került a Lónyay utcai Budapesti Református Gimnáziummal, és a Budapesti Református Gimnázium Leánytagozata néven működött tovább 1952-ig, állami kézbe kerüléséig.
- 31 FARBAKY: 2001, 30.
- 32 A Ráday Levéltár iratai között találjuk egyebek mellett a sgraffitók kivitelezői munkáinak költségvetését is: „A homlokzat lábazata pilisborosjenői kőből faragva, a sgraffito időjárás álló márványliszttel és kétéves veremmészből keverve, 4 rétegben felrakva és visszametszve. A homlokzatok cupantott vakolása élesszemű dunahomokból keverve és portlandcementtel javítva. Az ablakkönyöklő és szemöldökkő vöröses színű budakeszi vagy pilisborosjenői terméskőből faragva. A tető ólompírral mázolt horganyzott vasbádog.”
- 33 FARBAKY: 2001, 31.
- 34 CSORDÁS Lajos: Nem graffitti, sgraffito díszíti az iskolát. A Baár–Madas gimnázium jelmondata szerint az igazi nő történelmünknek jó szellem. = *Népszabadság*, 2000. október 3.
- 35 Uo., 18.
- 36 PELLER Tamás Károly: Egy vízben bomlásnak indult pergamén konzerválásának lehetőségei. = *Műemlékvédelem* 1995. 24. sz. 83.
- 37 NAGY András: „Ez a szép daktilus, a Baár–Madas...” Beszélgetés Áprily Lajossal, a költővel, a Baár–Madas leányliceum új igazgatójával. = *Magyarország*, 1934. szeptember 19., 9.

IRODALOM

A Baár–Madas pályázat. = *Tér és Forma* 1928. I. évf. 7. sz. 46, *Az Est*, 1928. november 3.

Az 50 éves Vállalkozók Lapja Jubileumi Albuma. Bp., Bíró Miklós nyomdai műintézet Rt., 1929.

Budapesti Hírlap 1930. december 30.

CSEKEŐ Borbála: Iskolám jelentős tanáregyénisége, Áprily Lajos. = „Szemeimet a hegyekre emelem” Áprily Lajos és a Baár–Madas. Bp., Millenniumi füzetek, 2000.

CSORDÁS Lajos: Nem graffitti, sgraffito díszíti az iskolát. A Baár–Madas gimnázium jelmondata szerint az igazi nő történelmünknek jó szellem. = *Népszabadság*, 2000. október 3.

FARBAKY Péter: *Budapest, II. Lorántffy Zsuzsanna út 3. Baár–Madas Gimnázium.* Tudományos dokumentáció. Budapest, 2001.

FERKAI András: *Buda építészete a két világháború között.* Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1995.

Fővárosi Közlöny, 1928. 2. évf. 28. szám 1344.

LYKA Károly: *Hat év magyar építőművészete. Jelentés az 1930. évi Greguss-jutalomról. Harmadik építészeti évkör (1924–1929).* = *Kisfaludy Társaság Évlapjai 1929–1931.*

NAGY András: „Ez a szép daktilus, a Baár–Madas...” Beszélgetés Áprily Lajossal, a költővel, a Baár–Madas leányliceum új igazgatójával. = *Magyarország*, 1934. szeptember 19.

PAMER Nóra: *Magyar építészeti a két világháború között.* Bp., TERC Kft., 2001.

PELLER Tamás Károly: Egy vízben bomlásnak indult pergamén konzerválásának lehetőségei. = *Műemlékvédelem* 1995. 24.

POTZNER Ferenc: *Medgyaszay István.* Holnap kiadó, Bp., 2004.

RÉBAY Magdolna: *A Baár–Madas Református Leánynevelőintézet.* Bp., Argumentum, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006.

SZABÓ Előd szerk.: *Cseresznyevirág: A Baár–Madas története 1907–1952.* Bp., Baár–Madas Budapesti Református Gimnázium, 2001.

TÓTH Gabriella: A Baár–Madas Gimnázium. Ezer éves a magyar iskola. = *Honismeret*, 1996.

UDVARDY Géza: A Baár–Madas református nevelőintézet. Építőművészet – Lakberendezés. = *Uj idők*, 1930. 2.

File Péter

„Új világosság jelenék...”

Protestantizmus a felkelő nap országában

Vértanúk seregétől a karácsonyi tortáig

– A kereszténység rövid története Japánban

■ Ha képekben gondolkodunk Japánról, képzeletünkben inkább égbe törő pagodák, vörös Torii-kapuk, hulló cseresznyeszirmok vagy sétáló gésák fognak megjelenni, és nem sudár templomtornyok, vagy gyülekezeti termekben kegyesen imádkozó hívek. Ez nem a mi asszociációs képességünk hibája. Japán ugyanis – jöllehet a XVI. század óta egyik célpontja a keresztény misszionáriusoknak – a mai napig az egyik legkevésbé evangelizált ország, mindösszesen 2,3% kereszténnyel az össznépességből.

Tavaly a tél elején került a mozikba Endo Shusaku népszerű regényének, a *Némaságnak* a filmváltozata, amely megtörtént események felidézésével hitelesen ábrázolja a korai jezsuita missziók sorsát és fogadtatását Japánban. A felkelő nap országának XVI–XVII. százada, akárcsak a miénk, az egymást követő háborúk időszaka volt, s az egyre mélyülő politikai válságok a kereszténység terjedésével is összefüggtek.

A sógun, Tokugawa Ieyasu – az országot a császár jelenlétében, de helyette kormányzó személy – veszélyesnek tartotta az Európából hozott idegen vallást, hiszen a földesurak közül is sokan kereszténnyé lettek, s ez megnehezítette a hatalom összpontosítását. 1613-ra a kereszténység tiltott vallás lett, és egyfajta próbaként az embereknek meg kellett taposniuk a Krisztus- és Mária-ábrázolásokat, hogy így bizonyítsák közömbösségüket – vagy éppen el-lenségés érzelmeiket – a keresztényekkel szemben.

Miután a keresztények állhatatossága és kitartása már a Római Birodalomban sem volt halálos fenyegetésekkel megingatható, ebben az időszakban a japán kereszténységnek is – nem túlzás – több ezer vértanúja volt. Tokugawa Iemitsu sógun 1635-ben az országhatárok lezárására kényszerült, kirekesztvén ezzel a katolikus spanyol kereskedőket is az országból. Mindeközben azonban – Dejima mesterséges szigeténél – a buddhista-konfucionista kínaiak mellett a protestáns holland kereskedők is szabadon

folytathatták tevékenységüket. A konfliktus tetőpontja az 1637–1638-as shimabara-i lázadás volt, ahol a sógun kérésére a holland hajók még tüzet is nyitottak a katolikus felkelőkre. A megmozdulás leverése után az életben maradt katolikusok bujdosásra kényszerültek. A *kakure kirishitanok*, azaz „rejtőzködő keresztények” természetesen nem tudtak olyan maradandó emlékeket hagyni, mint a vallásukat később szabadon gyakorló katolikusok, művészeti örökségük mégis megérdemli az utókor figyelmét.

Azonban a hollandok által közvetített protestantizmus se tudott mély gyökeret eresztetni. Egyetlen helyen tudtak kikötni a hajóik – ez volt az általuk bérbe vett Dejima (Nagasaki mesterségesen elhatárolt része), de a helyi lakosokkal való érintkezés lehetősége itt is szigorúan korlátozva volt. Sok japán tanult a fejlett kultúrát hordozó hollandoktól (a fényképészet és az első zongora is az ő révükön jutott a szigetországba!), vallásukat azonban nem gyakorolhatták. Kétszázötven esztendőnek kellett eltelnie, hogy Japán amerikai nyomásra megnyissa ismét kapuit a külvilág felé. Ekkorra már – minden igyekeztük ellenére – messze el voltak maradva a fejlett Európától és Amerikától. Meiji császár megszüntette a sógunok uralmát, és fő célja a hagyományos keleti értékeknek a fejlett nyugati civilizációval való kombinálása volt. Nem meglepő hát, hogy az ebben a korszakban kiadott Meiji-Alkotmány megengedte a japánoknak bármely vallás szabad gyakorlását. Nem azt jelenti ez, hogy a japán társadalom előítéletek nélkül, „tárt karokkal” fogadta be a kereszténységet. A szigetország katolikusaival szemben már nem voltak fenntartásaik, de a protestáns hollandoknak nehezebb volt a bizalmukba férközniük a sakoku (lezárt ország) időszaka alatt. Rengeteg misszionárius érkezett az országba azóta is, de soha nem sikerült annyira integrálódniuk, mint például a szomszédos Koreában.

A kereszténység kulturális hatása mégis erősnek bizonyult Japánban. Ha karácsonykor látogatnánk az országra, itt is feldíszított fákat, színpompás fényeket, és az

USA-ra emlékeztető télapó- és mikulásalakokat látnánk szerte a városokban, mégis kevés japánnak van fogalma arról, hogy valójában mit is ünnepel. Szent Valentin napján népszerű az ajándékozás, újkor viszont tömve vannak a shinto szentélyek, a temetőkben pedig többnyire buddhista síremlékeket találunk.

Egy ilyen szinkretikus környezetben nem csodálkozhatunk, hogy a különböző keresztény felekezetek nem határolódnak el egymástól olyan élesen, mint itt, Európában. Ennek részint az a magyarázata, hogy az egyes emberek hitéletében különböző vallások hatása érhető tetten, másrészt pedig az, hogy a nacionalista érzelmekre támaszkodó kormányok nyomása alatt az addig se túl egységes egyházak darabokra törtek. Tapasztalhatók ugyan köztük kisebb-nagyobb átjárások, összeolvadások és keveredések, de nincs jele a felekezeti egységre való törekvésnek. Mintha egy festőművész összekeverne a palettáján két színt – ez a shinto és buddhista vallás –, és ebbe itt-ott belekeveredne néhány vékony sávnyi az összes többi színből is, ezzel jelképezvén a kereszténységet.

A mai kereszténységnek Japánban egyszerre vannak régi és új vonásai. A második világháború után az Egyesült Államokból érkezett térítők az európaiaktól eltérő hagyományokat közvetítettek, s azok is igazodtak a japán nép kultúrájához. Számunkra éppoly idegen a szentestét ünneplő epres-tejszínes tortaért sorban álló sokaság, mint a templomnak álcázott házasságkötő rendezvény-csarnokok látványa, mindezek azonban elválaszthatatlanok a japán keresztények ünnepnapjaitól.

Mélyebbre kell ásunk, ha szeretnénk a kereszténység, de különösen a protestantizmus „kézjegyét” megtalálni a japán művészetekben, hiszen ott nem annyira feltűnőek, mint a mi kultúránkban. Ám ha megtesszük a kellő lépéseket, és még a japán nyelvben is tájékozódni tudunk valamennyire, szép és értékes műalkotásokra bukkanhatunk.

Gyülekezeti termek és eklektika

– Protestáns templomépítészet Japánban

Pagodák, papírvékony falak, tartóoszlopokra helyezett tetőszerkezet, ergonomikus, átalakítható beltér, teraszok és rengeteg faelem: ezek a fő jellemzői a főként más ázsiai országokból átvett klasszikus japán építészeti stílusnak. Ám hiába keressük őket a protestáns templomokon, mert ezek az elemek kizárólag a shinto-buddhista kegyhelyeken lelhetők fel.

Ennek az az oka, hogy a „legfiatalabb” szentélyek ma is egy korábbi művészettörténeti korszak jegyeit viselik magukon, míg a protestantizmus új jelensége a szigetországban. (Említést érdemel, hogy az építőanyagok mi-

nőségének fejlődésével a Japánban oly gyakori földrengések sem okoztak akkora károkat a kőépületekben, mint korábban, s így nélkülözhetők a hagyományos építészetre jellemző rugalmas faanyagokat.) Az ebből fakadó jellegtelenség végül is jellemzővé vált az idők során: az európai vagy amerikai mérnökök által tervezett épületek többnyire nyugati mintákat követnek. Ilyen például a Musashitoyooka metodista felekezeti templom a Saitama prefektúrai Irumában, amelyben jól látható az elkülönített oltártér. Olyan európai templomokra emlékeztet ez, amelyeket a reformáció idején a katolikusoktól sajátítottak el, de a már fölöslegessé vált elválasztófalat nem bontották le.

Találhatók persze eklektikus megoldások is. A japánok gyakran kiragadnak egy-egy stíuselemet a nyugati templomépítészet különböző korszakaiból, és sajátos egységgé gyúrnak össze őket. Ezért is láthatunk több esetben is akár egy neokoloniál stílusú templomon (ami az egyik legkedveltebb modell az építészetükben) neoromán vagy neogótikus, hosszú, vékony ablakokat, néha klasszicista oszlopokkal kiegészítve.

Ahogy a többi későn evangelizált ország esetében, itt is gyakoriak a gyülekezeti termek és a többi épület közé beolvadó egyszerű imahelyek – bár elmondható, hogy ezek küllemén is fel-feltűnik néha egy gótikus ablak vagy magasba nyúló kereszt, ami a nyugati protestáns (főként református) templomokra nem jellemző. Modern templomok is akadnak, amelyeknek kötetlenebb stílusa nemcsak az építész fantáziájáról árulkodik, hanem a sajátosan japán építőművészet jegyeit is magukon viselik. Ezeket az elegáns vonalakat, s a természetre utaló formák letisztult egyszerűsége jellemzi.

Egyetlen olyan templomuk van, amely hibátlan klasszikus japán stílusban épült. Ez ma már az Egyesült

Államok fennhatósága alatt áll, ugyanis az épület a Hawaii-szigetek fővárosában, Honolulu-ban található. Ez a Makiki keresztény templom, amelyet a Jézus Egyesült Egyháza működtet. Maga az épület, amely egy Fuchino Hego nevű – önszorgalomból építészetet tanult – mérnök munkáját dicséri, s a Kochi kastélyra emlékeztető impozáns struktúrájával fejezi ki a korai japán keresztények Istenbe vetett szilárd hitét. Gyönyörű mennyezetkaszettás belterével és lenyűgöző, orientalisztikus külsejével talán ez a templom tekinthető a japán építő- és egyházművészet legtekélyesebb alkotásának.

Ismerős dallamok, ismerős szerzők – Japán protestáns gyülekezeti énekek

Az egyházak életében azonban a templomnál is fontosabb szerepe van az egyháztagnak hitéletének ritmusát szabályozó eszköznek: a liturgiának. Ennek pedig elengedhetetlen része az egyházi zene, mindenekelőtt a közös gyülekezeti ének. A lehetőség, hogy mindenki bekapcsolódhat az éneklésbe, megerősíti a közösségre tartozás érzését.

Amikor Magyarországon a most is használatos, 1949-es református énekeskönyvet szerkesztették, fontos szempont volt, hogy a gyülekezetek számára ismerős énekek kerüljenek bele. Ugyanezt a japánok a keresztények hosszú időn át tartó üldözése miatt nem teheték meg. Volt viszont egy kedvező adottság, nevezetesen a keleti népeknek a Nyugat zenei világa iránti fogékonysága. S ugyanaz a jelenség, amit a klasszikus és a modern európai zene távol-keleti karrierjében tapasztalhatunk, a nyugati egyházi zenének a japán keresztények közötti népszerűségében is megfigyelhető. Nem maradtak fenn japán egyházi énekek a régebbi korokból, de bizonyítha-

tó, hogy a szigetország keresztény polgárai érdeklődni kezdtek a kontinensről érkezett hittérítők zenei világa iránt, és ez az érdeklődés nem lankadt akkor sem, amikor a hatalom megtiltotta vallásuk gyakorlását. Igaz, névtelen szerzőktől származó zsoltárdallamok is hódítottak a japán gyülekezetekben, de kétségtelen, hogy Bachnak kiemelkedő szerepe van nemcsak általában a művelt keletiek zenei kultúrájában, hanem – közelebről – a lutheránus zeneszerző munkásságának hittérítő hatásában is. A zenetudomány kutatóira vár a feladat, hogy megfejtsék a titkot: milyen összefüggés mutatható ki a keleti népek esztétikai érzékenysége és a Tamás templom karnagyának muzsikája között, de vitathatatlan, hogy a japánok számára az ő zenei világán keresztül vezetett az út mind a klasszikus egyházi, mind pedig a modern világi zene felé.

Jelenleg a szigetország legnagyobb Bach-zenésze Suzuki Masaaki. A munkásságáért a Német Köztársaság Érdemrendjét is elnyert zenész tizenkét éves kora óta játszik orgonán, az Amszterdami Konzervatóriumban szerzett szólistadiplomát. Itt Ton Koopmannal és Piet Keevel együtt tanult. Az ő munkája nyomán alakult meg a Bach Collegium Japan, egy olyan barokk zenei társulat, amely kifejezetten Bach és az általa befolyásolt protestáns zeneszerzők műveire fókuszál. A társulat számos komolyzenei fesztiválon vett már részt világszerte, legnagyobb munkájuk mégis egy tizennyolc éven át tartó projekt, amiben rögzítették az összes Bach-kantátát.

Mindezeket figyelembe véve nem csodálkozunk, ha Bach hamar megtalálta az útját a japán gyülekezeti énekekhez is. De ahogy a „frissen misszionált” országok esetében, itt is számtalan helyről állt össze azoknak az énekeknek a listája, amelyeket a szigetország gyülekezetei liturgikus célra használhattak. 1873, tehát az ország határainak megnyitása után a misszionáriusok beáramlásával hamar minden felekezet készített saját énekgyűjteményt, ezeknek nagy része azonban többnyire európai és észak-amerikai dicséretnek fordításaiból állt. Végül 1903-ban több felekezet összefogásával létrejött egy közös énekeskönyv, a *Sanbika*, azaz *Dicséretetek*.

Ez a gyűjtemény azonban – miként azt európai és ma-

gyarországi példák is mutatják – nem tudta kielégíteni az idő előrehaladtával változó igényeket. Száz év múltán a *Sanbika* és más akkori gyűjtemények szövegei már nemcsak a fiatalok számára bizonyultak érthetetlennek, de az idősebb gyülekezeti tagok számára is homályosnak tűntek. A Japán Református Egyház két irányban próbálta meg feloldani ezt a patthelyzetet. Felfrissítette zenei örökségét, ugyanakkor új énekekkel is gazdagította a „kínálatot”.

Miként a magyar reformátusok a legújabb énekeskönyvük szerkesztésekor, ők is Kálvin példáját követték, aki úgy felügyelte a genfi zsolttárok készületeit, hogy azok a liturgiában is szerepelhessenek. Kichisaburo Yasuda héber és más nyelvű szövegeket felhasználva fordította le a zsolttárokat japánra.

A japán költészetben a rímek használata nem jellemző, így ezek a fordítások sem rímes formában készültek, ellentétben az általunk megszokott Szenci Molnár Albert-féle verzióval. A felekezeti énekek hatása persze nem mérhető Bach muzsikájának varázsához, de zsolttárokat minden protestáns gyülekezetben énekelnek. Nem feltétlenül az „eredeti”, azaz az első fordítás alapján. Ahogy a *Károli Biblia* nyelvezete túlságosan archaikusnak tűnik a mai magyar fiatalok számára, a genfi zsolttárok régies japánját is nehezen érti a hívők XX–XXI. századi nemzedéke. Ezért – a megfelelő anyagi háttér megteremtése után – elkészült a *Sanbika 21*. Ez az énekgyűjtemény tematikájában és dallamvilágában is modern, s egészen különleges feldolgozásokat – részint más felekezetektől átvett énekeket, részint japán dallamokhoz igazított dicséreteket – is tartalmaz. (Az utóbbiak közül több eljutott amerikai gyülekezetekhez is, ahol örömmel fogadták őket.) A japán protestáns énekgyűjtemény sokszínűségét konkrét példakkal is illusztrálhatjuk.

Az első *Sanbika* idejéről fennmaradt énekek között számos olyat találunk, amelyeket Magyarországon is hallhatunk, ha protestáns istentiszteleten veszünk részt. Ilyenek például a Lutherhez köthető *Erős Vár a Mi Istenünk*, vagy az angol eredetű *Aki Értem Megnyíltál* kezdetű énekek. Ha pedig japán dallamokhoz komponált éneket keresünk, álljon példaként az amerikai énekeskönyvekben is elterjedt ének, amelynek japán szövege így kezdődik: *Keresztfának a tövében kézenfogva áll*, vagy a más országok énekeskönyveiből is ismerhető *Ó, az Úrnak szemei ...* kezdetű ének. A magyar protestáns énekeskönyvek majdani újabb kiadásai szerkesztése során érdemes figyelembe venni ezeket a japán példákat is. Éppúgy épülésünkre szolgálhat a „honosításuk”, ahogyan például a német protestánsok énekeinek átvételével is gazdagodott nemzeti kultúránk.

Ismert írók, ismeretlen művek

– Protestantizmus a japán irodalomban

A protestáns himnuszok a liturgiai funkciójukon kívül mást is adtak Japánnak: a kereszténység szótárából átvett új szavakat, és velük egyszersmind új fogalmakat is, olyanokat, amelyeket a japán nyelvben korábban nem, vagy nem kellő árnyaltsággal tudtak csak kifejezni. A „szűz” vagy „szent” szavak például egyszerűen az angol megfelelők japánosított verzióiként jelentek meg a legelső bibliafordításokban (*birujin és santa*). A már meglévő angol dallamokhoz illeszkedő új szavak nemcsak a szókészletüket gyarapították, de különleges ritmusképletek használatára is alkalmassá tettek a japán nyelvet, amelyeket azután kifejezetten kedveltek a kora XX. századi szimbolista költők is.

A Meiji-korszak gyors és radikális változásokat hozott Japán művészeti életében. A Nyugat civilizációs hatásai elsősorban a politikai intézményekben és a mindennapi életben jelentek meg, de nyitottá tették a japán értelmiséget a kontinentális művészetek befogadására is. Az európai és amerikai zene és szépirodalom már-már hipnotizálta a japán művészetértelmiséget, s ennek az volt a következménye, hogy a nyugati stílusirányzatok – a naturalizmus, a romantika és a realizmus – váltak uralkodóvá. Az írók figyelme az ember belső világa felé fordult, hőseik érzelmi élete került a jellemábrázolás középpontjába. (Sokan a szkepticizmust sugalló modern művészeti irányzatok hatásának tulajdonítják, hogy megdöbbenően megnőtt az öngyilkosságok száma, különösen az írók között.)

A protestáns világszemlélet és életfelfogás nyomait nem könnyű kimutatni az újabb kori japán irodalomban. A legnevesebb keresztény „aktivisták” írásai nem minősülnek irodalmi értékűnek, míg az olyan művek szerzői, amelyekben megragadható a reformáció szellemi örök-

sége, paradox módon nem tartoznak köztudatban vallásosnak tekintett alkotók közé. Vannak persze kivételek is. Elsőként Hoshino Tenchi nevét kell megemlítenünk, aki bár életének utolsó két évében felekezetet váltott és katolikus lett, tizenhét évesen kálvinista hitben keresztelkedett meg. A kiváló kalligráfus, költő és harcművész két irodalmi folyóirat elindításában is segédkezett, ezek közül az egyik a *Joshigakusei (Diáklány)* című női magazin volt, aminek hasábjaira neves kortárs költők (Kitamura Tökoku és Shimazaki Tōson) mellett keresztény iskolák diákjai is beküldhették műveiket. Életrajza tanúsága szerint keresztény hite hatott költészetére is.

Kunikida Doppo (1871–1908), a japán naturalizmus egyik megteremtője is beszámol kereszténységéről. 1906-ban kiadott önéletrajzi művében, az *Ano jibunban (Azokban az időkben)* élethűen elmeséli megtéréseinek körülményeit, és azt is, hogy inkább intellektuális meggyőződésből, mint érzelmi okokból döntött a kereszténység mellett. Így ír az *Ano jibunban*: „Olyan kérdések kezdtek foglalkoztatni, mint *Honnan jöttünk? Hová tartunk? Mik vagyunk?*” [...] Egy nap ketten sétáltunk (Itt magára és keresztény barátjára, egy Satō nevű férfira utal, akit a műben Kimura-ként nevez meg), és sokféle dologról beszélgettünk, bár részletesen nem emlékszem, hogy mik voltak azok. Szokásos, súlyos hangján Kimura megkérdezte tőlem: »Nem hiszed, hogy Jézus Krisztus megszületett Betlehemben, hogy megmentse az emberiséget?« Semmi különös nem volt magában a kérdésben, de a »Betlehem« szó egy különös erőt hordozott, és olyat éreztem, amit még eddig sohasem.”

Ez a vallomás talán nem kellően meggyőző bizonyítéka az író-költő megtérés-élményének, de vitathatatlan, hogy a William Wordsworth költészete iránti lelkesedése indította el a kereszténység felé, s ez elég volt ahhoz, hogy ne tagadja meg Krisztust akkor sem, amikor később ezért eltávolították tanári állásából. Ezek a megpróbáltatások inkább megerősítették a hitét, mint hogy lerombolták volna.

Elsősorban nem költőként ismert, de mégis számos verset írt a keresztény aktivista, Kagawa Toyohiko (1888–1960).

Szülei korai halála miatt két amerikai presbiteriánus misszionárius tanár, Drs. Harry W. Myers és Charles A. Logan nevelték fel. Miután megtért, családja kitagadta köréből. Öt éven keresztül dolgozott aktivistaként a kobei gettóban, ahol a japán középréteg számára ismeretlen körülmények – többek között gyerekgyilkosság és illegális prostitúció – uralkodtak.

Később egész életét a szegények és elnyomottak helyzetének jobbítására szentelte. Több mint 150 könyvet írt, amit később egybefoglaltak egy 24 kötetes kiadásban. Irodalmi nobel-díjra jelölték. Műveinek teológiai fókuszában Isten megváltó szeretete és a Jézus Krisztusban való önmegvalósítás gondolata áll. Verseinek jó része olvasható angolul Lois J. Erickson fordításában. Ezek közül példaként egyet magyarítottam Erickson verziója alapján.

Kagawa Toyohiko

Ima

*Tiszta reggelen
Mégmáztam a hegyet*

*Füst a gyárakból
Hömpölyög nyugatról keletre
A nagy, vörös nap előtt.*

*Egy vonat tovapöfög
Kis, távoli földeken át.*

*Ragyogó bimbók mindenütt
Istene a hegyeknek,
A füst,
A nap,
A növekvő gabona,
Imám nehezen önthető szavakba*

*Isten... zöld dolgok...
zöld dolgok... Isten...
Minden kis levél Ura
Minden fán;
Ura a felhőknek mik sodródának
Messze ki a tenger felé,
Köszönöm neked én,
Hogy megmutatád
Jézust
Nekem. Istenem,
Imádkozom,
Hogy a gonoszt tőlem
Vidd távol
Ámen.*

Az epika területén is találhatunk jeles keresztyén alkotót. Ezek közül elsőnek egy női bestseller író, Miura Ayakot kell megemlíteni. A híres *Némaság* szerzőjével, Endō Shūsakuval szokták párhuzamba állítani, akit a katolikus felekezetbeli ellenpárjának tartanak. *Hyōten (Fagypont)* című regénye mélyen protestáns szellemiségű. Egy hokaidói család megpróbáltatásain keresztül illusztrálja az eredendő bűn fogalmának protestáns értelmezését, de – talán könyvének sikere érdekében –, itt még távolságtartóan elemzi azt. Később, miután már elismert regényírónak számít, a *Fagypont* folytatásában, a *Zoku Hyōten*ben fenn tartások nélkül vallja a keresztyénségnek ezt az alaptételét.

A japán írók közül talán Fuchida Mitsuo a leghíresebb, aki azonban elsősorban nem a műveinek, hanem Pearl Harbor 1941-es bombázásában viselt szerepének – az első hullámban támadók vezetéséért – köszönheti páratlan hírnevét. Részt vett a japán flotta vereségével végződő midway ütközetben is, ahol megsérült, és utána már nem kellett frontszolgálatot végeznie. Végül egy konferencián vállalt részvétele tartotta távol a hirosimai katasztrófától. Három könyvet írt (*Midway, Azért a napért és Pearl Harbortól a Golgotáig*), ám ezek történelmi hitelességét sokan vitatják.

Művei közül az utóbbiban olvashatunk megtéréséről. (A háborúban elkövetett kíméletlen tettei miatt őt is hadbírószám elé állították. Azzal védekezett, hogy a szövetséges hatalmak se bántak jobban a japán katonákkal. A bizonyítékok kutatása közben találkozik korábbi repülőmérnökével, aki amerikai hadifogságából visszatérve egy olyan amerikai nőhöz fűződő kapcsolatát idézi fel, akinek a családját japán katonák ölték meg. Ettől a történettől teljesen összeomlik, hiszen annak tanulsága nem fér össze a Bushido bosszúra buzdító tanaival.)

1948-ban aztán egy pamfletet kap kézhez Jacob DeShazer életéről, aki a Pearl Harbor-i bombázás ellencsapásaként végrehajtott Doolittle rajtaütés során esik japán hadifogságba, és az ott elszenvedett kínzások közepette fordul Isten felé: még mélyebben kezd érdeklődni az általa korábban idegennek tekintett vallás iránt. 1949-ben maga is kézbe veszi a *Bibliát*, és megtér. Egy évre rá még DeShazerrel is találkozik. Egy igazi páli fordulatot leíró történet ez, függetlenül attól, hogy mennyire felel meg a történelmi hitelesség követelményének.

Még egy protestáns alkotó érdemli meg a figyelmünket: Hoshino Tomohiro, aki nemcsak költő, de egyben festő is, jóllehet – egy súlyos nyaki sérülését követően – egyetlen ujját sem képes megmozdítani. Kilenc évig tartó mozdulatlanság után egy volt betegtársa arra kérte, hogy – mementóként – írjon alá egy lapot, ő pedig az

anyja segítségével, a szájában tartott tollal teljesítette a kérést. Alkotásait a virágok ihletik. Bennük ismeri fel a világ szépségét, amit a hosszú évek szenvedései eltakartak előle. A *szépség* csodálatában jutott közelebb Istenhez, végül a *Bibliát* olvasva tért meg. Rövid költeményeit festett virágokkal illusztrálja, és ezek láthatóak műveinek Gunmaban megnyitott kiállításán is. Ma is él és alkot, hogy beszámoljon a szenvedései során szerzett lelki tapasztalatairól.

Múlt és jövő

Japán a csodák országa. Hoshino Tomohiro példája kicsit az egész ország újjászületését jelképezi. Azét az országét, amelynek a második világháború valóban a porig, még hozzá a radioaktív porig rombolta egyes részeit. Úgy látszott, hogy az egész társadalom megbénul, de az emberek akarata, szorgalma és hite meghozta gyümölcsét. Azok között a spirituális értékek között pedig, amelyek ezt az országot gazdasági és kulturális értelemben is vezető hatalommá tették, jelen van a keresztyénség, s azon belül a protestantizmus lelki, szellemi tőkéje is. Nem olyan mértékben, mint Európában, de a protestáns gyülekezetek tevékenységének hatása tagadhatatlan.

Szagos Veronika Lilla

Protestantizmus Koreában

1. Történeti áttekintés

■ A kereszténység a XVIII. század második felében a Joseon-dinasztia (조선, 朝鮮, 1392–1910) uralkodásának végén jutott el a Koreai-félszigetre: először a katolicizmus, majd – egy évszázaddal később – a protestantizmus is terjedni kezdett az országban. A korszak uralkodó eszméje a konfucianizmus volt, amelynek szigorú szabályai meghatározták az állam politikai és társadalmi életét is. Mindazonáltal a dinasztia uralkodásának végére a konfucianizmus meggyengült. Miközben a társadalomnak a mindennapi megélhetés gondjaival kellett megküzdenie, s a hivatalnokelit köreiből uralkodóvá vált a korrupció, az imperialista hatalmak Korea meghódításáért versengtek.

A koreai nép már találkozott az új vallás tanításaival, mielőtt a hittérítők hivatalosan megkezdtek volna működésüket. Az első protestáns misszionárius, aki partira szállt az országban Karl Friedrich August Gützlaff (1803–1851) volt. Gützlaff Németországból származott, és Kínában dolgozott térítőként. 1832-ben az angol Lord Amherst fedélzetén jutott el Korea nyugati partvidékére, és annak egyik szigetén kezdte meg működését. A helyi lakosságnak kínai nyelvű *Bibliákat* ajándékozott, azonban egy hónap múlva el kellett hagynia a szigetet, mert nem kapott engedélyt a Joseon kormánytól. A következő próbálkozásra több mint 30 évvel később került sor. Robert Jermain Thomas (1839–1866), angol misszionárius, aki Kínában munkálkodott, 1866-ban az amerikai Sherman cirkálón indult el Koreába. A Sherman cirkáló engedély nélkül egészen Pyeongyangig (평양시, 平壤市) hajózott fel a Daedong folyón (대동강, 大同江), ahol harc tört ki a koreai katonák és a legénység között, a hajót pedig felgyújtották. A harcban maga Thomas is életét vesztette, aki így a koreai protestáns egyház első vértanújává vált. Élete utolsó szakaszában megkísérelte szétosztani a *Biblia* kínai másolatait. 1867-ben Alexander Williamson (1829–1890) mandzsúriai missziós útján egészen Korea határáig jutott el, ahol találkozott néhány

koreaiakkal, akiknek *Bibliákat* adományozott. Ezeknek a kezdeti kísérleteknek azonban nem volt tartós hatásuk.

1872-ben a Skót Presbiteriánus Egyház Mandzsúriába, a koreai határhoz közeli területre küldte John Ross (1842–1915) és John McIntyre misszionáriusokat. Ross itt megismerkedett néhány koreai fiatallal, akiket koreai nyelvtanárként alkalmazott. 1877-ben kiadta az első európai nyelven megjelent koreai nyelvtant,¹ majd 1879-ben az első angol nyelvű könyvet Korea történelméről.² 1878-tól elkezdte fordítani *János és Márk evangéliumát* a koreai fiatalok segítségével, majd 1882-től a fordítás első részeit kinyomtatták, és terjesztetni kezdték az országban. Végül 1887-ben az egész *Újszövetséget* megjelentették koreai nyelven. A munka során a fiatalok megismerkedtek a keresztény hittel, és végül 1876-ban megkeresztelkedtek, így ők lettek az első koreai protestánsok, mielőtt még a külföldi misszionáriusok megérkezhetek volna a félszigetre.

1882-ben Korea egyezményt kötött az Amerikai Egyesült Államokkal, majd ezt követően a többi nyugati országgal is. Ettől kezdve, a külföldiek legálisan utazhattak be és tartózkodhattak az országban, és így a misszionáriusok is engedélyt kaptak arra, hogy megkezdjék működésüket. Az első protestáns hittérítő, az amerikai presbiteriánus Horace Newton Allen (1858–1932) 1884 szeptemberében érkezett meg Jemulpoba (제물포, 濟物浦; ma: Incheon, 인천, 仁川). Allen nem csak misszionáriusként, hanem orvosként is dolgozott. Miután sikeresen kezelte Min Young Ik-et (민영익, 閔泳翊), a királyné unokaöccsét, 1885-ben a kormány engedélyezte számára az első nyugati stílusú kórház, a Gwanghyewon (광혜원, 廣惠院) felállítását. Később a Gwanghyewon modern kórházzá fejlődött, és napjainkban Severance Kórházként működik.

A következő évben, 1885-ben Szöulba érkezett Horace Grant Underwood (1859–1916) presbiteriánus és Henry Gerhard Appenzeller (1858–1902) metodista misszionárius is. Mivel a törvények miatt

közvetlen módon nem hirdethették az evangéliumot, oktatói munkába kezdtek. Underwood fizikát és kémiát tanított a Gwanghyewonban, míg Appenzeller megalapította a Baejae Hakdangot (배재학당), ahol fiúk oktatásával foglalkozott. 1886-ban Mary Scranton (1832–1909), metodista misszionáriusnő létrehozta az Ewha Hakdangot (이화학당, 梨花學堂), amely egy leányiskola volt. Ebből az iskolából fejlődött ki később az Ewha Womans University, amely ma a világ legnagyobb női oktatási intézménye. Ugyanebben az évben Underwood megkeresztelte No Chun Gyeongot (노춘경, 盧春京), aki az első Koreában megkeresztelt koreai protestáns hívő volt. Majd 1887-ben megszervezte az ország első gyülekezetét, a Saemunan Közösséget (새문안교회). Ezt követően a Metodista Egyház is felállította a saját missziós központját, és más felekezetek misszionáriusai is Koreába érkeztek, például 1889-ben az Ausztrál Presbiteriánus Misszió, majd az Üdvhadserég, a Hetednap Adventista Egyház és a Baptista Egyház.

Az 1890-es években a megtértek számának növekedését figyelhetjük meg, s ez az időszak kedvezett a keresztény irodalmi művek terjedésének is. A misszionáriusok számos szótárt és kézikönyvet készítettek a koreai nyelvhez, s fordítani kezdték a vallásos könyveket is, közöttük például *A zarándok útját*. Az évtized elején meghívták az országba John Livingstone Nevius (1829–1893), Kínában tevékenykedő presbiteriánus hittérítőt, hogy magyarázza el a koreai misszionáriusoknak a térítési módszerét (Nevius-módszer). Nevius stratégiájának három alapvető pontja volt: az önellátás, az önfenntartás és az

önigazgatás. Ez a módszer vált a koreai protestáns missziók általánosan elfogadott irányelvévé, és tette lehetővé a hívek számának gyors növekedését.

1901-ben a Presbiteriánus Egyház megalapította Pyeongyangban a Presbiteriánus Teológiai Szemináriumot. Az első hét diák 1907-ben fejezte be a tanulmányait, és ugyanebben az évben felállították az első független presbitériumot. A szemináriumot végzett diákokat felszentelték, és így ők váltak az első koreai lelkészekké. Ettől kezdve a gyülekezetet koreai lelkészek vezették. 1911-ben elérkezett az idő az első generális zsinat összehívására. A zsinat első ülését 1912-ben Pyeongyangban tartották, ahol H. G. Underwoodot választották moderátorrá, és elhatározták, hogy misszionáriusokat küldenek Kínába, Santung tartományba. Három lelkész el is utazott Santungba és ott megkezdte a missziós munkát.

Az évtized legjelentősebb eseménye az 1907-es ébredési mozgalom volt, amely Pyeongyangban vette kezdetét, majd elterjedt az egész félszigeten, és Mandzsúriába is eljutott. 1907. január 6-án, a mozgalom első nagy rendezvényén 1500 hívő gyűlt össze, akik napközben a *Bibliát* tanulmányozták, este pedig prédikációt hallgattak. A mozgalom a hívek számára lelki és erkölcsi megújulást hozott, és hatására sokan megtértek. 1910-re már a népesség egy százaléka protestáns volt. A megújulásban kétségtelenül szerepet játszott az ország bizonytalan politikai és kulturális helyzete is. 1905-ben Korea protektorátusi szerződést kényszerült kötni Japánnal, minek következményeként a japánok beavatkoztak az ország életébe. 1907-ben Korea követeket küldött a hágai békekonferenciára, hogy segítséget kérjen a nagyhatalmaktól. A törté-

tek miatt a japán kormány kijelentette, hogy jogosult háborút kezdeményezni Korea ellen, és elérte, hogy Gojong (고종, 高宗, 1852–1919) császár lemondjon, a trónt pedig a fia, Sunjong (순종, 純宗, 1874–1926) foglalta el.

1910-ben Korea elvesztette önálló államiságát, és a Japán Birodalom részévé vált. Azonban a protestáns hívek száma továbbra is emelkedett, és gyülekezetek elkezdtek magukat a szociális és politikai tevékenységek mellett. Az agresszív elnyomás miatt számos Japán-ellenes csoport jött létre, amelyeknek sok keresztény tagja is volt. 1912-ben 124 embert vádoltak meg azzal, hogy merényletet akartak elkövetni Terauchi Masatake (寺正毅, 1852–1919) japán főkormányzó ellen. A vádlottak közül 98-an keresztények voltak. Az állítólagos összeesküvők közül végül csak 6 embert mentettek fel bizonyíték hiányában.

További konfliktusokhoz vezetett a protestáns közösséggel, hogy a gyarmati kormány megpróbálta a saját „hazafias” iskolarendszerét rákényszeríteni a koreai nemzetre. A misszionáriusok sok iskolát és egyéb intézményt alapítottak, azonban a főkormányzó 1915-ben kiadott egy rendeletet, amelyben a japánt tette hivatalos nyelvvé az országban, és betiltotta a vallásos oktatást, valamint az istentiszteleteket a magániskolákban. A rendelet a keresztény közösségek megdöbbenését váltotta ki, és ez lett az egyik fő oka annak, hogy a keresztények is belekeveredtek a Koreai Függetlenségi Mozgalomba.

Az 1919-es Március Elsejei Mozgalmat (koreaiul: Samil undong, 삼일 운동,三一運動), amely kihirdette, hogy Koreának joga van Japántól függetlenül létezni, nagyrészt vallási vezetők szervezték. A Függetlenségi

Nyilatkozat 33 aláírója közül 16-an protestánsok voltak. A mozgalom ugyan békés volt, azonban a japánok kíméletlenül elnyomták. A követőit börtönbe vetették, és sokukat kivégezték. Az üldözésnek sok keresztény is áldozatul esett, a japán seregek a templomokat felégették, és egy látványos incidens során egy falu lakosait beteretlék a helyi templomba, amit utána felgyújtottak.

A Március Elsejei Mozgalom elnyomása után a protestáns hívek körében két párt jelent meg: egy teológiailag liberális és társadalmilag aktív, illetőleg egy teológiailag konzervatív párt, amely csak egyházi ügyekkel foglalkozott. Az 1920-as évektől, amikor jelentősen megnövekedett a hívek

száma, a konzervatív párt vált dominánssá. A keresztények számára súlyos problémát jelentett, hogy 1925-től megkövetelték a sintó szentélyek szertartásain való részvételt, majd – 1935-től – az egyetemisták és az állami alkalmazottak számára is kötelezővé tették azt. Jóllehet azt mondták, hogy a szertartásokon való részvétel inkább hazafias, mint vallási cselekedet, a koreai keresztények számára mégis sértő és fenyegető volt, hogy vallásuk gyakorlását bálványimádásnak minősítették.

1938-ban a gyarmati uralom rákényszerítette a Presbiteriánus Egyházat, hogy az általános zsinaton határozatot hozzon arról, hogy a sintoizmus nincs ellentétben a keresztény hittel. Ezt követően a többi gyülekezet is hasonló határozatokat hozott. 1938 és 1945 között körülbelül 2000 ellenálló protestánst tartóztattak le, és mintegy ötvenen vértanúhalált haltak. A misszionáriusokat pedig, akik visszautasították a szentélyrendelet betartását, száműzték.

A II. világháború végén Japán vereséget szenvedett, és így 1945. augusztus 15-én Korea végre felszabadult a közel negyven éven át tartó gyarmati uralom alól. Az öröm azonban nem tarthatott sokáig, mivel a 38. szélességi fok mentén az országot kettéosztották. Észak-Koreában, ami szovjet befolyási övezetbe került, a keresztények olyan politikai pártokat alakítottak, mint a Keresztény Szociáldemokrata Párt vagy a Keresztény Liberális Párt, amelyeket nemsokára üldözni kezdtek. Az egyházi hivatalnokok számára kötelezővé tették, hogy csatlakozzanak a Koreai Keresztények Szövetségéhez (koreaiul:

Joseon Geuriseudogyo Yeonmaeng, 조선그리스도교연맹), és mindenkit, aki visszautasította a csatlakozást, letartóztattak illegális szervezethez való tartozás miatt. A templomokat elkobozták és világi használatba vették, sok keresztény pedig délre menekült, míg azokat, akik északon maradtak, nem sokkal a koreai háború kitörése előtt összegyűjtötték és tömegesen kivégezték.

Délen az amerikaiak „be nem avatkozás” politikája lehetővé tette, hogy a keresztények szabadon kezeljék a saját ügyeiket. Az összes felekezeti egyház elkezdte helyreállítani eredeti formáját, és újjászervezni magát. Azonban nehézséggel kellett szembenézniük, amikor azok a hívek, akik a sintó szertartásokon való részvétel megtagadása miatt be voltak börtönözve, ragaszkodtak hozzá, hogy a gyülekezetüket újjáépítsék, és elhatárolódtak azoktól a lelkészekől és presbiterektől, akik részt vettek a szertartásokon. A feszültség végül is szakadáshoz vezetett a presbiteriánus egyházon belül: a „lázadók” kiváltak, és megalakították a Goryeopa (고려파) gyülekezetet. Az 1950-es években az anyagi károk felszámolása is megkezdődött, és különféle szociális szolgáltatásokat biztosítottak a háború sújtotta lakosságnak. Közvetlenül a háború utáni időszakban ruha- és ételosztásokat szerveztek, árvaházakat alapítottak, részt vettek a sürgősségi orvosi ellátásban, és segítettek a menekültek szállításában. A hívek száma pedig folyamatosan növekedett ebben az időszakban is, azonban a lakosság 3 százalékát még mindig nem haladta meg.

A gyors növekedés az 1960-as években kezdődött el, amikor a hívek száma megduplázódott, és meghaladta a népesség 6 százalékát. A korszakra a fokozott társadalmi és evangelizációs aktivitás volt jellemző: a prostituáltak és munkások felkarolása, a koreai lelkészek külföldi missziós munkája, segítségnyújtás a külföldi országoknak, országos rádióhálózat, a Christian Broadcasting System létrehozása, valamint az oktatás támogatása tette emlékezetessé ezt az időszakot.

A koreai protestáns egyház 1984-ben ünnepelte százéves fennállását. A hívek száma azóta is szüntelenül növekszik, és 2015-re már meghaladta a népesség 19

százalékát, amivel jelenleg a legnagyobb lélekszámmal rendelkező vallás Koreában.³ Valamint az országban működik a világ legnagyobb gyülekezete is, a Yoido Teljes Evangéliumi Gyülekezet (여의도 순복음 교회, 汝矣島純福音教會), amely közel egymillió taggal rendelkezik.

2. Templomépítészet

Ha Szöulban járunk, meglepődve tapasztalhatjuk, hogy a felhőkarcolók között milyen sok templomépülettel találkozhatunk. Ha pedig az éjszakai látképét csodáljuk, számtalan piros vagy fehér neonkeresztet vehetünk észre, ami egy-egy katolikus vagy protestáns templomot je-

löl. Mi is jellemző ezekre az épületekre, milyen sajátosságokat figyelhetünk meg?

A keresztény építészet az 1800-as évek végén vette kezdetét a félszigeten. A templomok többsége ugyan nyugati stílusban épült, nyugati építészek által, azonban egyedi koreai vonásokat is felfedezhetünk rajtuk. Az ország első protestáns temploma, a Jeongdong metodista templom (Chungdong First Methodist Church, 정동제일교회, 貞洞第一教會) 1897-ben épült meg. Miután Appenzeller megérkezett az országba, kezdetben egy *hanokban*, vagyis hagyományos koreai házban tartott istentiszteleteket, amelyet Béthel kápolnának nevezett. 1887-ben az istentiszteletek céljára felújított egy tradicionális épületet azon a területen, ahol ma a Jeongdong templom is található. Miután a közösség létszáma meghaladta a 200 főt, új templomot építettek, amely megegyezik a napjainkban is látható épülettel. Kezdetben 380 m² nagyságú volt, és 500 ember befogadására volt képes. A hívek koreai stílusban a földön ültek, a férfiakat és a nőket pedig egy függöny választotta

el egymástól. Az 1910-es évek végén reform söpört végig az országon, amelynek következtében eltűnt a férfiakat és a nőket elválasztó függöny, és fapadokat helyeztek el a templomban. Mivel a hívek száma tovább növekedett, 1926-ban két oldalhajóval bővítették ki, és így már 1500 ember befogadására vált alkalmassá. A templom neogótikus stílusban épült, és az ebben az időben készült angol templomokkal mutat hasonlóságot. A külsejét vörös téglák alkotják, és a nyugati sarkában álló négyszögletes harangtorony jelzi az épület funkcióját. A díszítés egyszerű, azonban ahol szükséges volt, ott alkalmaztak csúcsíveket, mérműveket és oszlopokat. A belső tér megőrizte az eredeti állapotot.

A teljesen nyugati stílusban épült templomok mellett találhatunk olyan épületeket is, ahol a nyugati és a koreai építészet keveredését figyelhetjük meg. Jó példa erre a szöuli anglikán székesegyház (성공회서울성당, 聖公會 서울聖堂), amely román stíluselemeket ötvöz hagyományos koreai és bizánci elemekkel. A székesegyház építése 1922-ben kezdődött meg Arthur Stansfield Dixon (1856–1929), angol építész tervei alapján. 1926. május 2-án avatták fel, azonban a teljes építkezés csak 1996-ban fejeződött be. A felszentelés idején a templom háromszintes, 992 m² alapterületű volt. A templom latin kereszt alaprajza, a kereszthajó, a gránit használata, a félkör alakú kápolna francia mintákat követ, a geometrikus elrendezés, a vörös téglák használata díszítésként a német, míg a harangtorony az olasz romanikára emlékeztet. A hagyományos koreai építészet hatásai figyelhetők meg az ereszek díszítésében, az ablakok rácskeretében, a cseréptetőben, valamint az öt hagyományos szín haszná-

latában az ólomüveg ablakokon. Ugyanakkor a cseréptető a bizánci építészetben is megtalálható. Ha belépünk a székesegyházba, 12 kőoszlopot vehetünk észre, ami a 12 apostolt szimbolizálja, míg a szentélyt egy Krisztus-mozaik díszíti.

A teljesen egyedi, tradicionális koreai stílusban épült templomokra is találhatunk példákat. A Gangwha anglikán székesegyház (대한성공회 강화성당, 大韓聖公會 江華聖堂) 1900-ban épült meg Ganghwa-szigetén az ország első anglikán és egyben első hanok-stílusú templomaként. Az évek során ugyan számos restauráláson esett át, mégis megőrizte eredeti formáját. A kétszintes, 4x10 méter téglalap alaprajzú épületet kívülről hagyományos koreai építési stílus jellemzi, és inkább emlékeztet buddhista vagy konfuciánus szentélyre, míg belső elrendezése a nyugati bazilikákét követi. Hogy koreai stílusban épült, annak az az oka, hogy a nyugati stílusú templomok építéséhez téglát és más olyan anyagokat használtak, amelyek a koreai építészek számára ismeretlenek voltak. Így külföldi munkásokat kellett volna hozatni nyugatról vagy Kínából. Ezzel szemben egy koreai stílusú ház megépítése lehetővé tette, hogy helyi mesterembereket alkalmazzanak, akik így könnyedén elkészíthették a templomként szolgáló épületet. Szintén hagyományos stílusban épült meg a Geumsan presbiteriánus templom (금산교회, 金山教會) Gimjeben (김제시, 金堤市). A területen 1897-ben kezdődött meg a missziós munka, és kezdetben más épületeket használtak istentiszteletre. Azonban 1909-ben Lewis Boyd Tate (1862–1929) hittérítő fáradozásainak köszönhetően lehetővé vált egy saját templom megépítése. A templom L vagy ㄴ, koreai betű (kiejtve: k/g) alak-

ban épült, egyik szárnya észak–dél irányban 5 gan,⁴ másik szárnya nyugat–kelet irányban 3 gan volt. A két külön szárny a nemek elkülönítésére szolgált, egyik szárnyban ültek a férfiak, a másikban a nők. Mint a Jeongdong metodista templom esetében is, egy függöny is volt a két terület között a szárnyak találkozásánál, a szóközi emelvényénél.

A japán gyarmati uralom alól való felszabadulás és a koreai háború után a koreai építészek kísérletezni kezdtek. A technikai korlátok és a tapasztalathiány ellenére a modernizmusból merítettek ötleteket nemcsak a világi építészetre, hanem az egyházi építészetre is. A modern protestáns templomépítészetre egyik legjellegzetesebb építménye a Kyungdong presbiteriánus templom (경동교회, 京東教會), amely 1981-ben épült meg, és Korea egyik legkiemelkedőbb építésének, Kim Swoo Geun-nek (김수근, 金壽根, 1931–1986) a munkája. A templom külső formája az imádságra összekulcsolt kéz motívumán alapul, és a teljes kompozíció több függőleges panelszerű falból áll, egyetlen ablak nélkül. A függőleges falak a tetőhöz közel vízszintesen meg vannak hajlítva, hogy az imádkozó kezek képzetét nyújtsák. A templomba az épület háta mögül induló hosszú, keskeny lépcsőn juthatunk el, amely arra szolgál, hogy a látogató felkészüljön a spirituális térbe való belépésre. A belső tér meglepően sötét, vakolatlan betonfalak veszik körbe, amelyek a csupaszság érzetét keltik.

Ha koreai protestáns templomokról beszélünk, akkor szólnunk kell az úgynevezett óriás gyülekezetekről, vagy más néven megacsörcsökről (angolul: megachurch) is. Megacsörcsnek nevezünk minden olyan gyülekezetet, ahol a hívek átlagos részvétele a hétvégi istentiszteleten meghaladja a 2000 főt. Szöulban összesen 17 ilyen gyü-

lekezetet van, és a világ tíz legnagyobb gyülekezete közül is négy Koreában található. Ha a templomaikat nézzük, általánosan elmondható róluk, hogy külsőre inkább hasonlítanak egy stadionhoz vagy egy hatalmas irodaházhoz, mintsem istentiszteleti helyhez. Csak egy-egy, a tetjükön vagy az oldalukon elhelyezett kereszt jelzi, hogy valójában milyen épületről van szó. A belsejüket hatalmas, nyitott terek jellemzik, díszítésük egyszerű. A központi részükön egy emelvény helyezkedik el a szószékkal, amelyet félkörívben vesznek körül a padok és a lelátók. Általában az emelvény mellett található a kórus. A legnagyobb megacsörcs, a korábban is említett, Yoido Teljes Evangéliumi Gyülekezet templomának építése 1973-ban fejeződött be, amely a hívek adományai nélkül nem valószínűsíthető volt. A tagok számának folyamatos növekedése miatt 1986-ban kibővítették, és így egyidejűleg 25 000 ember befogadására vált alkalmassá. Egy átlagos vasárnap körülbelül 200 000-en vesznek részt az istentiszteleteken, amelyek reggel 7 órától zajlanak, egészen este 7 óráig. Az istentiszteletek alatt hatalmas kivetítők könnyítik meg a hívők dolgát, amelyeken az egyes részek angol, kínai és japán nyelvű fordításai láthatók.

3. Zene

A templomépítészetéhez hasonlóan a koreai egyházi zenéről is elmondható, hogy alapvetően a nyugati kultúra hatott rá, sok kölcsönzést, átvételt figyelhetünk meg benne, s ebben a kereszténység hatásának jelentős szerepe volt. Az 1880-as évek végén a nyugati zenét az amerikai misszionáriusok honosították meg a szigetországban. Bizonyos ismeretekkel már ezt megelőzően is rendelkeztek

a nyugati zenéről, azonban ez csak egy szűk elitre volt jellemző. Ennek az elitnek a tagjai ismerték a nyugati tudományos értekezéseket, a katolikus egyházi énekeket, és az olyan nyugati hangszereket is, mint az orgona vagy a cimbalom.

Az egyházi énekek másolása 1888-tól az Ewha Hakdangban kezdődött meg, és Mary Scranton misszionáriusnő megkezdte az énekkutatást. Margaret Bengel Jones pedig 1892-től egyházi éneket tanított a Yeonghwa Hakdangban (영화학당) Incheonban, ahol 1890-től vette kezdetét az oktatás. Ugyanebben az évben a férjével, George Heber Jonesszal (1867–1919) és L. C. Rothweilerrel kiadták az első koreai egyházi énekeskönyvet, a *Chanmigát* (찬미가, 讚美歌), amely 27 dal szövegét tartalmazta, majd 1895-ben újból megjelentették, immár 81 énekkel. 1894-ben Underwood munkájának köszönhetően megjelent a *Chanyangga* (찬양가, 讚揚歌), amelyben először

voltak láthatóak négyszólamú, ötvonalas kottarendszerben lejegyzett dalok, összesen 117. Mind a Chanmiga, mind a Chanyangga lefordítva azt jelenti, hogy dicsőítő ének, és ebben a műfajban a következő évtizedben még további tíz kötet készült el.

Ezeknek az énekeknek a jellegzetes stílusa, a nyugati eredetű egyszólamú dallamokkal és lefordított szövegekkel, valamint egyszerű kísérettel a XIX. századi amerikai ébredési mozgalmak gyakorlatából származott. Az énekeket harmóniummal kísérték, amiket az 1890-es években Amerikából vagy Japánból hoztak be az országba, és néhány még ma is megtalálható a koreai vidéken. Az egyszólamú éneklés napjainkban is fennmaradt,

azonban az oktatási színvonal emelkedésével a templomi kórusok képzett hangú énekesekkel teltek meg.

A nyugati énekek átvétele mellett láthatunk próbálkozásokat a tradicionális koreai zene egyházi életbe való átültetésére is. Pak Dong Jin (박동진, 朴東鎭, 1916–2003), híres *pansori* (판소리)⁵ énekes *Yesujeon* (예수전), vagyis *Jézus története* címen egy új művel bővítette a repertoárját. Pak az 1980-as években vette fel a *Yesujeont*, és egy ciklusban jelentette meg a pansori történeteket. A felvételeken Pak a szokásos kísérőjével dolgozott együtt, és az énekek szerkezete megegyezett a hagyományos pansoriéval, amelyben a narráció, az ének és a drámai cselekmény keveredik. A rendszeresen ismétlődő ritmikus ciklusok használata, a fix belső szerkezet, a hangnemek és a dallamformák szintén pansorira emlékeztetnek. Maga Pak így nyilatkozott a *Yesujeon*ról: „Keresztény vagyok. Ez nem csak egy történet Istenről, hanem egy történet az egyszerű

emberek üdvözítéséről. A pansori, amelyért kineveztek, egy régi kínai háborút mesél el, szóval miért ne lehetne egy történetem Izrael történelméről is? Amikor megalkottam a Jézus történetét, a pansori összes hagyományos elemét felhasználtam, és nem látok benne semmi rosszat. A mai világban élünk, ezért mai nyelven kell az emberekhez fordulnunk.”⁶ A második újkori pansorit, amely szintén tradicionális jellegzetességekkel rendelkezett és a *Hegyi beszéden* alapult, Seong U Hyang (성우향, 1935), pansori énekesnő al-

kotta meg, aki szintén keresztény volt.

1983-ban Yang Seung Hui (양승희, 1948), *gayageum* (가야금, 伽倻琴)⁷ művész egy keresztény himnuszt adott elő, amelyet Hwang Byeong Gi (황병기, 黃秉冀, 1936) írt át a hangszerre. Négy évvel később, 1987-ben Mun Jae Suk (문재숙, 1953) egy egész kötetet állított össze új tradicionális stílusú zeneművekből és átdolgozásokból *Gayageum chanyang gokjip* (가야금 찬양곡집, jelentése: dicsőítő énekek gayageum-re) címen. A kötetben található darabokat maga Mun Jae Suk és további híres zeneszerzők írták, illetve hangszerelték át. Mun Jae Suk jól ismert gayageumművész, valamint az Ewha Womans University professzora.

A koreai egyházi zenénél szólnunk kell a KCCM-ről (Korean Contemporary Christian Music), vagyis a kortárs koreai keresztény zenéről is. Ez olyan műfaj, amely az idő előrehaladtával lassan bontakozott ki. A koreai háborút követően az amerikai misszionáriusok gospel énekeket hoztak magukkal az országba, amelyek többsége az 1950-es, 1960-as években volt közkedvelt. 1969. november 2-án néhány koreai popénekes a szülői Gyeongdong templomban gospeleket énekelt az istentiszteleten, amely ugyan nagyon megosztotta a híveket, de így végre megindult a kortárs keresztény zene népszerűsítése Koreában is. Ezt követően, a '70-es évektől megkezdődött az énekek fordítása is. 1971-ben Jo Yeong Nam (조영남, 趙英男, 1945) lefordította a *Just a Closer Walk With Thee* című amerikai gospelt, amelyet nyilvánosságra is hozott. Az ének nagyon népszerű lett, aminek következtében Jo elhatározta, hogy egy egész albumot fog kiadni keresztény kortárs énekekkel, és a következő évtől több ilyen lemeze is megjelent. 1973-ban O Dae Won (오대원, eredeti nevén: David E. Ross), misszionárius megalapította a *Yesujeondodant* (예수전도단), amely nem csak énekefordításokat készített, hanem saját kortárs keresztény énekeket is komponált. A '70-es évek végétől sok jelentős keresztény hírességnek köszönhetően a KCCM virágzásnak indult Koreában, amely egyben a Yoido Teljes Evangéliumi Gyülekezet növekedésének is köszönhető. Ezt az irányzatot még napjainkban sokan követik.

A '80-as évekig sok európai és amerikai egyházi ének maradt fenn a koreai gyülekezetekben, és a vasárnapi istentiszteletek többsége megőrizte az egyházi énekekből és prédikációból felépülő hagyományos formát. Azonban a fiatal presbiterianusok elkezdtek Taizé stílusú énekeket alkalmazni az összejöveteleiken. Ezeket az egyszerű, ismétlődő énekeket angolul vagy koreai fordításban éneklük, és inkább gitárral kísérik, mint billentyűs hangszerekkel, míg a megacsoportok istentiszteletein több mint százfős énekkarok szolgálnak teljes zenekari kísérettel. Az utóbbi években a hagyományos koreai zene

is egyre inkább elfogadottá válik a keresztény szertartásokon, azonban még mindig ritkaságnak számít a templomok falain belül.

4. Irodalom

Nem sokkal a protestáns misszionáriusok megérkezése után a félszigetre, a koreai keresztény irodalom is megszületett. Ahogy azt a történeti részben láthattuk, számos szótár, koreai nyelvkönyv, illetve vallásos mű fordítása készült el a hittérítők tevékenységének köszönhetően. A kínai protestáns irodalom már az 1870-es évektől elkezdett beszivárogni az országba, s ez előkészítette a terepet a protestantizmus gyors terjedéséhez. Ezek az alkotások a koreaiak számára is érthető módon magyarázták meg az új vallást, és míg a le nem fordított kínai értekezések és könyvek a felsőbb, műveltebb rétegeket érték el, a köznyelvre lefordított művek a kevésbé

tanult közemberekhez is eljutottak. A protestáns irodalom nagy része, amely végül Koreába is megérkezett, kezdetben az országon kívül került nyomtatásba, és a Mandzsúriában vagy Japánban élő koreaiak olvasták először. Miután Korea megnyitotta kapuit a külföldiek előtt, és megkezdődött a hittérők munkája, terjesztésüket törvény tiltotta. A koreai misszionáriusok ezeket a kínai szövegeket lefordították, és terjeszteni kezdték. 1881 és 1896 között több mint 50 kínai traktátust fordítottak le és adtak ki a félszigeten. Ezek közül a legjelentősebbek William Milne (1785–1822) *Zhang Yuan liangyou xianglun* (張袁兩友相論, The Two Friends); Ferdinand Genähr (1823–1864) *Miaozhu wenda* (廟

祝問答, Conversation with a temple keeper); Griffith John (1831–1912) *Dehui Rumen* (德慧入門, The Primer of Virtue and Wisdom) és *Yinjia guidao* (引家歸道, Leading the Family in the Right Way) című műve.

A szövegek megjelentetésére a misszionáriusok 1889-ben megszervezték a Korean Religious Tract Societyt (대한기독교서회), amely H. G. Underwood otthonában működött Szöulban, és Trilingual Press, amely egy metodista misszióban kapott helyet. A Korean Religious Tract Society alapszabályát 1890. június 25-én fogadták el, és először két könyvecskét jelentettek meg, amelyeket H. G. Underwood és Samuel Austin Moffett (1864–1939), presbiteriánus misszionáriusok írtak. A társaság munkájának fontos része volt az 1905-ben létrehozott börtönkönyvtár, amelynek hatására tizenketten keresz-

telkedtek meg egy év alatt a városi börtönben, miután olvasták a *Bibliát* és a társaság könyveit. A munka folyamatos növekedésével a régi székhely csakhamar kicsinek bizonyult, ezért a társaság 1911-ben új helyre költözött, majd 1919-ben a szervezet nevét is megváltoztatták The Christian Literature Society of Koreara. Ők adták ki a vasárnapi iskola tananyagait, a segédanyagokat a Korea Sunday School Association számára, valamint számos keresztény szervezet folyóiratait. Szintén az ő gondozásukban jelent meg a *The Union Hymn Book* is.

A misszionáriusok tevékenysége mellett néhány koreai költő munkásságában is megfigyelhetőek keresztény hatások, a keresztény szellemiség. Korea egyik leghíresebb költője, Yun Dong Ju (윤동주,尹東柱, 1917–1945), akinek több versében is érezhető a keresztény háttér, vallásos családban nőtt fel, és gyerekkorában meg is keresztelték. 1917. december 30-án született egy észak-mandzsúriai faluban. 1936-tól Pyeongyangban a Soongsil Közpiskolában tanult, majd 1938-tól Szöulban folytatott

tanulmányokat a Yeonhui Universityn (연희대학교). 1942-ben Japánba utazott, hogy angol irodalmat tanuljon, azonban 1943-ban letartóztatták, és 12 hónapig házi őrizetben tartották. A következő évben két év börtönre ítélték Japán-ellenes tevékenységért. A fukuokai börtönben megbetegedett, és ott is hunyt el, 1945 februárjában. Egyetlen verseskötete halála után jelent meg, 1948-ban, *Az ég, a szél, a csillagok és a vers* (하늘과 바람과 별과 시) címmel. Az *Egy gyertya* (초 한대, angolul: *A Single Candle*, amely magyar fordításban nem jelent meg) című korai versében, amelyet 1934. december 24-én írt, egyértelmű keresztény utalásokat találhatunk. A báránycsont említése a versben Isten Bárányára emlékeztet, ami szokatlannak, meglepőnek tűnt, de egy olyan újszerű képalkotás szándékát is jelezte, ami egyedülálló volt a költő írásaiban. Az egyszerű gyertya, amely karácsony estéjén lobban fel, az ő versében nemcsak emlékeztet Krisztus áldozatára, hanem a költői nyelve erejével meg is jeleníti azt. Az *Amíg a hajnal eljön* (새벽이 올 때까지, angolul: *Until the Dawn Comes / Until Daybreak*, magyar fordításban nem jelent meg) című, 1941. májusi versében a jelenet erősen emlékeztet a közelgő utolsó ítélet napjára. A szintén 1941 májusában született *A kereszt* (십자가, angolul: *The Cross*, magyar fordításban nem jelent meg) című versében kijelöli azokat a keresztény princípiumokat, amelyek fontosak számára. Ez pedig nem más, mint az önfeláldozás elve.

Kim Hyeon Seung (김현승, 金顯承, 1913–1975) költő 1913. április 14-én született Pyeongyangban, egy protestáns lelkész második gyermekeként. Gyermekkor nagy részét Gwangjuban (광주시, 光州市) töltötte, majd 1937-ben diplomázott a Soongsil Universityn (숭실대학교, 崇實大學校). Költői karrierje 1934-ben vette kezdetét, amikor *Te, amikor a magányos téli este eljön* (쓸쓸한 겨울 저녁이 올 때 당신들은, angolul: *At the coming of lonely winter evening should you*, magyar fordításban nem jelent meg) című verse megjelent a Dong-a Ilbo (동아일보, 東亞日報) népszerű koreai lapban. Az 1950-es évektől professzorként dolgozott a Chosun Universityn (조선대학교, 朝鮮大學校), ahol kreatív írást tanított, és 1951-ben megalapította a *New Literature* című irodalmi folyóiratot. 1975. április 11-én hunyt el. Műveiben, mint *Az Őszi imádság* (가을의 기도, angolul: *Autumn Prayer*, magyar fordításban nem jelent meg) című versében is egyértelműen megjelenik keresztény hite.

JEGYZETEK

- 1 ROSS, John: *Corean primer: being lessons in Corean on all ordinary subjects, transliterated on the principles of the „Mandarin primer”, by the same author.* American Presbyterian Mission Press, 1877.
- 2 ROSS, John: *History of Corea, Ancient and Modern; with Description of Manners and Customs, Language and Geography.* London, 1891.
- 3 Vö. a 2015-ös népszámlálási adatokkal: Az ország teljes lakossága 49 052 389 fő, ebből 27 498 715 fő vallotta magát vallás nélkülinek, 13 566 072 fő kereszténynek (9 675 761 fő protestáns, 3 890 311 fő katolikus), és 7 619 332 fő buddhistának:
http://kosis.kr/statHtml/statHtml.do?orgId=101&tblId=DT_1PM1502&conn_path=I2
(utoljára ellenőrizve: 2017.10.12.).
- 4 Gan (간, 間): Hagyományos koreai mértékegység, ami kb. 2 méternek felel meg.
- 5 Pansori (판소리): hagyományos koreai műfaj, mely egy narratív zenei előadásmódot takar. Egyszereplős színpadi játéknak tekinthető, amelyben a gwangdae (광대) nevű narrátor-énekes rekedtes hangon elmondja, elénekli a történetet. Az éneket egy dobos kíséri, aki időnként közbekiáltásokkal biztatja az énekest, vagy röviden kommentálja a történeteket. (Vö. OSVÁTH Gábor: *A koreai irodalom rövid története.* Bp., ELTE, 2016, 26.)
- 6 HOWARD, Keith David: *Christianity and Korean Traditional Music.* = DUECK, Jonathan – REILY, Suzel Ana szerk.: *The Oxford Handbook of Music and World Christianities*
<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199859993.001.0001/oxfordhb-9780199859993-e-005> (utoljára ellenőrizve: 2017.10.19.)
- 7 Gayageum (가야금, 伽倻琴): 12 húros, citerához hasonló koreai hangszer.

IRODALOM

A Handbook of Korea. Seoul, Korean Overseas Information Service, 1993.

AHN, Jae-Eun: *A misszió elméletének fejlődése a koreai református egyházban.* Ford. BÚCSI Lajos. Komárom/Komárno, Calvin J. Teológiai Akadémia, 2000.

BUSWELL, Robert E. – LEE, Timothy S., szerk.: *Christianity in Korea.* Honolulu, University of Hawaii' Press, 2006.

CLARK, Allen D.: *A History of the Church in Korea.* Seoul, The Christian Literature Society of Korea, 1986.

CSOMA Mózes: *Korea. Egy nemzet, két ország – A közös gyökerektől.* Bp., Napvilág, 2013.

OSVÁTH Gábor: *A koreai irodalom rövid története.* Bp., ELTE, 2016.

Religious Culture in Korea. Seoul, Hollym International Corp. Elizabeth, NJ, 1996.

SUH, Kwoeng-il: *Christianity and Korean Culture. = Korean Cultural Heritage – Thought & Religion.* Seoul, The Korea Foundation, 1996, 244–253.

YIM, Seock-jae: *City as Art – 100 Notable Works of Architecture in Seoul.* Seoul, Hollym, 2011.

INTERNETES FORRÁSOK

COOK, Chung-Hyo: *The Poetry of Yun Dong-Ju*
http://s-space.snu.ac.kr/bitstream/10371/2661/3/englishstudies_v02_057.pdf (utoljára ellenőrizve: 2017.10.19.)

Ganghwa Anglican Cathedral, Ganghwado Island:
http://cefia.aks.ac.kr:84/index.php?title=Korea%27s_Religious_Places_-_3.8_Ganghwa_Anglican_Cathedral%2C_Ganghwado_Island (utoljára ellenőrizve: 2017.10.19.)

Geumsan Presbyterian Church, Gimje:
http://cefia.aks.ac.kr:84/index.php?title=Korea%27s_Religious_Places_-_3.7_Geumsan_Presbyterian_Church,_Gimje (utoljára ellenőrizve: 2017.10.19.)

History of Yoido Full Gospel Church:
http://english.fgtv.com/a1/a1_063.asp (utoljára ellenőrizve: 2017.10.19.)

HOWARD, Keith David: *Christianity and Korean Traditional Music.* = DUECK, Jonathan – REILY, Suzel Ana szerk.: *The Oxford Handbook of Music and World Christianities*

<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199859993.001.0001/oxfordhb-9780199859993-e-005> (utoljára ellenőrizve: 2017.10.19.)

KOSIS Korean Statistical Information Service:
http://kosis.kr/statHtml/statHtml.do?orgId=101&tblId=DT_1PM1502&conn_path=I2
(utoljára ellenőrizve: 2017.10.12.).

Bódiss Tamás

Múltból jövőbe vezető utak

A magyar református egyházi éneklés sajátosságai

■ A reformáció egyházainak istentiszteleti éneklését – mint ahogy az ismeretes – a nemzeti nyelvű, egyszólamú gyülekezeti ének határozza meg. Ezt a XVI. században még egyértelműen protestáns elemet később a római egyház is átvette, és a XVIII–XIX. századra a népének Európaszerte háttérbe szorította az egyházzene egyéb műfajait.

A gyülekezeti ének a mai magyar református istentisztelet hivatalosan egyedüli meghatározó zenei eleme. A XX. század elején megjelenő, máig érvényben lévő ágendáskönyvek az egyházi műzene megszólaltatását csupán liturgián kívül, ünnepélyek, hangversenyek, zenei áhítatok alkalmával tartják elképzelhetőnek. A református gyülekezeti éneklés egy gazdagabb – de mindvégig egyszólamú – liturgiai-egyházzenei örökség maradványa, melyet a genfi egyház egyszólamú, hangszer nélküli istentiszteleti gyakorlatára, mint „kálvini elvre” hivatkozva helyeztek elődeink.

Egyházunk zenei szaktekintélye, Csomasz Tóth Kálmán már fél évszázaddal ezelőtt sürgette a „kálvini elvek” teológiai-zenei szempontú újraértékelését: „A genfi dallamokból kisarjadt művészi zene elsorvadásának legfőbb oka a református liturgia zenei igénytelensége, ezt pedig egyenesen Kálvinra és a református teológia hagyományos elvi alapállására szokás visszavezetni. Túlságosan messzire vezetne, ha most ennek a kérdésnek részleteibe, vagy éppen az adott történelmi helyzetben érthető és indokolt hagyományos kálvinista álláspont bírálatába bocsátkoznánk. De bármilyen, a kálvini állásponttól eltérő vagy azzal ellentétes bibliai, egyházfogalmi vagy liturgiai alapról jelentkező nézetel szemben az lenne a mai református teológia feladata, hogy a múltban és a jelenben érvényes szempontok és kérdések újra felvetésével s a mutatkozó eredmény objektív mérlegelésével válaszoljon a kritikára, vagy ott, ahol szükséges, konkrét formában fogalmazza újra és indokolja meg a református egyház mai elvi és gyakorlati álláspontját.”¹

A 2009–2014 között zajló Kálvin-émlékek végre alkalmat kínáltak arra, hogy a reformátor és a zene kapcsolatát újraértékelhessük.² Az emlékek során előadásokban és publikációkban több fórumon szólaltam meg e témában, majd egy átfogó tanulmány³ zárásaként így összegeztem az eredményeket: „... egyházzeneszek számára felszabadító hatású, hogy mai istentiszteletünkben helyet kaphat a kórusének, a műzene és az orgonaszó is. Megnyugtató, hogy a magyar reformáció középkori liturgiát megőrző útja nem tagadja a kálvini elveket, melyek szintén az istentisztelet már óegyházi kortól klasszikussá vált rendjét követik. [...] Éppen ez a rend biztosítja, hogy a megújuló református istentiszteletbe az egyházi zeneirodalom sokkal nagyobb szelete építhető be – nem csupán a zenés áhítatokra száműzve, vallásos műsor-számként, hanem, a liturgia igei-imádságos elemeihez társulva, organikus egységként –, mint azt korábban bárki gondolta volna.”

További fontos, meghatározó elemként járult hozzá az előbbiekhöz az anyaországi és határon túli magyar református egyházakat képviselő Generális Konvent Liturgiai Bizottságának munkája. A testület 2010-ben *Reformátusok a kegyelem trónusánál* címmel jelentett meg egy liturgiai-teológiai alapelveket megfogalmazó füzetet,⁴ melyben *Éneklés és istentisztelet*, valamint *Egyházzene az istentiszteleten* címmel először nyert megfogalmazást liturgia és éneklés, liturgia és figurális-hangszeres egyházzene viszonya. Az előttünk álló évek feladata, hogy a fenti alapokon megszülető új református énekeskönyv és istentiszteleti példatár konkrét segítséget és ösztönzést adjon a református egyház gyülekezeteinek a zenei-liturgiai, és ezen keresztül is ható lelki megújuláshoz.

E rövid bevezető helyzetértékelést követően a magyar református éneklés egy olyan sajátosságára szeretném a figyelmet irányítani, amely értékes örökséget termett és hagyott ránk. Ezt felismerni és tovább örökíteni jelenkori fontos feladatunk.

A XVI. századi török uralom és a három részre szakadt ország okozta történelmi helyzet a hódoltság területén – vagyis az ország legnagyobb részén – nem tette lehetővé magasabb, európai szintű egyházzenei kultúra kialakulását. A katolikus püspöki központok – melyek a művelődés és az oktatás központjai voltak a középkori Magyarországon – a török terjeszkedésével egyidejűleg megszűntek, legalábbis meggyengültek. A wittenbergi reformáció szinte akadálytalanul terjedhetett az országban, így az évszázad második felére Magyarország lényegében protestánssá vált.

Bár a reformáció műzenei értékei nem nyerhettek teret hazánkban, a középkori egyház liturgiája azonban lényegileg megmaradt, és az anyanyelvű szertartási énekek páratlan gazdagságú repertóriumát született meg néhány évtizeden belül. A szerzetesekből és papokból protestáns prédikátorokká vált reformátorok nagy buzgalommal fordították le a gregorián énekkincs egyszerűbb és istentiszteleti használathoz szükséges tételeit. Antifonák, rezponzóriumok és himnuszok mellett az úrvacsorás (eukarisztiás) istentiszteletek állandó tételei (Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus), valamint néhány díszes introitus-tétel is magyar szöveggel szólalhatott meg, melyeket Huszár Gál nyomtatott énekeskönyvei mellett a XVI–XVII. század fordulóján keletkezett kéziratos graduálok is megőriztek számunkra.

A protestáns egyházi műzene magyarországi meggyökerezéséhez nem csak az intézményes alapok hiányoztak. Geleji Katona István erdélyi püspök a XVII. század elején igen határozott elvi véleményt fogalmazott meg a hangszeres és a többszólamú, figurális műzene ellenében. Ez éppen az oly nagy becsben tartott és jelentős értéket magába foglaló, 1636-ban megjelent *Öreg Graduál* előszavában⁵ szerepel, mely egyébként a reformációs szertartási énekkincs legteljesebb gyűjteménye, egyben – Huszár Gál énekeskönyvei mellett – a másik, nyomtatásban is megjelent jelentős énekgyűjtemény. Az orgonáról és orgonálásról ezt olvassuk itt: „Jobb volna azért azokat a nagy tömlőjű furujákat és sok süvöltőjű fuvókat, a hol vagynak is, a templumokból kihányani és az kovácsok műhelyében adni. Azok talám mégis menthetőbbek az kik a régieket megtartják, hogy az megavult rosz szokáson kapdosó együgyü községet lehányattatásokkal fel ne zajdítsák, de az kik ujjokat tsináltatnak egy átallyában menthetetlenek, mert egyebeket benne az testi gyönyörűségeknel nem keresnek, holott azok tsak az füleiket tsiklandoztattják, s az elméket pedig semmire sem építik.”

A többszólamú vokális egyházzenéről így vélekedik: „Ezt én magában nem otsárlom, mert igen szép és mesterséges, bölts találmány, az hét Deák Arsok között egygyik, de az templumokhoz és az Isten szolgálathoz

szintén olyan illetlennek és haszontalannak állítom és állatom lenni, mint az szerszámos musicát, vagy orgonázást. Okát egygyiket ezt adom, mert ez sintsen semmi lelki épületre, hanem vagyon tsak valami testi gyönyörködötésre holott nintsen a Zengedezésen kívül semmi értelem benne. Mert bár egy egész óráig halgassa is valaki, s hozzájok közel, avagy ugyan köztök legyen is, még is tsak azt is nehezen veheti eszében mit énekelnek, nem hogy minden szónként értené beszédek. Sőt bár ugyan tudgya is mit énekelnek, de még sem érti az ő szájokból, ugy annyira, hogy errenézve minden éneklések tsak magyarázás és értelem nélkül való vincogás és tsak az viskető füleknek vakargattatásokra s kedve tölt szíveknek gyönyörködötésökre s nem penig az tanuló elméknek éppítettésekre való. Immár penig az keresztyének éneklésének értelemmel és az hallgatóknak épületekkel kell lenni, mint azt Sz. Pál jelenti 1. Cor. 14. 15. Egyébként az éneklők tsak magoknak énekelnek s nem az halgatóknak, az kik nyavalyások, tsak ugy járnak, mint az ki a suhogó petsenye szagot érzi, vagy a pénznek pengésit hallya, s az petsenyéjében és pénzében nem lesz semmi része.”

A magyar reformátusok társadalmi összetétele is az egyszerűbb, egyszólamú egyházzenei kultúra elterjedését eredményezte. Egyházunk nem a polgári vagy főúri, hanem a paraszti-mezővárosi környezetben élt és gyökerezett meg, és így nem alakulhatott ki az európai polgári zenekultúrát fenntartó intézményrendszer. A magasabb egyházi műzene csak a XVIII. században visszaállított és újra megerősödött katolikus központokban, illetve a peremvidéki – felvidéki és erdélyi, ám jórészt német anyanyelvű – evangélikusok között nyerhetett teret.

Történelmileg, teológiaiilag, de főként társadalmilag meghatározott helyzetünk másfelől az egyszólamú gyülekezeti éneklés sajátos fejlődését eredményezte. A magyar protestáns gyülekezeti énekkincs nagyrészt már a reformáció évszázadában megszületett, és református-evangélikus vonatkozásban egészen a XVIII. század végéig közösnek tekinthető. Az első énekeskönyvek alig több mint száz dicséretet tartalmaztak. (A „dicséret” elnevezést a reformátusok egészen a mai napig megtartották. A szó már a legelső énekeskönyv címében is szerepel: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséret* Huszár Gál ezzel is hagyományt teremtett.) Az egymást követő, más-más szerkesztőhöz köthető énekeskönyvek a korábbi anyagot megőrizve, azokat új tételekkel bővítették. Botta István állapította meg, hogy az első három ismert énekeskönyv (Huszár Gál 1560 – 104 énekkel, *Váradai énekeskönyv* 1566 – 115 énekkel, Szegedi Gergely 1569 – 136 énekkel) repertoárja szinte teljesen

azonos, melyet Huszár Gál második, 1574-es, Komjátiban nyomtatott gyűjteménye 187-re, az 1593-as *Bártfai énekeskönyv* 270-re bővít.⁶ A magyar reformáció énekanyagát legteljesebben összefoglaló *Debreceni énekgyűjtemény* legkorábbi kiadása a XVIII. század elejére tehető,⁷ melynek genfi zoltárok nélkül számolt mintegy 370 tétele közel felerészben már a XVI. századi gyűjteményekben is szerepelt.

E több száz tételből álló, folytonosan gyarapodó egyházi énekanyag Huszár Gál első énekeskönyve (1560) kivételével csupán szövegeket tartalmazó gyűjteményekben látott napvilágot. Hubert Gabriella ennek okát így látja: „Az első énekeskönyvek azért jelentek meg kottával, mert céljuk a gyülekezeti énekek elterjesztése volt. Elsősorban tehát a lelkészek és kántorok vagy papi képzést kapott világi értelmiségiek közvetlen használatára készültek, hogy aztán ők az énekeket másoknak megtaníthassák. Az olvasni tudás terjedésével egy idő után már szélesebb laikus befogadó kör formált igényt saját énekeskönyv-példányra, olyanok, akik már elboldogultak a betűkkel, de kottát olvasni még nem feltétlenül tudtak.”⁸

Az énekek dallamairól szinte alig tudunk valamit. Szinte csak közvetett adatok – dallamutalások, világi források, vagy katolikus gyűjtemények közlései – állnak rendelkezésre. Két évszázad múltán, 1744-ben Kolozsvárt jelent meg újból protestáns hangjegyes énekeskönyv – pontos címe: *Anyaszentegyházbéli Közönséges Isteni Tiszteletre rendeltetett ÉNEKESKÖNYV, Melly közönségesen IMPRESSUMNAK neveztetik* –, melyet három év-tizeddel később, 1778-ban követett a szintén kottás *Öreg Debreceni Énekeskönyv*.

Vajon hogyan öröztek meg a dallamok, és mi alapján jöttek létre két évszázad múltán a kolozsvári és debreceni énekeskönyv kottái? Mennyire hitelesek az ott közölt dallamlejegyzések? Van-e azonosság vagy különbség a kolozsvári és debreceni dallamalakok között?

E két hangjegyes énekeskönyv keletkezésével és dallamainak összehasonlításával foglalkozva 2010-ben megállapítottam, hogy a korábban Kolozsvárt megjelent dallamok átkerülhettek a debreceni kiadványba is, bár nem mechanikus másolással és nem is teljesen azonos alakban.⁹ A kolozsvári impresszum lejegyzői ahol lehetett, külföldi gyűjteményeket használtak fel a dallamok írásba foglalásához. A debreceni énekeskönyv notátora valószínűleg nem volt ilyen források birtokában. Több esetben gyanítható, hogy a kolozsvári dallamok átvétele mellett megpróbálkozott a ténylegesen énekelt dallamok hallás utáni rögzítésével.

Bizonyos, hogy egyházi énekeink továbbélését – akár

középkorból eredeztethető, reformációkori nemzetközi vándordallamok, históriás dallamok, vagy a később beépülő genfi zoltárok – szinte kizárólag a szájhagyomány, azaz a népi emlékezet biztosította. Hubert Gabriella szerint „A kotta nélküli énekeskönyveink sora többek között arra mutat, hogy a gyülekezet tagjai nem kottából énekeltek, sőt többnyire nem is volt énekeskönyvük, ahogy Újfalvi írja: 'gyakorlatból és szokásból' énekeltek.”¹⁰

A szájhagyományra épülő dallamkultúra egyik fő jellegzetessége a variánsképzés. Érvényes ez a saját dallamokra is, különösképpen azonban a kívülről érkező, átvett énekekre. Az idegen eredetű dallam zenei jellemzői az átvétel és használat során módosultak, átalakultak, mely nem tudatos, hanem ösztönös, a nemzeti nyelv és a természetes zeneiség diktálta folyamat. Jellemző példa erre Luther karácsonyi éneke, a *Vom Himmel hoch, da komm ich her*.

A német dallam rövid, felütéses (súlytalan) sorkezdetei a magyar használatban eltűntek. A magyar nyelv tőhangsúlyos jellege megváltoztatta – előrehozta – a hangsúlyt, de az eredeti dallamvonal ugrásai is kiegyenlítődték a reformátusoknál ma is így énekelt dallamváltozatban. (A két református hangjegyes énekeskönyv lejegyzése közötti egyetlen eltérés a kolozsvárban felfelé lépő második hang. További érdekesség, hogy ezzel a kezdőhangot körülíró dallamotívummal éneklük az ismert karácsonyi kántáló éneket *Paradicsom mezejében* kezdettel. A régi és mai énekeskönyvekben, valamint a néphagyományban számos további szöveg kapcsolódik ehhez a szerkezetében is egyszerű, 4x8 szótagos dallamhoz.)

Német és más eredetű dallamok magyarországi átvétele és használata nem egy esetben teljesen új, önálló értékű dallamváltozatot eredményezett. Ezt az átalakulási folyamatot asszimilációnak nevezzük. Egyik legszebb adventi énekünk (*Ó jöjj, ó jöjj, Üdvözítő*) egy XVII. századi német korál magyar variánsa, melyet Abaújban és Bereg megyében éppúgy megtaláltak a népénekgyűjtők, mint Bukovinában.

éneklését is – könnyen romlásnak értékelhetjük. Így látta ezt az 1744-es kolozsvári énekeskönyv mentora, Szigeti Gyula István erdélyi püspök is, aki Maróthi Györgyhöz hasonlóan európai zenei tapasztalatokkal gyarapodván, hazaérkezése után a nagyenyedi kollégium tanáraként szorgalmazta az akkorra már minden bizonnyal kisimult éneklésű zoltárdallamok megjobbítását. Ugyancsak ő foglalkozott a dicséret-dallamok írásba foglalásának és helyes éneklésének kérdéseivel is.¹¹ A zoltárdallamok eredeti ritmusához való visszatérést szorgalmazta a XX. században Árokháty Béla mellett Csomasz Tóth Kálmán is, és a ritmikus éneklés elterjesztése volt az 1948-ban megjelent magyarországi református énekeskönyv egyik legfontosabb célja.

Másképpen látta a zoltáréneklés kérdését a „népdal apostola”: Balla Péter. Egy 1943-as előadásában¹² a lassú, átmenőhangokat is használó zoltáréneklésről ezt mondta: „Ez az éneklési mód nem ment bizonyos együgyű bájtol, nyilván mély összefüggésben van népünk világi éneklésének sajátos díszítőelemeivel.” Csodálkozó rokonszenvről tanúskodnak ezek a szavak, és nem korholó elégedetlenségről. Ugyancsak minden nehezítés nélkül állapítja meg a továbbiakban: „Amint református köznépünk a templomi szertartáson kívül és az orgona hangjai nélkül hozzájut az énekléshez – pl. temetésen, virrasztóban, házi istentiszteleten, vagy egyéb, templomon kívüli bibliai közösségben –, fellép az énekek magyar szöveg szerinti ütemeződése.”

A zoltárdallamok, de általában véve az egyházi énekek egységes éneklésének nehézségét látva, ugyanakkor a népi variánsok iránti tolerancia érdekében Balla az énekeskönyvi bizottság tagjaként a testület utolsó, 1948. március 4-én tartott, végleges döntéseket meghozó ülésén a következő javaslattal élt: „A zoltárok éneklési módjára vonatkozó felfogások eltérései között a bizottság nem kíván a genfi ritmus, mint közlésforma tekintetében az éneklési gyakorlat számára imperatívus állást foglalni. Csupán azt látjuk ésszerűnek és kívánatosnak, hogy mindazok, akik ezt az éneklésmódot a leghitelesebbnek, a dallamok formaszépségét és tartalmát legjobban kiemelőnek tartják, készen kapjanak olyan dallamokat, amely a gonddal és alázattal retusált szöveggel viszonylag jól összeillik, tehát a ritmikus éneklést lehetővé teszik. Akinek ez az éneklési mód nem megy, vagy aki ezt nem is akarja, az énekelhet továbbra is kiegyenlített ritmusban, vagy beszéd módján, mert ebben őt a genfi ritmus hangjegyértékei különösen nem akadályozzák. Az idő és a magunk szándéka úgyis megmutatja a genfi ritmus életképességét vagy életképtelenségét: most csak az a

A magyar népi éneklésnek ezt az ösztönös variánsképzését – miként a zoltárdallamok kiegyenlített ritmusú

fontos, hogy ne igyekezzünk ezt a megoldást a valósággal ellentétes beállításba helyezni, mert a genfi ritmus nem egyeduralomra tör, hanem egyszerűen csak feltámadási lehetőséget kér magának. Ehhez pedig talán mégiscsak elsőszülöttségi joga van.” A jegyzőkönyv szerint a bizottság a már korábban (1947 novemberében) is elhangzott megállapításokkal egyetértett.

Balla Péter látásmódjának hátterében a népi éneklés és a néphagyomány ismerete, valamint népzene gyűjtési tapasztalatok húzódtak meg. Mestere, Kodály Zoltán arra is felhívta a figyelmet, hogy egyházi énekeink dallamalakjának meghatározásakor nemcsak az írott forrásokra kell figyelni, hanem arra is; hogyan éneklünk ma az egyszerű falusi parasztember a könyvekben lejegyzett dallamot.

Dobszay László *A magyar népelek* című (Csomasz Tóth Kálmán emlékének ajánlott) könyvében Kodályra hivatkozva így vélekedik: „A régi énekeskönyveket tehát az élő gyakorlattal összehasonlítva lehet jól értékelni, s ezt az élő hagyományt figyelembe kell venni akkor is, amikor gyakorlati kérdésekben döntünk.”

Dobszay könyve 1996-ban, a Veszprémi Egyetem gondozásában megjelent első kiadásának 10–12. oldalán a népelek nemzeti és „népi” jellegéről, 25–27. oldalán a néphagyomány jelentőségéről olvashatunk, melyet itt érdemes legalább kivonatolva idéznünk.

„A nemzeti jelleg elsősorban a nyelvi bázis hordozza. A magyar nyelv kiható (illetve kihatható) az énekek ritmusára, a ritmusból kiindulva megváltoztathatja még a külföldről átvett dallamok arculatát is. A ritmus által tagolódik a dal formája, a ritmus csoportosítja a hangokat, az alakítja ki (főként egyszerű zenében) a motívumokat. [...] Jól szemléltethető a ’magyar’ jelleg érvényesülése például a XVI–XVII. századi európai népelek magyar változataiban, főként, ha ezeket nemcsak kottából tanulmányozzuk (a régi kották gyakran mechanikus másolatok a külföldi mintakönyvből), hanem az élő gyakorlatot, főként a népzenei felvételeket is elemezzük.

A nép ragaszkodott ahhoz a hagyományos énekmódhoz [...] mely minden népeleknek – még a legidegenszerűbbnek is – magyar és népi ízt adhatott. Ez az éneklési stílus – addig, amíg a XX. század előnytelen változásai ki nem kezdték életerejét – még a legmerevebb dallamokat is hajlékonyá, létszerűvé tudta tenni, viszont a legszentimentálisabb dallamoknak is képes volt ’tartást’, fegyelmet adni...

A magyar népi előadás [...] a hosszabb dallamíveket úgy tagolja, hogy zárt, 5-6 hangból álló [...] motívumok keletkezzenek. [...] A zenei fogantatás ritmusokat többnyire mellőzi, hogy inkább a hagyományos magyar parlandóval kövesse a szöveg hangsúlyait és időarányait...

Összefoglalóan [...] a különböző eredetű (gyakran idegenből jött) népelek a nyelv hatására kialakított ritmus által váltak magyarrá; a néphagyományba való beilleszkedésük és a klasszikus népi előadásmód által váltak népivé.”

Az írott forrás és a néphagyomány viszonyát elemezve Dobszay László többféle lehetőséget is felvázol. Felhívja a figyelmet, hogy legtöbb esetben „az illető ének már korai lejegyzése előtt is élt, s a régi énekkönyv nem megindítója, hanem feljegyzője volt az ének használatának. Gyakori az is, hogy az élő népzene a könyvhöz képest jelentős ritmus- vagy dallamváltozást mutat. Ennek oka is többféle lehet. Sokszor a régi kottázó tökéletlen feljegyzését kell az eltérésért okolnunk, azt kell tehát mondani, hogy a nép tartotta fenn a hitelesebb formát.”

A debreceni dallamok vizsgálatánál éppen ezek tapasztalhatók. Immár két évszázada élő dallamokat próbáltak ekkor írásba foglalni, ám sem a hangjegynyomtatás, sem a lejegyző nem volt abban a helyzetben, hogy ez százszázalékosan sikerüljön. Példaként álljon itt Sztárai *Mindenkoron áldom az én Uramat* kezdősorú, izometrikus históriás 11-es sorokból álló négyesoros dallama, melynek minden sorban más ritmikájú kottaképe komoly kérdéseket vet fel.

Dallamlejegyzés az Őreg Debreceni Énekeskönyv 483. oldalán

A dallam folyamatosságát csaknem minden sorban megtöri egy-egy hosszú érték, de nem ugyanazon a helyen. Míg a 2. és 3. sorban az ötödik, a záró sorban a 7. hangnál találunk szár nélküli brevist. A sorok vége sem egységes, hiszen az 1–3. sorokban négy, míg a záró sorban csak két hosszú hangot (brevist) találunk. Figyelmetlenség? Sajtóhibák sorozata? Esetleg magyar szöveghez kapcsolódó írásmód? A mindössze kétféle ritmuselem (brevis, semibrevis) használata esetleg nem abszolút időegységet, csupán hosszabb-rövidebb hangokat jelent?

Számos más dallam lejegyzésénél is találunk hasonló, sorról sorra indokolatlanul változó ritmusokat. A versforma tipikus ritmusképlete több esetben csak később, az utolsó dallamsorok egyikében jelenik meg először.

A fentiek alapján arra kell gondolnunk, hogy XVI–XVIII. századi dicséreteink kottaképét nem kell és talán nem is szabad műzenei lejegyzésként (ritmikailag,

metrikailag) értelmeznünk. Az énekeskönyv kottaképe ugyan ilyen olvasatot is lehetővé tesz, de – mint erre Kodály rámutatott – a gyakorlatban nem így szólt az ének.

Egyházi dallamok változása és variánsok kialakulása nemcsak a magyar néphagyományban mutatható ki. Luther legismertebb éneke, az *Ein feste Burg* ritmikája is egyszerűbbé vált, kiegyenlítődé, kismult, sőt dallamának egyes hangjai is változtak az évszázadok során. A különbséget jól szemlélteti az alábbi kettős kottapéllda.

Nem csupán ritmikai egyszerűsödés és dallamváltozás

Luther zsolrtárfarfrázisának eredeti dallamformája

Das Welt sic sel - ten hat - san stül - ul kein Dru - di - an - ñen -
st - sel es weh - auf dem Flu - ñis - sel - ñem Geit - end Gu - ben
Nac - men ist un - oen Lieb - Oun - ñe - Kind un -d Weik - luo - ñen - ña

Bach, *Ein feste Burg* c. – kantátájának záró korálja BWV 80/8

figyelhető meg a fenti példában, hanem a terclépéseket kitöltő, a dallamot tovább árnyaló átmenőhangok jelenléte is.

Ugyanezek a terclépéseket kitöltő átmenőhangok jellemzik a 90. genfi zsolrtár – néphagyományban élő – erdélyi dallamváltozatát is.

A metrikus eredetű dallamok ritmikai egyszerűsödése, a dallamok módosulása, átalakulása tehát nemcsak a mi néphagyományunkban, hanem az alapvetően írásos kultúrájú német zeneirodalomban is nyomon követhető jelenség.

A néphagyomány jelentőségét Csomasz Tóth Kálmán is

**XC.
Te ben - ned biz - tunk e - le - i - töl fog - va,
U - ram, té - ged tar - tot - tunk haj - lé - kunk - nak;
Mi - kor még sem - mi he - gyek nem vol - ta - nak,
Hogy még sem ég, sem föld nem volt for - mál - va:
Te vol - tál és te vagy e - rős is - ten,
És te még - ma - radsz min - den i - dő - ben.**

A 90. genfi zsolrtár az 1908-as kolozsvári énekeskönyvből

megérezte. 1947-ben Révész Imre püspöknek írt – a Ráday Levéltárban megtalálható – levelében ezt olvashatjuk:

„Felkerestem Volly Istvánt, aki katolikus ember, de az énekes népszokások gyűjtésében és feldolgozásában egyike országos szaktekintélyeinknek, és meglehetősen ismeri a nép vallásos éneklő stílusát is. Ő készséggel felajánlotta, hogy enémű tapasztalatairól beszámol a mi bizottságunknak fonográf felvételek bemutatásával. A »Szent vagy Uram!« ilyen vonatkozásban sok meglepő tanulsággal szolgált. Nem egy, írástudó értelemben korrektül kótázott dallamot a nép éppen legmagyarabb vidékeinken nem akar és nem tud pontosan úgy énekelni, ahogy írva van, hanem változatot alakít belőle.”

Nem tudjuk, megvalósult-e a találkozás, de a készülő református énekeskönyv szerkesztésénél még korai volt ezt a szempontot felvetni, hiszen a népénekgyűjtések ekkor még épp csak elindultak. Ennek eredményeit csak a '70-es évektől, az *Éneklő Egyház* katolikus népének-tár szerkesztésénél lehetett először figyelembe venni. Csomasz Tóth Kálmán mindenestre később is megemlíti a néphagyomány vizsgálatának és kutatásának szükségességét, amikor himnológiai kézikönyvében¹³ a himnológiai munka minden időben időszerű feladatai közé ezt is odasorolja: „A csaknem teljesen ismeretlen és református szempontból eddig egyáltalán fel nem dolgozott, egyházon kívül keletkezett vagy fennmaradt magyar népi dallamkincs és a hozzája tartozó szövegek felkutatása és nyilvántartásba vétele.”

Magyar egyházi éneklésünk – református színeket is hordozó, de alapvetően közös – törzsanyaga egy különleges, ősi, népünk lelkében és hagyományában gyökerező zenei nyelv. Egyedi, elkülönített, különleges dallamkincs, me-

lyet a népi kultúra egyéb értékeihez hasonlóan gondozunk, óvnunk, védenünk kell. Különleges liturgiai érték, melynek elsődleges helye a templomi istentisztelet, továbbörökítői az egyházi énekeskönyvek.

Az új református énekeskönyv most folyó munkálatai közben érdemes és időszerű is komolyan venni Dobszay Lászlónak a református énekeskönyv megújításához fűzött tanácsát: „Az átdolgozás során sokkal jobban figyelembe lehetne venni a népzenei gyűjtések tanulságait. Egyrészt vannak szép felvételek hagyományörző református közösségektől is. Másrészt van a népzenei gyűjtéseknek néhány olyan általános tanulsága (főként éppen a református könyv gerincét alkotó XVI. századi anyagra nézve), amelynek hasznosítása a könyv előnyére válna...”

Legyen merészségünk újraértékelni a református énekeskönyv dicséretanyagát, annak dallami és szövegi vonatkozásait egyaránt, még akkor is, ha már hét évtizede így éneklünk egyházunk azokat! Legyen merészségünk változtatni, különösen a még ma is ismeretlen, ritkán vagy egyáltalán nem használt dallamok és szövegek tekintetében! Segítsenek ebben a fellelhető írásos források, az utóbbi időben elvégzett vizsgálatok, a népénekgyűjtések általános és konkrét tanulságai, eredményei, népi hagyományunk és magyarságunk ismerete, tisztelete és szeretete!

JEGYZETEK

- 1 CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Új dokumentumgyűjtemény a hugenotta zsoldár történetéhez.* (Pidoux, Pierre: *Le Psautier Huguenot du XVIIe siècle*, vol. I–II. Bâle, 1962, Bärenreiter) = *Theologiai Szemle* VI (1963) 357–362, újabban = BÓDISS Tamás szerk.: *Hagyomány és haladás.* Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születésének 100. évfordulójára. Bp., 2003, 405–417.
- 2 Két tanulmánykötet is megjelent ebben az évben a Kálvin Kiadónál: BÉKÉSI Sándor szerk.: *Pius efficit ardor.* A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában. Bp., Kálvin, 2009.
FAZAKAS Sándor szerk.: *Kálvin időszerűsége.* Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásairól. Bp., Kálvin, 2009.
- 3 BÓDISS Tamás: *Kálvin és a zene - avagy a kálvini liturgiai-zenei elvek az újabb adatok és kutatások tükrében.* = *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011, 49–59.
- 4 FEKETE Károly szerk.: *Reformátusok a kegyelem trónusánál.* A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei. Bp., 2010.
www.reformatus.hu/data/attachments/2012/07/24/0527-reformatusistentisztelet_1.pdf
- 5 GELEJI KATONA István: *Ajánló szózat az Öreg Graduálhoz (első rész) = ZSOLTÁR (III/2–3) 2–7* <http://silver.drk.hu/zsoltar/>
- 6 BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora.* Bp., 1991, 383. skk.
- 7 FEKETE Csaba: *Az Öreg Debreceni Énekeskönyv keletkezése.* = *Magyar Egyházzene I* (1993/94) 410–411
- 8 HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének.* = *Historia Litteraria* 17. Bp., 2004, 79.
- 9 BÓDISS Tamás: *A kolozsvári és debreceni énekeskönyvek dallamai a mai református énekeskönyvben.* = *Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében.* A Liszt Ferenc Zene-művészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai. Budapest, 2010. szeptember 8–10., Bp., 2012, 27–52.
- 10 HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének.* = *Historia Litteraria* 17. Bp., 2004, 67.
- 11 BOD Péter: *Smirnai Szent Polikárpus.* Nagyenyed, 1766, XXIII 5, idézi CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Maróthy György és a kollégiumi zene* Bp., 1978, 14.
- 12 BALLA Péter: *Hogyan énekel népünk és ifjúságunk? = RÉVÉSZ Imre szerk. Az új énekeskönyv felé.* Debrecen, 1943, 31–35.
- 13 CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés Útmutató és adattár a Próbáénekeskönyvhöz.* = *Református Egyházi Könyvtár XXV* Bp., 1950, 333.

Ecsedi Zsuzsa

Evangelikus egyházzene Magyarországon

**„A zene fenséges ajándéka Istennek,
és közel áll a teológiához.”**

Martin Luther

■ A reformáció történelmi egyházai más-más módon kezelték a kereszténység évezredek örökségét, liturgiai és zenei kincseit. Ezt a viszonyulást nagyban meghatározta az irányzat vezetőinek előképzettsége, élethelyzete és személyisége is.

Martin Luther (1483–1546) erfurti Ágoston-rendi szerzetesként benne élt a liturgikus hagyományban; wittenbergi teológiai professzorként ismerte és magyarázta a *Biblia* könyveit. A középkori oktatás részeként alapos zenei képzést kapott; szeretett és tudott énekelni, megtanult lanton játszani, és értette kora kompozícióit is. Ebből következik, hogy Luther mindazt megőrizte az istentisztelet tételeiből és az énekekből – az esetek többségében átdolgozott formában –, ami nem áll ellentétben a *Biblián* alapuló teológiai tanítással. Így lett az evangélikus identitás jelentős eleme az (egyszólamú gyülekezeti) ének és a (többszólamú mű)zene.

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy főbb vonalakban felvázolja a lutheri reformáció németországi kezdeteit, majd magyar földön létrejött legfontosabb eredményeit.

Az ötszáz évvel ezelőtt megindult reformáció sokrétű folyamata komoly hatással volt a történelem alakulására, az irodalomra, a teológiára és a művészetekre is. Most csak azokat a területeket említjük meg, amelyek közvetlenül befolyásolták az egyházzene fejlődésének irányát.

Anyanyelv. Luther 1521-ben kezdte el az *Újszövetség* fordítását, és lényegében egész hátralevő életében dolgozott a teljes *Biblia* német nyelvre átültetésén. Nem ez az első anyanyelvű bibliafordítás, de a könyvnyomtatás megkönnyítette a terjesztését, így ez a mű meghatározta a német irodalmi nyelv fejlődését is.

Liturgia. A reformáció egyik legjelentősebb eredménye, hogy az anyanyelven énekelt gyülekezeti ének önálló

helyet kap a liturgiában. Luther istentiszteleti rendjeiben – *Formula missae*,¹ *Deutsche Messe*² – előírja, hogy a szertartás egyes pontjain mely énekeket kell énekelni. A gyülekezet így az istentisztelet aktív részesévé válik.

A reformátor énekköltészete megrázó élménnyel indult. 1523 nyarán két szerzetestársát evangélikus hite miatt megégették. Ennek hatására született az *Ein neues Lied wir heben an* kezdetű ballada. Luther második éneke is személyes hitvallás – saját életének bemutatása, hogyan jutott el a bűnbeesettség kétségbeesésétől a személyes megváltottság felszabadító élményéig: *Nun freut euch, lieben Christen gmein*.³

Luther 1523–24-ben – Georg Spalatinhoz írt levelében – felhívással fordult kortársaihoz: „Az a szándékom, hogy a próféták és az egyházatyák példája nyomán német zsolnárokat készítsék a népnek, vallásos énekeket, hogy az Isten igéje az éneken keresztül az emberek között maradjon. Ezért mindenütt költőket keresünk. [...] Kérlek téged, [...] hogy valamelyik zsolnárt formáld át énekké, ahogy az én példámat látod [12. zsolnár; *Ach Gott, vom Himmel sieh darein*].”

A szakirodalom⁵ 45 olyan éneket tart nyilván, amely szövegeinek vagy dallamának kialakításához Luthernek valamilyen módon köze van. Akkor írta őket, amikor kiderült, hogy felhívására igen kevés kortársa reagált, az anyanyelvű énekek viszont nagyon is szükségesek. Az életműből 36 gyülekezeti ének, a többi liturgikus dallam átdolgozása. Az *Evangelikus énekeskönyv*⁶ 24 Luther-éneket tartalmaz:⁷ jól reprezentálja Luther életművét.

Luther felfogásában a zene elsősorban *creatura*, tehát Isten teremtménye, és csak másodsorban *scientia* vagy *ars*. Minden művészetet, de különösképpen a zenét annak a szolgálatában szeretné látni, aki azt teremtette és nekünk adta. Csak akkor látja értelmét, ha nem „holde Kunst”, tehát az érzékeinkre ható, gyönyörködtető dolog, hanem Krisztusra vonatkozik, a megváltás fölötti örömtől hirdeti – írja a *Babst-énekeskönyv*⁸ előszavában. Már a Jo-

hann Walterrel közösen elkészített énekeskönyvb⁹ is ezt hangsúlyozza: „Semmi másról ne akarjunk énekelni és beszélni, csak Jézus Krisztusról, a mi Megváltónkról, ahogy Pál írja *IKor 2*-ben”.

A népnyelvű gyülekezeti énekek esetében Luther komoly szerepet szánt az iskolának. Az előbb említett, Walter szerkesztette gyűjtemény négyyszólamú énekeskönyv iskolások számára: szólamonként külön füzetben jelent meg, és a 32 német énekből 24 már Lutheré volt. Az előszó kiemeli: azért adták ki, hogy az iskolások ne szerelmi dalokat (Bullieder, fleischlicher Gesang) nótázzanak, hanem üdvös dolgokról énekeljenek. – Magyar párhuzam, hogy Huszár Gál ugyanúgy elítéli a szerelmi virágénekeket és a pajkos énekeket, mint Luther, de egészen más indoklással: a régi keresztyének „az isteni dicséreteket korcsomán és egyéb zabáló, gaz helyeken nem énekeltek, hanem csak ott, ahol az emberek épültenek és ömagoknak vigasztalást vőttenek”.¹⁰

Luther sokat tett azért is, hogy a gyülekezetet éneklésre bírja, hiszen a kezdetekben ez nem nagyon ment. 1529-ben, egyik prédikációja során intette a híveket, hogy naponként énekelik előttük a diákok a német énekeket, végre hát meg kellett volna már tanulniuk azokat.

A gyülekezeti énekekben dallam és szöveg együtt szólítja meg az éneklő értelmét és szívét: tanít, int, vigasztal, s eközben kegyesen gyönyörködött. Az ének másik fontos teológiai szerepe, hogy az evangélium terjedését szolgálja, előkészítse a híveket az ige hallgatására, s maga is ige-hirdetéssé váljék: „A hangok az igét élővé teszik.”

A reformáció kezdetének időszaka, a XVI. század a zenében a reneszánsz virágkora. Az ekkor keletkezett – vagy átalakított – lutheránus gyülekezeti énekek, más néven korálok elismertségét, súlyát jelzi, hogy dalamaik a műzenei alkotásokban – kórusmotettákban, orgonakorálokban – *cantus firmus*ként (vezető szólamként) a gregorián tételek helyére léphettek.¹¹

A lutheri reformáció 1521–22-ben jelentkezik Magyarországon, itteni diákok pedig 1522-től kezdve iratkoznak be a wittenbergi egyetemre. Az eszmék terjedését befolyásolták a nyelvhatárok: a mohácsi csata előtt kizárólag a német városi lakosság körében jelentkezett a mozgalom.

Dévai (Bíró) Mátyás, a „magyar Luther”, a reformáció első magyar nyelvű hirdetője 1530-tól Budán és Kassán tevékenykedik. Sylvester János lefordítja az *Újszövetséget*, amelyet 1541-ben nyomtatnak ki Sárvár-Újszigeten. Leonhard Stöckel (Stöckel Lénárd) Felső-Magyarország nevezetes reformátora, a bártfai iskola rektora. (Mindhármuknak emléktáblát állítottak Wittenbergben 2017 nyarán, a magyar napok keretében.)

Korán színre léptek a reformáció követői Magyarországon az éneklés terén is. Már 1536-ban megjelent egy énekeskönyv a wittenbergi egyetemet 1532-ben megjárta Gálszécsi István (+1550 előtt) szerkesztésében, Luther-énekek fordításával.¹²

Huszár Gál (1512–1575) *protestáns gyülekezeti énekeskönyve* (1560–1561)¹³ az énekköltés javát teszi közzé: eredeti magyar zsoltárparafrázisokat (*Úr Isten, irgalmazz nékem a te irgalmasságod szerint*;¹⁴ *Irgalmazz, Úr Isten, immáron énnékem*¹⁵) és ünnepi énekeket (*Jövel, Szentlélek Úr Isten, lelkünknek vigassága*¹⁶; *Nékünk születék mennyei Király*¹⁷).

Ismerjük meg most az egyik említett éneket: Batizi András (+1546 után) Szentlélek-hívását, a kor egyik legszébb és legerőteljesebb magyar versét, amely 1560-tól napjainkig szinte állandóan része az evangélikus és református énekeskönyveknek.

**Jövel, Szentlélek
Úr Isten – Batizi
András éneke**
Huszár Gál graduál-
énekeskönyvéből

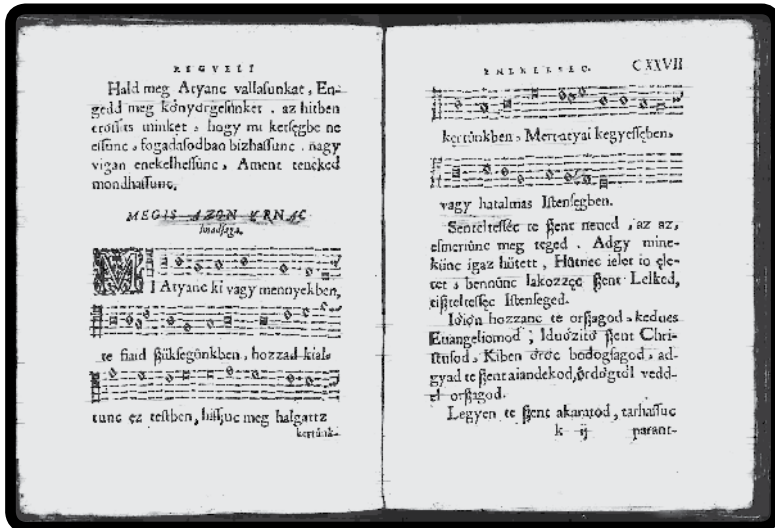

1. Jövel, Szentlélek Úr Isten, lelkünknek vigassága, szívünknek bátorsága, adjad minden híveidnek te szent ajándékodat! Jövel, vigasztaló Szentlélek Isten!
3. Távoztasd el mi szívünknek hitetlen sötétségét: világosíts meg minket, hogy az Istennek igéjét hallhassuk és érthessük! Jövel, és taníts meg az igaz hitre!
7. Te vagy a nagy Úr Istennek mennyei ajándéka, igazságnak mestere.
Taníts minket a Krisztusnak igaz ismeretire! Te vagy mi lelkünknek bölcs tanítója.
9. Adjad szent ajándékodat, bátorítsd meg lelkünket, hogy vallhassuk a Krisztust!
Adjad, hogy mi meggyőzhessük az ördög csalárdságát! Te vagy mi biztatónk, minden oltalmunk.
10. Biztasd félelmes szívünket, hogy kétségbe ne essünk halálunknak idején, de nagy bátorsággal, vígan e világból kimúljunk! Jövel, vigasztaló Szentlélek Isten!¹⁸

A magyarországi énekes reformáció csúcsteljesítménye Huszár Gál *evangélikus graduál-énekeskönyve* (1574),¹⁹ amely szertartási és gyülekezeti énekeket, imádságokat, reggeli és esti liturgiát, Luther *Deutsche Messéjét* követő istentiszteleti rendet tartalmaz.

A felsorolt gyűjtemények jelentősége azért is kiemelkedő, mert – többnyire – dallammal együtt közlik az énekeket. (Ezután majdnem két évszázadig nem jelenik meg magyar földön nyomtatott, kottás protestáns énekeskönyv – kivéve a genfi zsolnárokat.)

Figyelemre méltó kordokumentum Luther *Miatyánk* parafrázisának²⁰ XVI. századi magyar fordítása. Egyrészt azért, mert bizonyítja, hogy néhány korai reformációs ének hamar meggyökerezett a magyar használatban is. Másrészt azért, mert a vers szóhasználata (főleg az 5., 7. és 8. versszakban) betekintést enged a kor emberének gondolkodásába, problémáiba.

Mi Atyánk, ki vagy mennyekben.
Luther Márton énekének fordítása Huszár Gál graduál-énekeskönyvéből

1. Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, te fiad szükségünkben hozzád kiáltunk e testben, hisszük, meghallgatsz kértünkben, mert atyai kegyességben vagy hatalmas Istenségben.
2. Szenteltessék te szent neved, azaz ismerjünk meg téged, adj minenkünk igaz hitet, hitnek jelét, jó életet, s bennünk lakozzék Szentlelked, tiszteltessék Istenséged.

3. Jöjjön hozzánk te országod, kedves Evangéliumod, üdvözítő szent Krisztusod, kiben örök boldogságod, adjad te szent ajándékod, ördögtől vedd el országod.
4. Legyen te szent akaratod, tarthassuk parancsolatod, mint mennyei szent udvarod, teljesíti akaratod, mi is tehessük mondásod, elszenvedhessük ostorod.
5. Mindennapi kenyerünket, minden testi szükségünket, hű szolgát, jó fejedelmet, egyességet, békességet, jó házastársat, bőséget, adjad nekünk ma ezeket.
6. És bocsásd meg bűneinket, mint ellenünk vétetteknek mi megbocsátjuk bűnüket, ki erősítse hitünket, és bátorítsa lelkünket, hogy te is meghagyta bűnünket.
7. Ne vígy minket kísértetbe, testnek, ördögnek törébe, ez világ dühösségébe, kétségbe, eretnokségbe, hitelenségnek bűnébe, ne hagyj elvesznünk ezekben.
8. Szabadíts minket gonosztól, ördögnek csalárdságától, kárhozattól, hamisságtól, drágaságtól, döghaláltól, kórságtól, háborúságtól, mind testi, lelki gonosztól,
9. Mert te vagy hatalmas Isten, uralkodó örök Isten, kegyes és irgalmas Isten, ki minket könyörgésünkben meghallgattál szükségünkben. Azért bizván mondjuk, ámen.²¹

A XVII. század első feléből két gyűjteményt emelünk ki, egy nyomtatott kötetet és egy kéziratos graduált. Az 1635-ben, Lőcsén megjelent énekeskönyv²² Szenci Molnár Albert *Zsolnárkönyvének* közlésével szinte megelőzte korát. A kolligátum másik fő újdonsága, hogy a közös protestáns énekkincs az Újfalvi Imre által 1602-ben javasolt módon található meg benne. Ugyancsak kiemelkedő jelentőségű, hogy az evangélikus nyomdában megjelenő énekeskönyv – mint a címlap is mutatja – forrásának vallotta mind a református (debreceni), mind az evangélikus (bártfai) énekeskönyveket. E nyomtatvány által létrejött a protestáns énekeskönyveknek az a típusa, amelyet egyaránt használtak az evangélikus és református hívek.²³

A lőcsei kiadványt az idő tájt szerkesztették, amikor az eperjesi magyar egyház számára egy graduált írtak össze. Az *Eperjesi graduál*²⁴ olyan liturgikus kézirat, amelyben a tételek egyrészt az egyházi esztendő ünnepei, azon belül általában a vesperás istentisztelet szertartása szerint, másrészt pedig műfaji sorozatokban vannak összeállítva (lejegyzését szintén 1635-ben kezdték el). Ez az egyetlen graduál, amelyben az egyszólamú gregorián tételeken – a legfontosabb ezek közül a zsolnárok előtt és után énekelt keretvers, az antifóna – és kanciókon kívül többszólamú darabokat is találunk.²⁵ A többszólamú tételek három stílusrétegbe sorolhatók. A legegységesebb tömböt a C. Goudimel által megzenésített genfi zsolnárok alkotják. A második

stílusrétegbe a XVI. század végi, XVII. század eleji német kancionáltételek tartoznak (néhány szerzőt sikerült beazonosítani: B. Gesius, M. Vulpius, J. H. Schein, M. Praetorius, A. Gumpelzhaimer, S. Calvisius). A harmadik csoport darabjaiban helyi kompozíciókra gyanakodhatunk. Közel száz év terméséből válogatott a szerkesztő, de a kanciók és a metrikus énekek közé egy imitációs tétel sem került be, ami mutatja a külföldi minták befogadásának korlátait.²⁶

A magyarországi evangélikusság a nemzetiségi megoszlást tekintve igen sokszínű: német, magyar, szlovák és szlovén ajkú gyülekezetei egyaránt voltak (illetve részben vannak). Jelentős az erdélyi szászok,²⁷ valamint a szepességi²⁸ és nyugat-magyarországi²⁹ németek gyülekezeti éneklése. Az észak-magyarországi szlovák nyelvterületen évtizedekig Csehországban nyomtatott gyűjteményeket használtak. Az első – bizonyos kiadásai-ban hangjegyes – énekeskönyv, amely napjainkig meghatározza a szlovák evangélikusok gyülekezeti éneklését, Jiří Třanovský (1592–1637) műve, a *Cithara Sanctorum*

(Lőcse, 1636)³⁰ – szerkesztője humanista neve nyomán a kiadványt *Transcius*nak is nevezik. Ez a vaskos, fémborítású, kapcsos kötet olyannyira hozzátartozik a tót kegyességhez, hogy a közösségek hosszú ideig a halottakkal együtt az énekeskönyvüket is eltemették (ezért nehéz példányt szerezni belőle).

Természetes folyamat, hogy mind a német, mind a szlovák nemzetiség éneklése hatással volt a protestáns, de leginkább az evangélikus magyar gyülekezeti éneklés fejlődésére.

Az énekeskönyvi adatok után ismerjünk meg olyan XVII. századi magyarországi zeneszerzőket, akiknek sokat köszönhetünk az istentiszteleti zene gazdagítása terén.

Az osztrák származású Andreas Rauch (1592–1656) 1629-től haláláig állt a soproni evangélikus egyház szolgálatában. Művei – melyeknek címlapján soproni polgárnak vallja magát – Bécsben és Nürnbergben jelentek meg, ami magas színvonalú munkájának elismerése.³¹

Zachariáš Zarewutius (1605–1667) 42 éven keresztül Bártfán működött templomi orgonistaként, nagy megbecsülésben. Művei közül néhány teljes egészében, néhány töredékesen maradt fenn (magnificatok, mise, német és latin nyelvű motetták kettős kórusra).³²

Következzék most a kántor feladatainak leírása egy XVII. század végi forrás alapján. „A kántor tiszte és hivatalja a chorusbeli szolgálat és éneklés. Vasárnapi és az esteli szolgálatokat el ne mulassza. Ha beteg, természetesen nem szólhatnak neki. Verrasztóba, ha kéri, el kell mennie. Ugyancsak köteles a temetéseken is megjelenni. Ha vendégségbe hívják, ebédre vagy vigasságba, az esteli könyörgést el ne mulassza, helyettesítheti egy alkalmas deák, de csak akkor, ha a prédikátor erre engedélyt ad. Az éjszakát köteles az iskolában tölteni, semmiképpen nem engedik meg neki, hogy akár Újvárosban, akár Belvárosban kimaradjon. Figyelmezteti a konvent, hogy ne csak a közönséges énekeket énekelje, hanem Szent Dávidnak Soltárait és Ditséretit is, hogy a gyülekezet ezeket el ne felejtse és az ifjúság megtanulja.”³³

A XVII. század végén tovább bővül az evangélikus énekkincs. A *Zöngedőző mennyei kar* (ZMK, Lőcse, 1692–1694) címlapja utal a kötet újdonságára, a német énekkönyvek fordításokra.³⁴ A „könyvecske” elnevezés nemcsak a terjedelmet jelöli, hanem a kötet kiegészítő jellegét is.³⁵ Kérdés lehet, hogy miért éppen ekkor jelent meg a ZMK. Az evangélikusok évtizedek óta használták a közös énekeskönyveket. A német és magyar protestáns gyülekezetek lassan két évszázada éltek egymás mellett, a magyarok mégsem fordítottak le nagyobb számú német éneket. E tények ismeretében feltételezhető, hogy a ZMK-t és a

protestáns énekeskönyveket csak egymás kiegészítéseként értelmezhetjük. A szerkesztők a nagy énekeskönyv³⁶ mellé evangélikus toldalékokat akartak adni. Ez aztán kiindulópontja lett egy új, csak evangélikus befogadók számára készített énekeskönyv-sorozatnak. A XVIII. század jóval több éneket tartalmazó ZMK-kötetei³⁷ és az *Új zengedező mennyei kar* különböző kiadásai váltják majd fel teljesen a XVII. század protestáns gyűjteményeit.³⁸

Az *Új zengedező mennyei kar*³⁹ (ÚZMK) Torkos József győri lelkész és társainak munkája. 1743-ban jelent meg, és száz-százötven évre kijelölte az evangélikus éneklés útját. A munka terjedelme is elárulja, hogy Torkosnak több munkatársa volt: 240 új fordítás került bele ebbe a gyűjteménybe.⁴⁰ Az ÚZMK első kiadásában 619, 1750-től pedig már 633 éneket tartalmaz a 150 genfi zsolttáron felül (az amúgy kotta nélküli gyűjteményben a zsolttárok dallamokkal együtt jelentek meg). Schulek Tibor véleménye szerint ez a legkimagaslóbb magyar protestáns énekeskönyv. A német és szlovák énekkincsből vett – részben igen jó – fordításokon kívül a közös magyar örökség javát foglalja magába. „Ez a gyűjtemény teológiai és költői csúcsteljesítmény. Lelkes és átszellemült munkaközösségnek kellett lennie, mely erre a feladatra összeállt. A hallei pietizmus annak idején igen áldásos erjesztő hatással volt a magyarországi lutheránus körökre.”⁴¹

A moralizáló és racionalista XIX. század után a XX. század elejétől történtek próbálkozások a többnyelvű evangélikus egyházban a magyar, német és szlovák éneklés egységesítésére, az ősi liturgia gazdagságának újbóli felfedezésére. Az 1911-ben megjelent *Keresztyén (Dunántúli) énekeskönyv* tartalmában és külső formában egyaránt jelentős haladás a közvetlen megelőző énekeskönyvekhez képest. A klasszikus énekek közül sok olyat felvett, amelyek a korábbiakból hiányoztak vagy elrontott alakban szerepeltek. Az új anyag összeállításánál már nagyon ügyeltek arra, hogy a közölt énekek formája is megfelelő legyen.

A XX. század negyvenes éveiben Magyarországon és Európában, minden felekezetben jelentkezett az az igény, hogy a gyülekezet az eredeti ritmikus dallamokat énekelje. E próbálkozás evangélikus eredményei a különböző énekfüzetek (*Régi magyar istenes énekek*, 1945,⁴² *Cantate*, 1950), de nyilvánvalóvá lett, hogy a korszerű éneklés követelményeit csak egy teljesen új énekeskönyv tudja kielégíteni. (A református énekeskönyv 1948-ban már mind ritmikus formában közölte a dallamait.)

Az egyház vezetősége az új énekeskönyv elkészítését és bevezetését kétlépcsősre tervezte. Elsőként 1955-ben megjelentette a *Keresztyén énekeskönyv* új kiadását. A régi énekeskönyvből kiválasztott énekekhez kottával ellátott *Új rész* csatlakozik (hétszázas sorszámokkal), amely jó részt általánosan ismert énekekkel gazdagítja a gyülekezeti éneklést. A felvett új énekek főleg a reformáció korának gazdag tartalmú, erőteljes koráljai, ezek között is Luther Márton eddig nem szereplő énekei. Ez a kiadás lehetővé tette, hogy a gyülekezetek megismerkedjenek az új énekléssel, de közben az istentiszteleti életben nem állt be törés, mert a változatlanul hagyott énekeket tovább használhatták megszokott dallamukkal.

Az 1982-es *Evangélikus énekeskönyv* szerkesztői az énekanyag összeállításában korszerűsége törekedtek. Az anyagot több stílusból válogatták össze, az énekeket tömörítették. Minden ének első verséhez kottát közöltek. A dallamok egy része megmaradt a gyülekezetek által ismert formában, egy része pedig az eredeti dallamhoz közelebb álló ritmikus formát nyerte el.

Az énekeskönyvek sorát a 2007-ben megjelent *Evangélikus istentisztelet – Gyülekezeti liturgikus könyv* zárja. Ez az összetett kötet a liturgia megújítását segíti: istentiszteleti rendeket, áhítatformákat, zsolttárokat, liturgikus tételeket és strofikus énekeket egyaránt tartalmaz.

Egyházunk zenei életének fontos szereplője az 1904-ben alapított Lutheránia énekkar. Vasárnapi istentiszteleteken és a közel három évtizede működő Budapesti Bach-hét közreműködőjeként is rendszeresen megszólal a Deák téri templomban.

A XX. század második felének meghatározó evangélikus zeneszerzője Sulyok Imre (1912–2008), aki több mint fél évszázadon keresztül a kelenföldi gyülekezet kántora volt, és a Liszt-életmű új kiadását is gondozta. Szokolay Sándor (1931–2013) elsősorban operaszerzőként lett ismert, de evangélikus kötődésű műveket is köszönhetünk neki (*Confessio Augustana, Luther-kantáta*).

A kommunista hatalomátvétel utáni kántorhiány pótlására hetven éve indult el a kántorképzés Fótton, az Evangélikus Kántorképző Intézetben. Az intézet elhi-

**Adj, Úristen,
nékünk
Szentlelket!**
A Gyülekezeti
liturgikus könyv
816. éneke

Az egyházi évi énekei

Adj, Úristen, nékünk Szentlelket! 816
A Szentlelkek ajándéka – a Szentháromság csodája

2. Te vagy Atyánk, örök Úristen, Kiben semmi kétségünk nincsen, Neveljed hitnket te szent ígédben, Szent Fiaidnak, Kisz-tusnak ismeretében, Üdvösségünkben.

3. Te vagy, Krisztus, mi Üdvözítőnk, Szent Atyádnál béke-szerzőnk: Te vagy mi életünk, lakozál bennünk; Hogy minden dolgunkban csak téged dicsőjünk és dicsőítsünk!

4. Ó, Szentlelek, így kérünk téged: Bátorítsd a mi szívünket, Vigasztalj meg minket, igazgasz minket, Hogy hallván megért-hessük te szent ígédet, Üdvösségünket!

Szöveg: Havasi Gál 1560. Dallam: Halgass meg minket, Hf 275. (RMF 56)

535

vatott munkatársai fiatalokat nevelnek,⁴³ istentiszteleti segédanyagokat adnak ki,⁴⁴ kórustalálkozókat és korálünnepeket szerveznek.

Az Evangélikus Hittudományi Egyetemen – a teológus-lelkész, hittanár és egyéb szakok mellett – 2007 óta kántor BA szakon is lehet tanulni. A kétféle képzés jól kiegészíti egymást, de azért van még teendő az istentiszteleti zene és az egyházzene elismertetése terén.

Az *Evangélikus Élet* magazin *Cantate* rovata rendszeresen foglalkozik egyházzenei kérdésekkel. Az elmúlt tíz év cikkeiből – énekelemzésekből, meditációkból – szerkesztett *Énekkincstár* kötet e sorok írójának szerkesztésében, a Luther Kiadó gondozásában jelent meg.⁴⁵

Az elmúlt évszázadban tehát ismét felfedeztük értékes énekeinket és liturgikus örökségünket, és új énekeknek, istentiszteleti formáknak is örülhettünk. Nagy öröm, hogy egyre több helyen természetes a teljes istentisztelet: a kétfókuszú lutheri liturgia, amely ige és úrvacsora egyensúlyára épül.⁴⁶

A reformáció emlékévében visszatekintettünk az elmúlt ötszáz évre. A következő ötszáz évhez pedig újra „Márton testvértől” kaphatunk útmutatást. „A zene Isten ajándéka, nem emberi dolog. Ugyanis elúzi az ördögöt, és megvidámítja az embert. Hallatára az ember elfeledkezik a haragról, erkölcstelenségről, gőgről és minden szenvedélyről. A teológia után a zenét becsülöm a legtöbbre. A Szentírásban is azt látjuk, hogy Dávid és Isten többi szent embere az Istenre irányuló gondolataikat versben és énekben fejezték ki.”⁴⁷

JEGYZETEK

- 1 *Formula Missae et communionis pro ecclesia Wittenbergensi*, 1523. „Azt akarom, hogy sok német énekünk legyen, amelyeket a nép a mise alatt, vagy a Graduale, a Sanctus és az Agnus Dei mellett énekelhet. Mert ki kételkedik abban, hogy azokat az énekeket, amelyeket most a kórus énekel, [...] korábban az egész gyülekezet énekelte?”
- 2 *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienstes*, 1526. „Az epistolára német éneket éneklünk: *Nun bitten wir den Heiligen Geist* (Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét, Evangélikus Énekeskönyv – A továbbiakban: EÉ – 232). [...] Az evangélium után az egész gyülekezet németül éneklé a hitvallást: *Wir glauben all an einen Gott* (Mi valljuk: hiszünk Istenben, EÉ 247).”
- 3 *Jer, örvendjünk, keresztyének*, EÉ 318.
- 4 *Lásd meg a mennyből, Úristen*, EÉ 257.
- 5 Markus JENNY szerk.: *Luthers Geistliche Lieder und Kirchengesänge: Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe*, Köln/Wien, Böhlau, 1985.
- 6 Első kiadása Bp., 1982.
- 7 ECSEDI Zsuzsanna: *Luther-énekek a magyar evangélikus énekeskönyvekben*. Egyházzene-doktori disszertációk III., Budapest, 2006 (CD és kísérfüzet).
- 8 *Gesangbuch Valentin BABST*, Leipzig, 1545.
- 9 Johann WALTER: *Das geistliche Gesangbüchlein* (Chorgesangbuch), Wittenberg, 1524.
- 10 Huszár Gál (a továbbiakban HG) 1574-es énekeskönyvének előszavából.
- 11 A reformáció első évszázadának néhány jelentős zeneszerzője: Johann Walter (1496–1570), Caspar Othmayr (1515–1553), Melchior Vulpius (1570–1615), Michael Praetorius (1571–1621).
- 12 Krakkó, 1536 és 1538; RMNy 18 és 24. „Kegyese énekekről és keresztyén hitről rövid könyvecske, Gálszécsi István mestertől szerzetetett. Matth. 10. Aki enge[met v]alland emberek előtt, én is azt vall[ani f]ogom az én szent atyám előtt. Aki pedig engem megtagadand emberek előtt, én is azt megtagadom az én szent atyám előtt, ki mennyekben vagyon.”
- 13 HG 1560. Magyaróvár, Kassa, Debrecen, 1560–1561; RMNy 160. „A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek Psalms CXLIX. Dicséretet mondjatok az Istennek a szenteknek gyülekezetében. M D LX.”
- 14 51. zsoltár; GyLK 711.
- 15 57. zsoltár; EÉ 77, RÉ 256.
- 16 BATIZI András; EÉ 234, RÉ 370.
- 17 *A Natus est nobis* himnusz nyomán; EÉ 179, RÉ 282.
- 18 HG 1560, A⁷–A⁸; HG 1574, CCCXX^r–CCCXXII^r [653–657]. A szövegközlésben – megtartva az eredeti szóhasználatot – a mai helyesírást vettük alapul.
- 19 HG 1574. Komjáti, 1574; RMNy 353. „A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok. Psalms CXLIX. Dicséretet mondjatok az Istennek a szenteknek gyülekezetében. M. D. LXXIII.”
- 20 *Vater unser im Himmelreich; Mi Atyánk, ki vagy mennyekben*, EÉ 72.
- 21 HG 1574, CXXVI^r–CXXVIII^r [266–269]. Az ének megtalálható már HG 1560-ban is, H¹–H². A szövegközlésben – megtartva az eredeti szóhasználatot – a mai helyesírást vettük alapul.
- 22 Protestáns gyülekezeti és temetési énekeskönyv; RMNy 1628. „Keresztyéni isteni dicséretetek, Mellyek az Magyar Nemzetben reformáltatott Ecclesiákban szoktanak mondattatni. Ezek mellé adattattak szép renddel. Először, az Szent Dávidnak franciai Nótáknak és Verseknak módgyokra rendeltetett soltári. Másodsor, az egész esztendőre tartozandó hymnusok. Harmadsor, az Halott

- temetéskorra való énekek. Mostan újonnan, és, (ami az első s utolsó részt, az az a közönséges és Halott Énekeket illeti) bővebben, hogy nem mint ennek előtte Debrecenben és Bártfán kibocsáttattak. Lőcsén, Brever Lőrincz által. (1635.)” Az énekeskönyv 403 16. századi és 36 XVII. századi éneket tartalmaz.
- 23 H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Bp., Universitas, 2004, 178. Hubert Gabriella kutatásainak eredményeként javasolta, hogy az 1635-ös lőcsei énekeskönyvet és az azt követő kiadásokat protestánsnak minősítsék. Ezekben a gyűjteményekben nem a felekezeti eltérő, hanem a hasonló vonások uralkodnak.
- 24 *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis*, S 57. A graduál latin nyelvű címlapjának szövege magyarul: „Az eperjesi magyar egyház graduálja a Szentháromság tiszteletére és dicséretére íratott és szent többszólamú énekekkel, valamint himnuszokkal, antifónákkal, zsoltárokkal és édes énekekkel ékesítettet – az igen tiszteletre méltó és jeles ember, Damascenus Márton, a fáradhatatlan magyar lelkész szolgálata idején, a tudós és bölcs Grolmann András és Kádass Jónás felügyelete alatt – a breznóbányai Banzski Dániel által, aki ez időben a beiktatott (felszentelt) magyar kántor, 1635-ben, írta Glosius András s.k.”
- 25 A graduál 609 tétele 18 műfajba tartozik.
- 26 FERENCZI: 1988, I, 5–35.
- 27 Brassó, Kronstadt (ma Braşov, Románia); Nagyszeben, Hermannstadt (ma Sibiu, Románia).
- 28 Lőcse, Leutschau (ma Levoča, Szlovákia).
- 29 Sopron, Ödenburg.
- 30 Az első kiadás 402 éneket tartalmaz; a hatodik kiadástól 650-re emelkedik az énekek száma. Dallamai a gregoriánból és a reformáció előtti népénekekből, a német és a svájci reformáció hagyományából, cseh énekeskönyvekből és a helyi szlovák énekkincsből származnak.
- 31 MURÁNYI Róbert Árpád: *17. századi emlékeink*. = BÁRDOS Kornél szerk. *Magyarország zenetörténete (MZT) II*. Bp., Akadémiai, 1990, 403.
- 32 MZT II. 400.
- 33 Gyülekezeti rendtartás, Győr, 1699.
- 34 „Zöngedező Mennyei Kar. Az az: Németből Magyarra fordított szép Isteni dicséreteket és hálaadó Énekeket, más magyarul szerzettetett kegyes énekekkel együtt magában foglaló Könyvecske.” RMK I. 1589/A.
- 35 A szerkesztők többen lehettek, köztük id. Ács Mihály nemescsói, Lövei Balázs győri és Tatai István tési lelkész. A ZMK 101 éneket tartalmaz. 99 gyülekezeti énekből tizennyolc keletkezett a XVI. században. Ezek szinte mind kizárólag evangélikus körben hagyományozódtak tovább, és az 1635 utáni protestáns énekeskönyvekből hiányoztak, illetve csak a lőcsei A-típusúakban fordultak elő. A hagyományozódásnak ez a módja nemcsak a XVI. század óta folyamatos evangélikus használatot tanúsítja, hanem azt is, hogy a szerkesztők evangélikus eredetű énekeket válogattak ki az ekkor már nagyszámú magyar énekkészletből.
- 36 A szerkesztők a lőcsei B-típusú gyűjteményt használták.
- 37 A ZMK-nak kétféle típusú bővített változata ismert. Egyik típusában 1726-ig 132 énekre növekszik, s e szinten 1812-ig még legalább öt kiadása van. Másik típusában 1735-ben mintegy 100 énekkel bővül; ennek négy kiadása ismert 200, majd 222 énekkel. Schulek 1975, 22.
- 38 HUBERT 2004, 236–238.
- 39 „Új Zengedező Mennyei Kar, az-az: Régi és újonnan szerzettetett, válogatott, Isteni dicséreteket, és lelki Énekeket magában foglaló, szép rendbe vétetett Gráduál, melly az Istennek dicséretire, az Híveknek serkentésekre, és vigasztalásokra, egynéhány Imádságokkal együtt ki-bocsáttatott.”
- 40 CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756*. Bp., 2000, 35.
- 41 SCHULEK Tibor: *Kurzer Abriss der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuches*. = Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, 13 (1968), 136.
- 42 Régi Magyar Istenes Énekek, azaz az Új Zengedező Mennyei Karból és az Isten anyaszentegyházabeli közönséges istentiszteletre a debreceni és kolozsvári forma szerént rendeltetett énekeskönyvekből válogatott isteni dicséretes és lelki énekek. Most újra értelmesebben és tisztábban kótákkal is az atyák éneklése szerént megékesítettéven kibocsáttatott a híveknek serkentésekre és vigasztalásokra S. T. [Schulek Tibor] és S. I. [Sulyok Imre] által, Győrött a Harangszó könyvnyomtató műhelyében, Anno Domini 1945.
- 43 Nyaranta három tanfolyamon százötven fiatal foglalkozhat egyházzenevel, és élheti meg a valódi közösség erejét. A munkaév folyamán szombatonként van tanítás. A főtí Mandák-otthon olyan lelki központ, ahonnan sokan indultak lelkési és egyházzenei pályára, vagy váltak aktív, értékes gyülekezeti tagokká.
- 44 A legjelentősebbek: *Evangélikus korálkönyv* (bővített kiadás), 2013; *Korálelőjátékok az Evangélikus énekeskönyv énekeihez*, 2015. Kántori segédanyag az intézet honlapján: kantorkeppo.lutheran.hu.
- 45 E kötet 44–47. oldalán található egy idővonal, amely áttekinti a német Kirchenlied és a magyar gyülekezeti ének történetét.
- 46 Az istentisztelet és a liturgia területét érintő munkák a XX–XXI. században: *Raffay-agenda*, 1932; *Pröhle-agenda*, 1963; átdolgozott *Pröhle-agenda*, 1986; *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv*, 2007.
- 47 Martin LUTHER: *Asztali beszélgetések*. Bp., Luther, 2015, 744 nyomán.

Windhager Ákos

„Az örökkévalóságba távozott magyar szent”¹

Kodály protestáns vétói

A vernakuláris protestáns örökség

„Összettem két kezemet
Úgy kértem jó Istenemet.”

Kodály: Esti dal (részlet)

■ A jelen szöveg által felvetett kulcskérdés az, hogy milyen hermeneutikai rendszer érdekében alkalmazta Kodály a protestáns felekezetekhez köthető szövegeket és zenei műfajokat. A szerző életútját, életművét és közösségi szerepvállalását Szabolcsi Bencétől Péteri Lórántig sokan elemezték már, de a nyilvánosságban megnyilatkozó szakralitásáról eleddig kevés szó esett.² Köztudomású, hogy gyakorló katolikus volt, ám csaknem ötven vallásos műve felekezetek (és nemzetek) felett álló, ökumenikus, s egyetemes érvénnyel íródott meg. Ahogy az evangélikus Johann Sebastian Bach vagy a zsidó családba született, de vallását nem gyakorló Ligeti György liturgikus művei az egész emberiséghez szólnak, úgy vállalt közösséget Kodály is minden hívővel és nem-hívővel, közösséghez tartozóval és önnön egyedülállását hirdetővel. Provokatíván azt is kérdezhetnénk, hogy mennyiben protestánsabb a *Psalmus hungaricus* Liszt *Koronázási miséjénél*? Mennyiben rokonítható a kodályi *vernakuláris*, népi gyökerű protestantizmus Gustav Mahler *szekuláris* katolicizmusával, Igor Sztravinszkij *historizáló* ortodoxiájával, vagy éppen Witold Lutoslawski *liturgikus* katolicizmusával – hogy a magyar mester szakrális életművéhez művelődéstörténetileg a legközelebb állókat említsük.

Minden feltett kérdés önálló tanulmányt érne meg, helyszüke miatt azonban csak Kodály zsolttárait elemzem, hogy képet adhassak a személyes, nemzeti és szakrális megnyilatkozások metszetében tetten érhető protestáns ethoszról.

A vernakuláris protestáns szimbolika alkalmazására Kodály előtt is bőven akadt példa a magyar zenetörténetben.

Amíg a szépirodalmi kánon Zrínyi Miklós és Babits Mihály közötti szakaszát a hazai protestáns értelmiségiek életműve alkotja, addig a magyar zeneirodalom jelesebb alkotói Bartók Bélát megelőzően mind katolikusok voltak. Katolikus volt a magyar operakultúrát kialakító Erkel Ferenc, ahogy a mélyen hívő harmadrendi ferences testvér, Liszt Ferenc is. Közös Lisztben és Kodályban, hogy ismert közszereplőként, sikeres zeneszerzőként és nem-konzervatív életmódot élőként nyíltan, őszintén és hitelesen vállalták hitüket a magánéletben éppen úgy, mint a zeneköltészetben. A magyar művelődésben Liszt volt az első, akinek sikerült a szekularizálódó kultúrába a valódi szakralitást a vernakuláris szimbólumrendszeren keresztül átmentenie. Zeneművei közül elkülöníthetőek azok a darabok, amelyek elsősorban egyházi szolgálatra (pl. *Szekszárdi mise*, *Via crucis*, *Septem Sacramenta*) íródtak, a szakrális témát a világi közkultúra számára (pl. *Szent Erzsébet legendája*, *Krisztus*, *Koronázási mise*) dolgozta fel, illetve ahol csupán utalt az egyházi műfajjal, dallammal vagy harmóniával a vallásra (pl. *Hunok csatája*).³ Liszt művészete azon túl, hogy megihlette és táptalajt biztosított az életművét elemző és közreadó evangélikus Sulyok Imre és Gárdonyi Zoltán egyházzenei munkásságának, a *XIII. zsolttárával* alapjaiban előlegezte meg az arra tudatosan hivatkozó *Psalmus hungaricust*.⁴ Korának protestáns egyházzenejére főként Bach-átirataival, néhány zsolttárral és orgonadarabjaival hatott.

Erkel Ferenc viszont fordítva járt el, amikor megidézte a protestáns ethosz magyar művelődésben játszott ellenzéki hagyományvilágát az *István király* című operájában. A zeneszerző korának uralkodóját, Ferenc Józsefet (is) jelképező címszereplő *szentkirály* békét, nemzeti egységet hirdet az opera negyedik felvonásában. Az összefogás himnusza ugyanakkor erkeli fricskaként egy református korál dallamára épült.⁵ Erre a felismerésre támaszkodva időszerűnek tűnik, hogy az erkeli himnuszokat és – akár az operáiban alkalmazott – vallásos énekeit szoros olva-

sattal újraolvassuk. Így nem lehet véletlen egybeesés témánk szempontjából az sem, hogy Csomasz Tóth Kálmán főszerkesztő beválogatta az 1948-as *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára* című gyűjteményébe a *Magyar Himnuszt*, szövege és könyörgő magatartása miatt.

Bartók Béla korálimitációi és Bach-idézetei mai napig megosztják a zenetudományt, ám Pernye András, Ferencsik János és Medveczky Ádám egybehangzó állítása szerint a legmagasztosabb pillanatokban tudatosan utalt a (protestáns zeneirodalomban alkalmazott) szakrális jelképekre.⁶ A *Cantata profana* témáját, szimbólumrendszerét és idézeteit tekintve jóval súlyosabb szakrális kompozíció, s erőteljesebben kapaszkodik a protestáns ethoszba, mint sok zsolttár. A szerzőt azonban szemérme mégis visszatartotta attól, hogy a *Szegedi misét* jegyző egyik, vagy a *Psalmusszal* utat mutató másik barátjához hasonlóan a Mennyei Atyát néven nevezze.

A vallásos zeneiség világi művekben való megjelenítése számos későbbi alkotó technikájára is jellemző, manapság Lajtha László, Szokolay Sándor, Terényi Ede és Huszár Lajos életműve kapcsán tárgyalja a szakirodalom.

Kodály humanista hite protestáns attitűddel

**„Tiszta lelkű keresztény, krisztusi ember.”
Nádasy Alfonz Kodályról**

Kodály jól ismert közösségi szerepeket alkalmazott létező műveiben, amelyek révén művészi hitelességgel ábrázolta a közösség iránti elköteleződés egy-egy drámáját. Közösségi szerepvállalása kulturális eredetű volt, ami részben a magyar irodalom nyilvánosságban betöltött szerepére, részben a polgári közösségekben szerzett vezetői tapasztalataira épült. Alapvetően művelődési kérdésekben emelte fel szavát, s annak megoldása érdekében dolgozta ki pedagógiai rendszerét, alapított folyóiratokat és indította el a kórusmozgalmat. Noha aktuálpolitikai ügyekbe nem avatkozott bele, a kulturális nyilvánosság számára írt négy művészi hitvallása (*Psalmus hungaricus*, *Budavári Te Deum*, *Missa brevis*, *Zrínyi szózata*) mégis jelentős társadalmi, közéleti, sőt politikai visszhangot váltott ki.

Nyilvánvalóvá tette, hogy a metafizikai bizonyosság jegyében erkölcsi kötelessége a közösség szolgálata, tanítása és vezetése. Az egyetemes hagyományokban gyökerező erkölcsi imperatívusz számára közösségi jelleget öltött. Ezen a gondolati szálon viszont a hazaszeretet jelentette a legvégső kategorikus imperatívuszt. Szokolay Sándor, Kodály egyik legkedvesebb, kései tanítvá-

nya, aki a leginkább folytatta mestere útját, több ízben is hangsúlyozta, hogy egykori tanára esetében, az istenhit és a hazaszeretet egy töről fakadt. Számára a földi és égi közösséghez tartozást ugyanazok az örök erkölcsi elvek határozták meg. Az istenhitet és a hazaszeretetet Kodály képes volt ideológiáktól mentesen, egyetemes emberi értéként, esztétikai magaslátokban kifejezni. Ezt a szférákat egyesítő alkotásmódot Szokolay kilenc pontban tárgyalta, amelyek közül a következő négy összegzi a fentebbi állításokat:

„V. A musica sacra csúcsairól

VI. A zene prédikátoráról

VII. A nemzet dalnokáról

VIII. Az ötvözőről.”⁷

Kodály esetében a hit olyan elkötelező bizonyosság volt, amely mentén bízott a természetfeletti világ létében, elfogadta az erkölcs örök törvényeit, és vállalta a közösség iránti felelősséget. Sem dogmatikus, sem bigott nem volt, hanem nyitott, a feltámadott Krisztusban hívő. Azon nagyon kevés ritka alkalmak egyike, amikor Kodály kívülállónak hitéről nyilatkozott, az egy Kádár Jánosnak írt válaszlevél volt 1959-ben: „Az én »főkönyvem« kizárólag a lelkiismeretemben van. A gyermekkori vallásos érzést nem felejthetem, ám bár nem teljesítem pontosan az egyház előírásait.”⁸ A levél további tartalma a jó vezető erényeit és a társadalom erkölcsi helyzetét taglalja. Ebben az említett bátor kiállásában, és minden más megnyilatkozásában világossá tette, hogy hamis isteneknek, néma bálványoknak nem áldoz. A művészi életmű egyik megrendítő tanulsága, hogy Kodály akár sikerei csúcsán állt, akár az üldöztetést szenvedte, mindig alázattal fordult az Úrhoz közössége nevében. Mindezt tette művészi szimbolikával, teremtő játékosággal és drámai erővel. Szokolay így foglalta össze azt, amit érdemesnek tartott Kodály hitéről a nyilvánossággal megosztani:

„A hajdani bencés diákról mindenki tudta, hogy gyakorló katolikus. Szakrális művei az életmű legfényesebb ékkövei. [...] Kodály lelkének legbelső titkait magában őrizte. Természetesen sejtettem, hogy sziklaszilárd erkölcsének, kifogástalan etikájának alapja a *Könyvek Könyve*. A szakrális művek sem azért születtek, mert a komponista irodalmilag értékesnek, dramaturgiailag alkalmasnak talált bizonyos bibliai vagy egyéb szövegeket. Saját lelki épülését, előadóinak és hallgatóinak spirituális tanítását szolgálták ezek a zenék. Lapozzuk csak végig például a *Jézus és a kufárok*at, bizony hittanóra (is) az a javából, némi zeneelmélettel vegyítve, remek-művé ötvözve. S ezen is

túllépett azzal, hogy a »templomtisztítás« szimbolikus imperatívusszá vált.⁹

A fentiekkel összefügg, noha mégis önálló jelenség, hogy a zeneszerzőt élete második felében munkatársai, tanítványai kezdték prófétaként emlegetni, s a személyéből áradó szakrális karizmáról beszéltek.¹⁰ Szokolay Sándor az alcímben is jelzett: „Az örökkévalóságba távozott magyar szent”-ként hivatkozott rá.¹¹ Az, hogy kétszer jelölték köztársasági elnöknek és a tudományos akadémia élére, jelzi, hogy elismertsége, prófétai/apostoli tevékenysége messze túlnőtt a szakmai berkeken. Egykori tanítványa, későbbi barátja, a korszak meghatározó zenetörténésze, Tóth Aladár a *Psalmus hungaricus* kapcsán, de általános értelemben is így fogalmazta meg a szerző és közönsége viszonyát: „A magányos próféta hangja összecsendült a magára hagyott nép hangjával... Az a töretlen emberség – melyet eddig magányos embersorsok magányos utakon idéztek – most egyszerre az utak és sorsok összetalálkozásának víziójában mint valami nagy beteljesedés bontakozott ki.”¹²

Kodály felfogásában a kortárs politológia ismérveinek is megfeleltethetően élesen elvált egymástól a nép, a nemzet és az osztálytársadalom közössége. A közép-európai társadalmi változások évszázados hagyománya volt a nemzeti közösségek kialakulása. Kodály számára a nemzet történeti és kulturális közösség. Ezt ő így fogalmazta meg bizalmas feljegyzéseiben: „Éppen mert nem faj a magyarság, hanem kultúra, csakis szerezhető! Tényezői: életforma, 1) nyelv, 2) zene, művészet 3) történeti életformák, államgondolat, katonai szervezet. Morális alapja: mindezért való áldozatkészség.”¹³ Egybecseng véleménye kortársáival, a korabeli irodalmi élet egyik markáns vezéralakjával, Cs. Szabó Lászlóval. Az író így fogalmazta meg ugyanazt a gondolatot: „a magyarság: szellemi képlet, történelmi állapot, emlék és magatartás, s még csak az anyanyelvhez sincs kötve”.¹⁴ Ez az etikai megközelítés fejtegetéseiben logikusan vezetett el ahhoz a humanista urbanizmushoz, amely viszont sokban emlékeztet a Jürgen Habermas által leírt nyilvánosságelméletek második, polgári korszakának közösségképére.¹⁵ Jó példa erre, hogy a népdalok egyszerű kórusokba ültetésével Kodály olyan köznyelvet vélt alkalmazni, amely az áhított, demokráciát teremtő másodlagos nyilvánosságot erősítette volna. Az énekkari mozgalomban ugyanis a társadalmi különbségek eltűntek a közösség és a dal harmóniája érdekében. Az ő szavaival: „Feltettség előttünk egy a népből újjászületett, művelt Magyarország képe.”¹⁶

A zeneszerző által megálmodott modern, művelt nemzet érdekében a fentebb említett közösségi szerepet vál-

lalta mind a zeneköltészet különböző regisztereiben, mind a nyilvánosság előtt. E (legalább) két helyszínű szerepvállalás számos szempontból is protestáns kötődésű volt.¹⁷ A zeneszerzői életműben a legismertebb vernakuláris példa a *Psalmus hungaricus*, amelynek szövege, értelmezési hagyományrétege és zsolttár jellege is erősen kapcsolódik a hitújításhoz. Az apostolok lelkesültségével és – tegyük hozzá – dühével szemlélte saját korát, és olykor dús kvarttornyokkal, máskor rideg diszszonanciával, végül vádló szöveggel ostromozta azt. Szokolay az előbb már idézett visszaemlékezésében maga így fogalmazta meg a metonimikus csavart:

„Bevallom, ez az a pont, ahol először igyekeztem zeneszerzőként a mester nyomába merészkedni. [...] Talán megbocsátják nekem az égiek, ha ezek a darabok azon kívül, hogy mélyeséges belső meggyőződésből fakadtak, ürügynóták lettek, és illegális hittanórák célját is szolgálták.”¹⁸

A genfi zsolttároktól a Magyar zsolttárig

„1920 körül kezdtem ráéjszmelni, hogy nem vagyok magamé, mindenki annyit ér, amennyit a köznek használni tud.”

Kodály¹⁹

Az életmű ötödét kitevő vallásos darabok túlnyomó részét kóruselőadásra szánta Kodály. A kifejezetten liturgikus használatra készült darabok (pl. *Magyar mise*) nem rögzültek a magyarországi egyházi gyakorlatban, legtöbbször a magas technikai elvárások miatt.²⁰ Sőt, az egyes művek elemzésénél sem válik nyilvánvalóvá, hogy a szerző ezeket konkrét szertartászeneként komponálta-e meg. Így a vallásos zeneművek szerkezete és előadói gyakorlata utólag is igazolja Szokolaynak azt a feltételezését, hogy e kompozíciók valójában „ürügynóták”. Még inkább ezt a szempontot támasztja alá, hogy a szakrális szimbólumokban oly gazdag *Budavári Te Deum* vagy a *Jézus és a kufárok* kedvelt világi koncertszámokká váltak, a *Psalmusról* nem is beszélve. Az *ürügy* szempontjából kulcselem, hogy Kodály magyar nyelvű zsolttárokat választott a protestáns kultúrából, így nemcsak a zenei idézet, de a közvetlen irodalmi tartalom is az üzenetet hangsúlyozza ki.²¹ A szövegek magyar nyelvűsége még a protestáns szöveghasználaton is messze túlmutat. Erre példa, hogy amikor Kodály a *Magyar misét* komponálta a II. vatikáni zsinat anyanyelvi rendelkezésének szellemében, akkor így kiáltott fel: „Kétszáz évet késtünk vele!”²²

A kodályi megszólított ugyanakkor bonyolult hermene-

utikai közösség, mert az örök erkölcsi imperatívuszok felől az sosem azonos az egyszeri közönséggel, még kevésbé a gya(ko)rló hatalommal. A művészet „üzengető” esztétikai megfejtését élesen elutasította, tk. a következő magánfeljegyzésben levő sorral: „1849 ötven évig égő seb volt, ... 1918 szinte folytatásnak tűnt fel: újabb leveretés. 1944 pedig még annál is rettenetesebb volt. Ilyen bénító élményeket azonban nemigen szoktak dalban kifejezni.”²³ Az ő megszólítottja a mindenkori, erkölcsi rendszerben élő közösség. Máshogy fogalmazva, művei nem kódolt politikai üzenetek, hanem a biblikus jelképiségbe öltöztetett örök törvények aktuális megfogalmazásai. Ezekben példabeszédűk a genfi zsoltárok, amelyek keletkezési körülményeiben nem találunk gonosz vezető ármánykodására utaló titkos szekvenciákat.²⁴ De Veress Sándorral, tanítványával együtt többször is világgá kiáltja azokkal, hogy:

Mind, akik a Békére vágytok,
Nézzétek az Igazságot:
A bűnöknek sokasága a hívőket megzavarja.²⁵

Az egyházzenei hagyomány úgy tudja, hogy Kodály figyelmét, egy volt hallgatója, Árokháty Béla, a „XX. századi egyházzene mindenese” hívta fel a Szenczi-kötetre.²⁶ A zeneszerző három esetben is foglalkozott a genfi zsoltárok hagyományrétegével és az azokban szereplő etikai értékkel:

- 1903: *Miserere* című kompozíciós terv az 50. zsoltárból. A felvázolt kilenc tételből csak az első tétel hatodik verséig jutott.²⁷
- 1941: *Bicinia Hungarica* 3., amelyben három zsoltár megzenésítése is szerepel.
- 1943: *Iskolai Énekgyűjtemény I–II.*, amelybe tíz genfi zsoltárt is felvett.

A XX. század egyik legnagyobb hatású zeneesztétája, Ujfalussy József, a következőképpen foglalta össze egykori tanára esztétikáját – amely a jelen témában kiváltképp érvényes: „A nevelés ugyanis teljes joggal számíthat, kell is számítania az esztétikum segítségére.”²⁸ Zeneszerzőként azonban hét genfi zsoltárt zenésített meg:

- *Bicinia Hungarica* 3.: 30., 124. és 126.
- 150. (1936), női karra
- 121. (1943), vegyes karra
- 50. (1948), vegyes karra, és a
- 114. (1951), vegyes karra és orgonára.

A *Bicinia Hungarica* 3. füzeté önálló egyházzenei monográfiát igényelne. Ahogy ugyanis annak idején Kálvin az egyházi oktatásban heti három zsoltárórát rendelt el, és ezáltal tanította meg a *Psalteriumot* az egészen fiatal híveknek, ugyanazon cél érdekében emelte be Kodály is az énekgyűjteménybe a szakrális darabokat. A katolikus szerző a *Cantus Catholici* két darabja mellé hat protestáns éneket válogatott be, az említett három zsoltáron túl Bornemisza Pétertől a *Cantio Optimá*ból a *Siralmas énnéköm...*, Balassi Bálinttól a *Bocsásd meg, Úristen...* és Misztótfalusi Kis Miklós *Siralmas panaszából* a *Ha megsokasodik a bűn...* kezdetű verseket. A nyolc vallásos tartalmú, népi kultúrába integrálódott énekes szöveg tudatos dramaturgiával felépített rendje summázata a kodályi küldetésnek.

A másik négy genfi zsoltár feldolgozása is erőteljes etikai célzattal bír. A *Budavári Te Deum*mal párhuzamosan íródott, női kari 150. zsoltár klasszikusan ünnepélyes jellegű. Az 1943-as keltezésű, kiutat mutató 121. zsoltár éppen annyira érthető a világháborús szorongatás közepette, mint másféle kilátástalanságban. A kimért lüktetésű, ódon *cantus firmus* előrehaladása során alig-alig ütközik disszonanciába. Amikor azonban felhangzik a zenei feszültség, elérkezik az ének a legsúlyosabb gondolathoz: „Téged az Úr megőrizzen...”

The image shows a musical score for the 121st Psalm. It consists of four staves. The top two staves are vocal lines (Soprano and Alto/Tenors), and the bottom two are piano accompaniment. The lyrics are written below the vocal lines: "Té - ged az Úr meg - ő - riz - zen." The score is in G major and 2/2 time.

A 121. zsoltár kulcs-jelenete

A 114. zsoltár maga is különös sorsra rendeltetett. A budapesti Pozsonyi úti Református Egyházközség vezetője volt Arany János karnagy, Kodály egykori tanítványa és az 1948-as *Korálkönyv* szerkesztője. Új művet kért volt tanárától, s ennek eredményeképpen született meg 1951-ben az egyetlen hangszerkíséretes zsoltárfeldolgozás. A fentebb már említett Sulyok Imre két ízben is átírta zenekarra az orgonaszólamot, amely kiegészítéshez egykori mestere is hozzájárult. Végül ezzel a nagyzenekari hangszerelés került a méltatlanul mellőzött *Czinka Panna* című operából többek által kantátává átalakított *Canticum Rakocianum* fináléjába.²⁹ A Bárdos Lajos, Nádasdy Kálmán, Decsényi János, Farkas Ferenc és Szokolay Sándor által, de Kodály

egykori tervei alapján összeállított kantáta ugyan felszámolta az eredeti narratívát, de igyekezett megőrizni annak zenei-eszmeiségét. Így került az eredetileg liturgikus célokat szolgáló zsoltár a szabadságharcot gyászoló kurucok szólamába. Ez nemcsak a kodályi életmű egységességét, egyveretűségét, oszthatatlanságát mutatja, hanem a zsoltárfeldolgozás többszörös jelentésrétegét is.

A 114. zsoltár kezdete

Hog- Iz - ra - el ki - jött E - gyip - tom - ból. Az i - de - gen nép -
nek or - szá - g - ból. Meg - té - re Já - kób há - za

Az 50. zsoltár viszont mind méretével, szerkesztésmódjával, mind fanyarságával kilóg a vegyes kari darabok közül. Egyedül, az 1956-os forradalmat meghirdető, politikai tiltásra emelt *Zrínyi szözata* nagyobb szabású. A zsoltárt 1948-ban fogalmazta meg Kodály, máig nem ismert külső inspiráció hatására. A szöveg a Bölcsesség-zsoltárok egyike, amely egy többszörösen fordított helyzetű függő beszédet tartalmaz. Az első részben a lírai én nominálisan idézi az Urat, a második részben inverz módon, s csupán a zárlatban fordul vissza a beszéd az alapértelmű jelentéstartományba. E narratív csavar révén a felületes olvasónak úgy tűnhet, mintha az Úristen a bűnnel értene egyet. Ez az erkölcsi vészállapot ismerős lehetett mind az egykori közönségnek, mind a mainak. Kodály maga is jól hallhatóan tagolja a zsoltárt a fentebbi dramaturgiai-narratív pontok mentén. Az első részt áthatja az eredeti protestáns korál-dallam és annak *perpetuum mobile* hullámmása. A második részben minden egyes bűnnél a korábban *polifon* szöveget *homofonná*, olykor egyenesen *unisonó*vá válik, hogy a szöveget véletlenül se lehessen elvéteni. A kódában visszatér az eredeti *perpetuum mobile cantus firmus*, ám méltóságteljes orgonapontba érkeznek meg az üzenethordozó középszólamok.

A Jézus és a kufárok – ostorcsapásszerű fugato-témája

Az 50. genfi zsoltár kezdete
(Szoprán,
Alt unisonója)

Az e - rős Is - ten U - rak - nak u - ra.
Szó - lat s,e föl - det mind e - lő hív - ja...

Ahogy fentebb már említettem, a zeneszerző függetlenül saját és országa aktuális mibenlététől, minden darabjában alázatosan könyörgött a Mennyi Atyához. Bár fohászaiban időnként megfenyegette ugyan az „ellene vétőket”, de a büntetést mindenkoron rábízta az Úrra.

1934-ben keletkezett a *Jézus és a kufárok* című, nagyszabású motetta, amely főként *János evangéliuma* 2. könyvének egy részletét, valamint a három szinoptikus evangélium egy-egy mozzanatát eleveníti fel, s egy helyütt még saját szövegbetoldást is tartalmaz.³⁰ Megközelítésére többféleképpen is törekedtek, így a mű bemutatója után nem sokkal Gagybátori E. László a liszti programzene egy kései példájának tartotta, amíg a doktoriját 2012-ben megvédő Arany János karnagy a bachi passió előképet, Eöszte László pedig haendeli oratóriumi allúziót sejt.³¹

A rövid előjátékból és zárlatból, valamint négy főrészből álló darab jellegzetesen *szövegre komponált zene*. Jézus jeruzsálemi látogatását csupán finom homofónia jeleníti meg, míg a különböző árusok zsvajgását szarkasztikus madrigalizmus. Az ezt követő második résztől a negyedik részig a döntő szavakat – a passióhagyományokat követve – a basszus szólam mondja ki, amelyet azonban sokszor élesen ellenpontoznak a többi szólamok. Jézus dühét egy hatütemes, ostorcsapásszerű fugato-téma szólaltatja meg, amely az első három megjelenésével növeli a feszültséget, de a negyedik szólamban már lezárja azt. A kodályi kritika nemcsak a jelenet zenébe való beemelése volt, hanem az a szövegbetoldás is, amelyben megszólal az árusok, juhok és barmok szaladása, és – Fellini-filmekbe illő – egymással való összekeveredése, „kavargása”.³² A harmadik részben csendesesen inti Jézus a galambárusokat távozásra, majd pedig a templom megtisztításának erkölcsi okaira tanítja a körülállókat.

És kö-tél - hől os - tort fon - ván ki - haj - tá ő - ket a temp - lom - ból

Láttuk Szokolay visszaemlékezésében, hogy ezen gesztus vált a kortársak számára az értelmezésben a meghatározóvá.

A zárójelenet kulminációjában a korábbi szöveggel ellenpontozó szólamok szerepe felerősödik. A második részben a főszöveget a barmok kavargása ellentételezte, a harmadik részben a rablók emlegetése – az ismert „rablók tanyájává tették Atyám hajlékát” vád visszhangjaként –, ám a negyedik részben nemcsak illusztrálnak, hanem értelmeznek is: a Jézustól féltő főpapokhoz társul ugyanis a „Rablók” kitétel. A zárlat fényes D-dúrja éppolyan megdöbbentő hat a közönségre, mint az *Újszövetség* szereplőire a Krisztusból áradó fény.

A már idézett Bónis- és Eöszte-tanulmány bőven ad történelmi magyarázatot a motetta születésére. A jelen szerző ezeket nem ismételve egy másik elemzésből látja azt korunkban megközelíthetőnek. Szöllősy András

1943-ban a következőkkel foglalta össze az addig megírt életművet: „(A)z etikai példamutatás által nevelhet a válás, és ez az etikai példamutatás Kodálnál különösen jelentős. Jézus személyében ugyanis inkább az etikus hőst ábrázolja, mint a megváltó és vigasztaló Istent, akit Pál apostol, Luther és Kálvin látott benne.”³³

Bartók *Kékszakállúját* és Erkel *Bánk bánját* leszámítva nincs még egy olyan magyar zenemű, amelyről annyit írtak volna, mint Kodály *LV. zsoltáráról*. Néhány, nagyon korai értetlenkedőt leszámítva – akiknek jelentősége nem terjedt túl szűk köreiken, ahogy azt Bónis Ferenc monográfiájában kimutatta – a művet egyértelműen a legszélesebb körű elismerés övezte.³⁴

A nagyzenekarra, vegyes karra és tenor szólóra komponált *Psalmus hungaricus* 1923-ban született hivatalos felkérésre. A rondó formájú kantáta Dávid király 55. zsoltárát használta fel Kecskeméti Vég Mihály, XVI. századi kecskeméti prédikátor veretes magyar átiratában – hermeneutikailag érdemben is értelmezhető: újraírásában.³⁵ *A hamis atyafiak ellen* című zsoltár egy

elkeseredett vezető panasza az ellene forduló barátokról, valamint könyörgése az Úrhoz, hogy a gonoszokat megbüntesse, de a jókat felmagasztalja. A végkicsengés sötét tónusú: a keserű fohász után a rondótema egy szikár hangzású variációval zárja a zsoltárt.

A főhős dühe nem csillapodik a zsoltár során, így a zárlat, az Istenbe vetett bizalom kötelező formulája ellenére is kettős: nem foglal állást a zene, hogy az Úr a főhős melyik kérését teljesíti majd, ha egyáltalán teljesíti. Az ambivalens érzést fokozza, hogy Kodály nem jelenítette meg az Istent egyetlen zenei attribútumával sem (szemben pl. a *Te Deum* és a *Missa brevis* kvarttornyáival), viszont a szakrális keretet a gyermekkarral és orgonával kijelölte. A dráma azonban nem az úr és Dávid között zajlik, hanem a király és közössége között, amelynek egy klasszikus eszköze a szavak és a hangszerelés szimbolikája. A tenor maga a megtámadott vezető, a kórus pedig az emlékező közösség, aki a csúcsponton a fohászokodás idején egy időre azonosul a királlyal. A király panaszát kamarahangzás kíséri, a köpönyegforgató barátok leplezését tutti együttes, a fohászt viszont Bartók operájának *Könnyek tava* epizódját idéző allúzió. Az egyén kiszolgáltatottsága a választott szöveg alapján nyilvánvaló,

ám az érzetet még fokozza a tutti zenekar és az egyes lélek szimbolikájú hangszerek (főként oboa, fuvola, hegedű) szólói közötti feszültség.

Kodály életében keresni sem lehetett volna keserűbb időszakot: három évvel korábban egy politikai perben elmarasztalták. A *Psalmus* – a személyes hitelességen mesz-sze túlmutatóan – nemzeti credo, ahogy azt a bemutatón a közönség az országot az előző években ért tragédiákra (I. világháború, polgárháború, majd a győztes hatalmak általi felharmadoltatás) adott válaszként – jogosan – értelmezte.³⁶ A nemzeti olvasattal cseng egybe (sőt felerősíti azt), hogy a protestáns ethosz is tapintható benne, mind a szöveg, a magatartás, mind néhány dallamimitáció kapcsán.³⁷ A legszebben mégis egy 1942-es erdélyi visszaemlékezés számol be a hitújító magatartásmodell aktuális érvényéről:

„... (M)ár nem egyéni stílusokat visszhangoz, hanem korok stílusát hangolja össze a saját legegényibb stílusában. A feldolgozott szöveg maga ad alkalmat erre: a XVI. századi magyar versszerző az ószövetségi zsolteáros panaszával a maga bajait panaszolja – itt már két kor összehangolódása megtörtént. Ehhez járul a harmadik kor: a trianoni Magyarország keserve.

Kodály is éppúgy a maga mondanivalóját mondja a prédikátor szavaival, ahogyan Kecskeméti Vég Mihály a maga keserűségét és Istenbe vetett hitét fejezte ki Dávid szavaival.”³⁸

A közép-európai ellenzéki protestáns ethosz érvényesült azonban abban is, ahogy egy fontos Dohnányi-mű, a *Ruralia hungarica* címe hatására Kodály az 55. zsolteárt *Psalmus hungaricus*-ra változtatta.³⁹

A protestáns Kodály-kép hangzatai

Kodály a hazai protestáns művelődési hagyományból jelentős szövegeket, zsolteártémákat és főként annak ellenzéki magatartásmodelljét idézte meg számos alkotásában. A fentebb elemzett alkotások szoros értelemben kötődnek a hitújító felekezetek szakrális, illetve vernakuláris kultúrájához. Az, amit a zeneszerző még onnan merített, nyilvánvalóan összeért a hatalmas keresztény-humanista hagyományréteggel is, s amely révén a „nemzet prófétája” tudott lenni.⁴⁰ A népművészetet alapul véve tervezte el a beszélt és zenei anyanyelvi kultúra megújítását, amely az egész társadalmat lassú lépésekben egészséges nemzetté tehetné volna. Erre a – ha tetszik – hitújító, prófétai küldetésre tette fel az életét, s ez – akarva, nem akarva – az zeneszerzői életmű kibontakozását az utolsó harminc évben erőteljesen akadályozta. Szabolcsi Bence éppen a prófétai küzdelem fényében ne-

< **A Psalmus hungaricus ismert kezdősora,** amelynek egyik zenetörténeti modellje Tinódi históriás énekeinek dallama volt

vezte tragikus torzónak mestere munkásságát.⁴¹ Ahogy Luther anyanyelven adta a *Szentírást* (sic!) hívei kezébe, úgy telepedett le Kodály a gyerekek közé, hogy anyanyelven adja át nekik a lelki szentséghez, nemzeti nagyléthez, egészséges társadalomhoz vezető zenekultúrát.

Soli Deo Gloria!

JEGYZETEK

- 1 ROZGONYI Éva, 2013: *Ünnepi beszéd – Ünnepi hangverseny Kodály Zoltán tiszteletére a Zeneakadémián, 2015. december 13.* = *Magyar Kodály Társaság hírei*, 2016/1, 4. (http://epa.oszk.hu/03000/03026/00027/pdf/EPA03026_kodalytarsasag_2016_1_004-006.pdf)
- 2 A két említett végpont: SZABOLCSI Bence, 1926: „Kodály Zoltán” = *Nyugat*, 1926/7., 22. és Péteri, Lóránt, 2013: „A mi népünk az ön népe, de az enyém is...”: *Kodály Zoltán, Kádár János és a paternalista gondolkodásmód.* = *Magyar Zene*, 2013/2., 121–141.
Az üdítő, szakrális témakört érintő kivétel: SZÖLLŐSY András: *Kodály művészete*, Kolozsvár, Pósa Kiadása, 1943, illetve: SAPSZON Ferenc: *Kodály Zoltán és a Musica sacra* = *Parlando* 2016/2., 1.; http://www.parlando.hu/2016/2016-2/Sapszon_Ferenc-Kodaly.pdf
- 3 Liszt fentebb említett alkotásai éppúgy illeszkedhetnek a vallásos szertartásokhoz, akár liturgikus szerepükben, ahogy több kísérlet is történt e darabok színpadra állítására is. A fenti felsorolás ugyanakkor azért tekinthető mégis kiindulási pontnak, mert maga az alkotó elkülönítette életművében az egyházzenei és a koncerttermi zenéit.
- 4 ITTÉZS Mihály: *Zoltán Kodály, in Retrospect - A Hungarian National Composer in the 20th Century on the Border of East and West.* Kecskemét, Kodály Institute, 2006, 237.
- 5 ERKEL Ferenc, 1885: *István király.* Partitúra – kézirat 314–317. oldal.
- 6 Bartók vallásos hitének elutasítása hosszú tanulmánylistában érhető el, legutóbb: HUNKEMÖLLER, Jürgen: *Műfajok, témák, toposzok Bartók zenéjében* = *Magyar Zene* 2016/3, 290–291.
Az ellenvéleményt pedig az alábbi forrás tartalmazza: MEDVECZKY Ádám: *Istenhit és zene*, MMA akadémiai székfoglaló beszéd, kézirat, elhangzott: 2014. március 28., rövidített változat:
<http://www.mma.hu:8080/zenemuveszet1/-/event/10180/medveczky-adam-istenhit-es-zene;jsessionid=E440B4A053E91F3F3EA34F2EB32F5D51>
- 7 SZOKOLAY Sándor: *A hit és hazaszeretet Kodály művészetében* = *Magyar Zene*, 1991/1, 153–154.
- 8 HUSZÁR Tibor (szerk.): *Kedves, Jó Kádár Elvtárs! – Válogatás Kádár János levelezéséből: 1954–1989*, Bp., Osiris, 2002, 147.
- 9 SZOKOLAY Sándor: *A kultúrateremtő Kodály Zoltán jelentősége a XXI. században* = *Magyar Napló*, 2007/Március, 4.
- 10 Oral history. DALOS Anna említette *Kodály és a történelem* című könyve bemutatóján (2015. december 15., Bp., Rózsavölgyi és Társa).
- 11 Ld. 1. lj.
- 12 TÓTH Aladár: *Kodály Zoltán költői világa énekkari szerzeményeinek tükrében* = *Zenatudományi tanulmányok I*, 1953, Bp., Akadémiai, 25.
- 13 KODÁLY Zoltán: *Közélet, vallomások, zeneélet.* Bp., Szépirodalmi, 1989, 38.
- 14 CS. SZABÓ László: *Magyar néző. Napló az európai válságról.* = *Nyugat*, 1939., 54.
- 15 Kodály az általa reálisnak tekintett magyar urbanitásról: Kodály 1989: 23. A habermasi elméletről bővebben. HABERMAS, Jürgen: *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry Into a Category of a Bourgeois Society*, translated by Thomas BURGER, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1991, 44.
- 16 KODÁLY Zoltán: *Bartók emlékezete* = KODÁLY Zoltán: *Visszatekintés II.*, Szerk: BÓNIS Ferenc, Bp., Argumentum, 2007, 462.
- 17 Két összevetés ismert:
DALOS Anna: *Forma, harmónia, ellentét – Vázlatok Kodály Zoltán poétikájához*, Bp., Rózsavölgyi és Társa, 2005, 225. 7. táblázat.
SAPSZON: 2016, 7.
- 18 Uo.
- 19 KODÁLY: 1989, 166.
- 20 HORVÁTH Márton Levente: *Egy műfaj illegalitásában – Miskompozíciók Magyarországon 1949 és 1969 között*, DLA-doktori értekezés (Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem), gépirat, 2013, 142.
- 21 Anyanyelvi szöveg és zene kapcsolatát Szöllősy fejti ki Max Weber hatása alatt: SZÖLLŐSY András: *Kodály művészete*. Kolozsvár, Pósa Kiadása, 1943, 127 és 137.
- 22 Breuer János visszaemlékezése: BREUER János: *Kodálykalauz*. Bp., Zeneműkiadó, 1982, 255.
- 23 KODÁLY: 1989, 42.
- 24 *Genfi zsolnároknak* hívja a szakirodalom az eredetileg 1562-ben Genfben kiadott 150 zsolnárt egybefüggően tartalmazó gyűjteményt, amelyet Kálvin kérésére két munkatársa állított össze: Theodore de Beze alakította ki a szövegeket, Louis Bourgeois pedig a dallamokat. Mindkét szerző mások már megkezdett munkáit is felhasználta. Bogáti Fazekas Miklós magyar szombatos zsolnárkönyvén kívül nem volt

- korábban mind a 150 dicséretet tartalmazó kötet. A genfi zsoltárokat házi használatra 1606-ban fordította le Szenczi Molnár Albert, aki egy évvel később Herbornban nyomtatatta azt ki *Psalterium Ungaricum, azaz Szent Dávid királynak és prófétának 150 zsoltárai* címmel. Ez a zsoltárkönyv tartalmazta a hazai protestáns, elsősorban református felekezet hivatalos énekeskönyve törzsanyagát.
- Vö.: FERENCZI Ilona: *A genfi zsoltárok helye a magyarországi református és evangélikus énekeskönyvben = Magyar Egyházzene* 2013/2014, 197.
- 25 VERESS Sándor: *Sancti Augustini psalmus contra partem Donati*. Milano, Edizioni Suvini Zerboni, 1952, 1–2.
- 26 FEKETE Károly, dr. 2017: *Hetvenöt éve halt meg Árokháty Béla (1890–1942) = Tiszántúli Református Egyházkerület honlapja*, Hírek alsíto (2017. március 20.), <http://tre.hu/hirek/orszagos/hetvenot-eve-halt-meg-arokhatybela-1890-1942>
- 27 SAPSZON: 2016, 4.
- 28 UJFALUSSY József: *Kodály Zoltán esztétikája = Zenetudományi dolgozatok 1997–1998*. Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1998, 117.
- 29 Oral history. ITT ZÉS Mihály szóbeli közlése a Czinka Panna hosszadalmas átírás nehézségeiről és azok elégtelenségéről.
- 30 BÓNIS Ferenc: *Neoklasszikus vonások Kodály zenéjében = BÓNIS Ferenc: Hódolat Bartóknak és Kodálynak*, Bp., Püski, 1992, 122.
- 31 GAGYBÁTORI (sic!) E. László: *Kodály Zoltán és kórusai = Hitel*, 1942/9, 529.
- ARANY János: *Szöveg és zene összefüggései Kodály Zoltán kórusműveiben - Verbindungen zwischen Text und Musik in der Chorwerke von Zoltán Kodály*, Academic dissertation (Faculty of Humanities of the University of Jyväskylä), gépirat, 2012, 235.
- EŐSZE László: *Jézus és a kufárok*. Kodály vegyes kari motettája = EŐSZE László: *Örökségünk Kodály*. Bp., Osiris, 2000, 87.
- 32 Jelenleg nincs tudomásom róla, hogy Kodály látta volna Walter Ruttmann Berlin, egy nagyváros szimfóniája (1927) című filmjét, amelyben az 11' 16" és 11' 23" közötti epizódban a barmok, emberek és katonák menetelése közé filmnyelvi egyenlőségjelet tett a rendező. Az egyező jelképhasználat mindenesetre felveti Kodály és a képi/filmes élmények vizsgálatának szükségét.
- 33 SZŐLLŐSY: 1943,132.
- 34 BÓNIS Ferenc: *A Psalmus hungaricus születése*, gépirat az MTA Könyvtárában, 1987, 139.
- 35 A rondótéma megfejtésére többen is vállalkoztak. A legmeggyőzőbb: BÓNIS, 1987: 74. Tinódi históriás énekeinek hatását részletesen elemzi.
- 36 ORDASI Péter, 2017: *„Igaz vagy, Uram!” – Kodály zsoltára = Szeged*, 2007.12, 11.
- 37 Az, hogy a XIX. századi és XX. század első harmadára jellemző, élő és politikai közösségek által megélt, akár üldözéssel is vállalt magyar nemzetkép mennyiben merített a közép-európai protestáns hagyományokból, önálló kötetet érne meg.
- 38 GAGYBÁTORI: 1943, 525.
- 39 Oral history. BATA András és SZIKLAVÁRI Károly zenetörténészek egymástól független, egybehangzó véleménye. Szabó Ferenc János azonban Radnai Miklós *Magyarok szimfóniája* című kantatájának a hatását is feltételezi benne.
- 40 A kifejezést előzmények után Hadas Miklós alkalmazta Kodályról írott kandidátusi értekezésében. Az MTA Könyvtárban tárolt gépiratból elérhető nyomtatott változat: HADAS Miklós: *A nemzet prófétája: Kísérlet Kodály pályájának szociológiai értelmezésére = Szociológia*, 1987/4. 469–490
- 41 SZABOLCSI Bence: *Kodály és a hegyek = Kortárs*, 1968/6, 955.

Jankovics Marcell

Szent László tisztelete

■ László-nap. A baráti társaság szobrászból, festőből, régészből, iranistából, aki egyben művészettörténész, filmesből, két néprajzosból, három „civilből” és belőlem áll (ül). A régész teszi föl a kérdést, kit tisztelünk Szent Lászlóban: a szentet, a királyt, a lovagot? Azt hiszem, a lovag és a király hangzott válaszként. A katona és a mondák hőse föl sem merült. Talán azért, mert e két szerepét a kérdező és válaszoló a lovagnak tudták be. E három szerep nem fedi egymást, és László nagy hadvezér volt, katonai sikereit zömmel hercegeként szerezte, és jelesebb mondái, legendái is a hadvezért éneklik meg. Nem mondtam, de engem mint a mondák hőse foglalkoztatott és foglalkoztat ma is.

A fősorolt szerepek nem szálazhatók szét egymástól. Nézőpont (elfogultság) kérdése, hogy kultuszában mit emelünk ki a fősoroltak közül. A történészek főleg a királyt és a hadvezért látják benne (= történelmi szerep), a katolikus egyház a szentet (vallási szerep), a kultikus szerep szerintem a mondai hősé. Lovaggá, úgy tartják, Nagy Lajos király „ütötte”, azaz állította nemesei elé lovagi mintaképpé, és a korszellem, valamint a mondái, legendái formálták azzá. Tagadhatatlan, hogy másik három „alakítása” nélkül nem lett volna belőle az sem.

Nézzük időrendben!

A hadvezér

Katona a Salamonnal vívott fiatalkori harcokban válik belőle. Megegyeznek, Salamon marad a király, László és fivérei hercegségek urai lesznek. László Biharé. 1068-ban közös erővel győzik le az erdélyi Kerlés hegyénél a Moldva felől támadó úzokat. E csatából nő ki a leányrabló pogány kunnal vívott párviadal mondája.

1071-ben a besenyők görög biztatásra betörnek a Szerémségbe, és gazdag zsákmánnyal távoznak. A hír hallatán a magyarok elfoglalják a bizánci birtokban lévő Nándorfehérvárt és Szerém várát. Salamon és Géza összetűz a hadizsákmányon.

1072-ben a bizánciak visszafoglalják Nándorfehérvárt. Megtorlásul Salamon és Géza hadai betörnek bizánci területre és Nisig hatolnak. László nem vesz részt a háborúban. Látszólag béke van a családban, de közben élénk diplomáciai tevékenységet folytatnak egymás ellen. Salamon német seregeket hív segítségül, László és Lambert herceg pedig orosz, cseh és lengyel segítség után jár. Géza és László elnyeri VII. Gergely pápa támogatását, akinek ellentétei IV. Henrik császárral hamarosan investitúraharcba torkolltak.

1074-ben ismét kitör a belháború. Előbb Salamon győzi le Géza herceg seregét. Ezután László Ottó morva herceg csapataival csatlakozik Géza hadához. Mogyoródnál döntő vereséget mérnek Salamonra, aki a nyugati határszélre menekül. Lászlót haditettei már ekkor rendkívül népszerűvé tették. Mogyoród is legendák forrása lesz.

Géza a győzelem után elfoglalja a trónt, de a koronázást halogatja, hiszen Salamon személyében koronás királya van az országnak. László a bihari dukátus birtokában szolgálja fivérét. Szükség is van rá: Salamon még ez év nyarán császári sereggel támad. László állítja meg Nyitránál.

A trónviszály a pápa és a császár küzdelmének a részévé válik. Géza rövid uralkodása alatt marad a patthelyzet: Moson és Pozsony Salamon birtokában marad. A várost ostromló László és Salamon között kis híján párbajra került sor. Salamon megfutamodik, nem gyávaságból és nem azért, mintha bajvívóként alábbvalóbb lenne, hanem mert – újabb legenda – László feje fölött véres karddal hadonászó angyalt pillant meg. Ezzel mintegy elismeri, hogy nem ő, hanem unokafivére az ég által kiválasztott.

A király

1077-ben Géza király váratlanul elhunyt. Két kiskorú fiúgyermek marad utána, Kálmán és Álmos herceg. Mégis László követi a trónon. Mai fogalmak szerint puccsal szerzi meg a hatalmat a még élő Salamon királlyal és

Géza fiaival szemben. Érdemei magyarázzák, miért nem róttá föl neki az utókor. Nem törekszik a formális hatalomra. Az elűzött Salamon király életében nem koronáztatja meg magát:

„akarata ellenére választották királlyá a magyarok. Sohasem tette föl fejére a koronát, mert inkább menyeyei koronára áhítozott, semmint még élő király földi koronájára.”

Képes Krónika, 1360. k.

Más egyeduralkodó sajtója hasonlóan hárfázik. Ő maga viszont így nyilatkozott erről:

„bűnös ember vagyok, hiszen a földi hatalmat a leg-súlyosabb bűnök nélkül nem lehet gyakorolni.”

László király levele a montecassinói apáthoz, 1091.

1080-ban Salamon meghódol előtte, hazatérhet, királyi jövedelmet kap, de önálló országrészt, hatalmat nem. Salamon azonban nem nyugszik, összeesküvést sző László ellen, aki ezért a visegrádi várba csukattja.

Sikerül Szent István államát helyreállítania és megszilárdítania. Nemcsak győztes hadvezérként, törvényhozóként is. István után ő az első, aki törvényt alkot. A pogányládások és a belső harcok alaposan szétzilálták a közrendet. Drákói törvényei nem válnak legendák, kultusz tárgyává. Nem csoda.

Megreformálja a pénzverést. A magyar dénárok értéke eléri a nemzetközi fizetőeszköznek számító bizánci aranyolidusét. A király(ság) hasznára fordítja a külkereskedelmet. Haszna van a vámból, a sóból, neki adóznak a betelepültek. A belkereskedelem terén az a változás, hogy a vásárnap többé nem lehet vásárnap – ezt szent voltának tudták be –, viszont a hétközi vásárok elszaporodtak. Ennek emlékei hétköznapi nevet tartalmazó helyneveink. A pénzügyi reform gazdasági fölvirágzást hozott, és példát mutat a távoli jövőnek is, ám ezekről a sikerekről sem szólnak a legendák.

Külpolitikája az ország függetlenségét szolgálja, és tekintélyét emeli. A nagyhatalmak között egyensúlyoz. Sem a császár, sem a pápa hűbérúrságát nem fogadja el. Az egyház hatalmát csak lelki síkon ismeri el, a világi hatalomért való versengését elítéli. A német beharcokban először IV. Henrik császár ellenfeleit támogatja. 1079-ben feleségül veszi a német ellenkirály, Rheinfeldi Rudolf leányát, Adelheidet. E házasságból három leánya születik. Köztük Iréné, becenevén Piroska, az utóbb szentté avatott bizánci császárné.

1091 tavaszán, Zvonimir horvát király halála után, nővérenek, a gyermektelen özvegy királynőnek a hívására elfoglalja Horvátországot. A magyar királyság fennállása óta ez az első tartós hódítás. II. Orbán pápa nem hagyja jóvá. A király ezért átpártol IV. Henrikhez, és III. Kelemen, a ravennai ellenpápát ismeri el. Sem az okos hintapolitika, sem a római pápa semmibevétele nem lesz forrása legendáknak.

A horvátországi hadjáratot a Bizánc által felbízott kunok betörése miatt meg kellett szakítania. Lászlónak sikerül a támadókat legyőznie. Ezt követően betör Bizánc területére, és elfoglalja a Morva és a Drina folyók közti földet, Szerémet és Nándorfehérvárt. A bizánci császár egy év múlva visszafoglalja az elveszített területeket, és ismét ránk uszítja a kunokat. Lászlónk visszaveri őket. Mivel a terebovlji orosz fejedelem segítette a kunokat, László még ebben az évben büntető hadjáratot vezet orosz földre. 1094-ben a lengyel belviszályokba is beavatkozik. A lengyel fejedelmet, Salamon özvegyének második férjét segíti, és Krakóban kikényszeríti a felek megbékélését. Katonáskodás és a kunok: ez a két téma az, amely legendáiban és a népmondákban vissza-visszatér.

Betelepíti Erdélyt. A nyugati gyepüket őrző székelyeket átköltözteti Biharba, majd innen fokozatosan a keleti

határra, annak védelmére. Élete végén külföldi biztatásra elvállalja az első keresztes hadjárat vezetését. 1095 húsvétjára kibocsátott dénárjára olyan keresztet veret, amelyet utóbb a keresztesek viselnek majd. Az időközben kitört cseh trónviszály azonban arra készíti, hogy rokonának, a cseh Ottó herceg fiának nyújtson katonai segítséget II. Břetisláv cseh király ellen. E hadjáratban betegszik és hal meg Nyitrán, 1095. júl. 29-én.

Utódjául eredetileg a horvát királynak megtett ifjabb herceget, Álmost jelölte, míg Kálmánból váradi püspököt kreált. Kálmán II. Orbán pápa híve volt, ezért szembefordult vele, és Lengyelországba szökött. A haldokló László belátja tévedését, és Kálmánt teszi meg örökösének. Ezzel visszanyeri Róma jóindulatát.

Uralkodását megítélve László nem csak testben emelkedett ki egy fejjel elődei, kortársai és utódai közül. Az Árpád-kor végig hangos a trón körüli csetepatéktól, amit a hatalmas szomszédok igyekeztek kihasználni, és minden hasonló alkalommal csak erőszekű uralkodó tudott belső és külső békét teremteni. Mindemellett tudott nagyvonalú és mértékletes lenni.

A szent

Gondolhatnánk, már csak a szent és a kultusz szavak közti tartalmi kapcsolat okán, hogy László szentségének köszönheti kultuszát. Ez tagadhatatlanul így is van, legalább a katolikusok körében. Az egyház és a királyi utódok mindent megtettek ezért. Katolikus és katolikus többségű országokban a legutóbbi időig az ország rangját emelték a szentjei a világ és saját katolikusainak szemében. Mennél többen voltak és mennél rangosabb személyek, annál inkább. A magyar katolikusok ma is büszkén mondogatják, hogy a királyi dinasztiák közül az Árpád-ház adta a legtöbb szentet a világnak.

Méltó volt a szentségre. Nem föltárhatatlan életszentsége okán, hanem mint szentté avató, egyházi szervezeteket alapító, templomokat építtető király. 1083-ban szentté avatattja mások mellett István királyt és Imre herceget. Az ő uralkodása idején még saját hatáskörben avathatott szentté egy uralkodó bárkit. Ez a tett, mely legalább annyira politikai lépés, mint jámbor cselekedet, és amely

nagylelkűségről tanúskodik a nagyapját megvakíttató Istvánnal szemben, szerepet játszik majd az ő majdani szentté avatásában. Egyidejűleg kegyes gesztusként szabadon engedi Salamont. Egy Salamon-párti legenda szerint addig nem tudták megmozdítani az István sírját borító kőlapot, amíg a trónfosztott király ki nem szabadult. Sokra ment vele.

Lászlónak hosszú uralkodása adott rá módot, hogy nagyszámú egyházi alapítást tegyen. Bihari hercegeként

megalapítja Nagyváradot, s a bihari püspökséget oda helyezi át. Még a szentté avatás kezdetén, Szent István sírjának megnyitásakor szembesül azzal, hogy a király jobb karja hiányzik. Amikor kiderül az igazság, megalapítja a szentjobbi apátságot, s a fejévé a Szent Jobbot ellopó Merkúr prépostot teszi meg. Ez az epizód mutatja, milyen remekül bánik az egyház képviselőivel. Feltételezett ősenek, Koppánynak a birtokán megalapítja a somogyvári bencés apátságot. Bártfán ciszter apátságot alapít Szent Egyed nevére. Az alapkőletételen a francia Saint Gilles-i anyamostor főapátja is jelen van. Somogyvár és Bártfa szerzetesei franciák voltak, és francia szolgálónépek falvai települtek a kolostorok mellé, kézművesekkel. A Bártfa nevében és címerében szereplő bárd az ő attribútuma. A megüresedett horvát trón elfoglalása helyett megalapítja a zágrábi püspökséget, és elrendeli a székesegyház építését (1091). Az 1092-es szabolcsi zsinaton hozott I. törvény negyven cikkelye egyházi és az egyháznak kedvező rendelkezéseket tartalmaz. A felsoroltak elegendők voltak, hogy szentté avassák. Világi részről honvédő hadvezérsége, a törvényes rendet helyreállító uralkodása megerősítette a szándékot.

A somogyvári apátságban temették el, majd amikor a nagyváradi székesegyház elkészült, oda vitték át, ahol sírja kultuszhely lett. Halálának 100. évfordulóján III.

Béla király kezdeményezte szentté avatását. Ekkor már a szentté avatás pápai hatáskörbe tartozott. III. Celesztin pápa két bíborost küldött Béla kérésére, hogy a király váradai sírjánál megessett csodákat fölülvizsgálják. Több csodás gyógyulás tanúi lehettek, de egy égi jel győzte meg végképp a két csodaszakértőt. 1192. június 27-én fényes csillag gyúlt ki a székesegyház fölött, s ragyogott két órán át. Ereklýeit még aznap kiemelték, és oltárra helyezték. Névünnepét ezen a napon, és nem halála, „mennyei születése” napján üljük. Földi maradványaival együtt temették vissza zafirköves aranygyűrűjét és az aranyláncon függő ereklyetartót, melyet életében a király gonoszúzó célból viselt a nyakában. A sír mellett őrizték kétélű csatábárdját, ezüstkürtjét. Hermát készíttettek a koponyacsontok, kar alakú tartókat a kéz csontjai számára. Ezeket ünnepi körmenetekben hordozták körül Váradon, különben az oltáron őrizték. Futaki Dömötör püspök a székesegyház homlokzatára tette István, Imre és László szobrát, Zudar János püspök a templom elé László aranyozott lovas szobrát állíttatta. Valamennyi Kolozsvári Márton és György műve volt. 1273-ig a koporsójára, ez után fejereklyéjére tett kézzel esküdtek. Sírja istenítéletek díszleteként szolgált. Így lett Várad leghíresebb nemzeti szentélyünk a középkorban. 1406-ban a templomban tűzvész pusztított, László csontjai azonban sértetlenek maradtak. Sírját 1565-ben János Zsigmond erdélyi fejedelem protestáns hajdúi pusztították el. A csontokból megmenekült néhány darab, a kincseket hatalmaskodó urak szerezték meg maguknak. Ennyit arról, hogy a szentség mit jelentett eredetileg a protestánsok és hitetlenek számára.

Néhány kisebb és a külföldön található két karereklyéjén kívül a győri székesegyházban őrzik hermáját, a középkori magyar ötvösség remekét, mely ma is zárándoklatok célpontja.

A magyar szentek közül róla keletkezett a legtöbb legenda. Tisztelete a katonaszentekével: Györgyével, Jakabéval, Mártonéval, Mihályéval, Mórícéval és a sántán legyőző Antiochiai Margitéval együtt a gyeprüörzést, honvédelmet szolgálta. A lányrabló kunt legyőző László

herceg falképe főleg a történelmi határok menti kis templomokban látható, melyeket eredetileg a „Szent László lánzsásainak” nevezett magyar határőröknek emeltek.

A középkorban a „magyar háromkirályok”: István, Imre, László templomi kultusza virágzott. Erről számos oltár- és falkép, szoborcsoport, közös ereklye tanúskodik. Máig Erdély patrónusa.

Bálint Sándor 126 róla elnevezett, neki szentelt templomot említ a történelmi Magyarország területéről, létezőket és elenyészetteket. Húsz település viseli a nevét, ami egyébként azt jelenti, hogy a szóban forgó falu (első) templomát egyházi kezdeményezésre szintén Szent Lászlónak szentelték. Nevét számos világi intézmény is viseli.

A szent király a hivatalos kultusz tárgya. A nép némileg másképp tisztelte. A középkorban a pesti kardcsiszárok, a kolozsvári kovácsok, a nagyszebeni szabók patrónusa volt. Szegeden a barokk ábrázolásain viselt sujtásos díszmagyarja miatt a gombkötők, bárdja miatt a mészárosok választották. Az egyszerű emberek a csodatevő királyfit látták benne, méghozzá nem egészen az egyház szája íze szerint. Mint azt a verebélyi palóc búcsúsok éneke példázza, akik a XIX. század első felében így zengedeztek a Mátreverebély-Szentkút Szent László forrásánál:

„Szent Lászlónak szent lova, szent lovának szent lába, szent lábának szent patkója, szent patkójának szent nyoma: könnyörögj érettünk.”

Tekinthetjük ezt az ereklyekultusz túlbujánzásának? Szentté avatásának, későbbi névünnepének kiválasztása is jelzi, hogy szentségét nem csak vallásos képzetek formálták. Bevett szokás szerint ugyanis a halál időpontját, azaz a „mennyei születésnapot” választották a szent ünnepnapjának, ez esetben azonban több mint egy hónappal korábban tették, az említett csoda miatt. Az egyház által elismert szokványos csodákkal ellentétben a június 27-i csodát csillagászati esemény világítja meg. Azon a napon együtt állt az ég legfényesebb csillaga, a Sirius a Nappal. Hogy ez szolgált a László-nap kiválasztásához, függetlenül attól, hogy a Sirius ekkor épp az együttállás miatt láthatatlan, elárulja, hogy Lászlót „múltjában” egy, a kereszténységet megelőző korból származó másik égi fényesség ragyogja körül, amit a középkori egyház még nem utasított el. Ezért csillag ő a ma is énekelt XV. századi magyar nyelvű versben:

*„Idvezlégy kegyelmes szent László kerály!
Magyarországnak édes oltalma,
Szent kerályok közt drágalátus gyöngy,
Csillagok között fényesség csillag.”*

A lovag

Lovag csak katonáskodó nemes lehetett, a jelesebb lovagok hadak élén jártak. Nem lett mindegyikük szent, de egy igazi lovagnak gáncs nélkülinek kellett lennie, és a lovagi mintaképek szentek voltak: László Közép-Európában egy sorba került az említett hit- és honvédő katonaszentekkel.

Elfogadott nézet szerint az Anjou királyok választották őt maguknak lovagi mintául. E nézet több minden alapszik. Például azon, hogy I. (Nagy) Lajos (ur. 1342–1382), megkoronáztatása után elődeit követve elzarándokolt László váradi sírjához és ereklyéihez, s ott erősítő esküt tett. Ebben később veje, Zsigmond király (ur. 1387–1437) is követte, aki német–római császár, cseh király létére László mellé temettette el magát! Nagy Lajos a lovagi eszményképét aranyforintjára is ráverette. Ez a pénz az euró egyik elődje lett. A magyar aranypénzekben Rudolf (ur. 1576–1608), illetve Bocskai István (1604–06) idejében vertek utóljára őt ábrázoló érmét. A *Magyar Anjou Legendáriumban* minden más szentnél több oldallal, huszonnégy képpel szerepel, a miniátor egyenesen magyar Szent Györgyként festi meg, a mondott szent fehér alapon vörös keresztos címerével jelenik meg zászlaján és pajzsán. Hasonló részletességgel szerepel a *Képes Krónikában*. Nevezetes mondáját – Szent László herceg megszabadít egy leányt kun elrablójától – az Anjou-korban festik főleg a határok közelében emelt templomok falára.

Tekintsünk el egyelőre a legenda-falkép ismert keleti előképeitől. A falkép és a legenda leírása az egykorú *Képes Krónikában* Szent László lovagi erényeinek tömör foglalata. Melyek a lovag ismérvei?

A lovaggá válásnak anyagi, képességbeli és erkölcsi feltételei voltak. Hacsak nem kóbor lovag volt az illető, birtokkal, saját várral rendelkezett (lovagvár). A drága páncélt és a fegyvereket csak a gazdagok engedheték meg maguknak. Lovat kellett tartania, és csatlózt. Címert kellett viselnie a pajzsán, a fegyverkabátján, a ló takaróján. Tudnia kellett lovagolni, méghozzá kiválóan. Küzdelemben, bajvívásban (lovagi tornán) helytállnia. A lovagi harcmodor ember ember elleni küzdelem. Bajvívásnál hosszú kopjákkal harcolnak. A cél: kiütni a másikat a nyeregből. Ha gyalogosan folytatják a küzdelmet, más fegyvereket használnak. Hőstetteit, csatáit, szerelmeit megénekeltek. Olykor ő maga (lovagi költészet). A lovag erénye a hűség, a gyengék, a nők és a hit védelmezése. Ezért, amikor eljön az ideje, felölti a keresztet, és a Szentföld fölszabadítására megy.

Ezekkel az erényekkel László herceg fölös számban rendelkezett. Herceggként a mainál sokkalta nagyobb Bihar vármegye ura. Bihar a korai Árpád-korban a dux (vezér, trónörökös) birtoka, vagyis megkoronázása előtt az övé. Bihar várában lakik, de Nagyvárad már az ő városa lesz. A pogány kunok ellen onnét vonul harcba, és Várad püspöke áldja meg, mint a hit védelmezőjét. Lovon, nehéz páncélban, sereg élén megy vezérként, csatlósa ezer. Pajzsán címere fehér alapon vörös latin vagy kettős kereszt. Az előbbi Szent Györgyé, az utóbbi az országcímeré fordított, „Györgyös” színekkel. A pogány kunnal vívott párbaja elrabolt leányért zajlik. A rabló üldözése közben úgy tartja a kopját, mint bajvívás közben, kopjatörésnél szokás. A fennmaradt freskók egyikén, Türjén bődönsisak takarja az arcát, mint a lovagi tornák bajvívóit és a kereszteseiket. Ez az ábrázolásmód azért lehet ilyen ritka, mert egy glóriás szentnek muszáj látni az arcát. (Ahogy a kosztümös történelmi filmek vitéz hőseinek, királyainak, El Cidnek, Ibelini Baliannak is látnunk kell az arcát, különben személytelenné válik vele a kapcsolatunk.) A kun megölése után, „noha nehéz sebben volt”, fa tövén a megszabadított leány ölébe hajtja a fejét, úgy enyelegnek. Ez az utóbbi jelenet a középkori világi művészetnek is kedvelt tárgya volt.

A Manesse-kódex (*Nagy Heidelbergi Daloskönyv*, Zürich, 1305–1340) a lovagi életet halhatatlanná tévő képeskönyv. A képek Károly Róbert uralkodása idején keletkeztek, a költemények korábban. A mű a középkori német líra valamennyi lovagi szerzőjének munkásságát tartalmazza. Köztük olyan nevezetességeket, mint Walter von der Vogelweide, Tannhäuser. Készítője a művek elé egész oldalas képeket pingált róluk, olykor szívük hölgyével együtt.

A Minnesängerek, vagyis a trubadúrok *larbre damourja*: „szerelemfája” a rózsafa, a német lovagi *Minne*-dalokban inkább germánok és nyugati szlávok szent fája a hárs, ritkábban szőlő. Walter von der Vogelweidenél:

„A hársfaágak
csendes árnyán,
ahol kettőnknek ágya volt,
ott láthatjátok
a gyepárnán,
hogy fű és virág meghajolt.
Fölöttünk az ág bogán
Ejhajhujj!
dalolt ám a csalogány!”

Babits Mihály fordítása

A Manesse-kódexben hét olyan képet találtam, amelyeken fa alatt enyelegnek a szerelmesek. Jakob von Warte sebeit hölgye és annak szolgálója hársfa alatt fürdeti; Günther von dem Vorste hölgyével hárs és szőlő alatt iszogat. Szőlő alatt enyelgőkötőt, rózsafa alatti hasonlóból hármat is találtam. A rózsafa alatt heverő Konrad von Altstetten fejéhez úgy simul hölgye arca, mint a székelyderzsi freskón a „fejbenéző” leányé László hercegéhez. Említést érdemel, hogy a Szent László falkép-ciklus tereskei és vitfalvi változatán a fa hársfa. Van olyan Minne-kép is, amelyen ágy szélén ülnek a szerelmesek. És akad ilyen legendás falkép is: Vitfalván.

Fa alatt persze nem csak lovagok szerelmeskednek a hölgyükkel. Fa alatt találkoznak és enyelegnek a mesebeli szerelmespárok. Fa tövén esnek bűnbe – akárcsak Ádám és Éva – a népdal szerelmei. Van még egy Szent Lászlóhoz kapcsolható érdekessége a kódexnek. Egy képen a lovag előreszegzett kopjával hátranyilazó nomád lovast úz.

Van történelmi alapja is László lovagi tiszteletének. Mégpedig az, hogy keresztes hadjárat vezetését vállalja, s ebben csak a halál akadályozza meg.

Van néhány kisebb gond a falképek lovagjával. Bödönsisakja nem szabály, hanem kivétel. Ellenfele nem lovag a szó keresztény értelmében, és nem is úgy harcol. László sem lovagiasan győzi le. (Ahogy a Harrison Ford által alakított tudós egy kardjával hadonászó muszlimot *Az elveszett frigyláda fosztogatói* című filmben.) Miután nem éri utol, az elrabolt leánynak azt kiáltja, rántsa le a lóról. Később, birkózás közben sem tud fölébe kerekedni. Végül a lány segítségével győzi le. Ezek kisebb gondok. A nagyobb az, hogy a lovagi kultúra csak a nemességé volt, ezért nem várható, hogy a nekik kiszolgáltató köz-

nép hozzájuk hasonlóan gondolkodjék egy mégoly jelentős lovagról. Márpedig engem Szent László népi kultusza foglalkoztat.

Ugyanakkor a lovagság intézménye a nomád harcosokra megy vissza, ez pedig már össznépi gyökérnek tekinthető, mivel szolgálva, cseléddé (szláv szavak) csak bűn elkövetésével válhatott magyar, és a jobbágy elnevezés is egy réteg hanyatlásának a jelzője.

Az Anjou-kor felől nézve a XI. század vége az első keresztes hadjárat, a lovagkor kezdete. Magyarországon még nem, azzal együtt, hogy a lovagság eszméjét, gyakorlatát (kengyel) a keletről érkező lovas népeknek köszönheti Európa, köztük a lovagkor felvirágzásához időben legközelebb, utoljára érkező magyaroknak. A lovagi életforma mintáival már a pártus, szászánida Iránban találkozunk. Páncélos, bödönsisakos, öklelő (kopjatörő), kopját tartó nehézlóvast ábrázol a Tak-e Busztáni kőszobor (V. század). A tadzsikisztáni Pendzsikentben kiásott szogd palota falképei (VII–VIII. század) a perzsa mintájú keleti lovagkultuszt sugározzák, egyúttal megismertetik velünk az avarok és nomád eleink előkelőinek viseletét. A középkori perzsa miniatúrák őrzik e hagyományt a bajvívók és a szerelmesek ábrázolásain. Újabban az Arthur mondakört, a lovagság ideológiáját megalapozó történetfüzért is keleti eredetűnek vélik: a római Britanniában szolgáló lovas szarmatákhoz kötik. (Scott Littleton – Linda Malcor: *Szkítiától Camelotig*. Nyíregyháza, Szkíta Szarvas Könyvkiadó, 2005.)

A mondai hős

Az ismertetett szerepek elégséges alapul szolgálnak a kultusz kialakulásához, páratlanná azonban a legendái teszik. E legendák inkább mondák vagy mondaszerűek. Többségük nem a királyt, hanem a herceg-hadvezér alakját ékesíti. Egyedi eset az övé, amennyiben sok legendája keleti, „pogány” eredetű, és ázsiai gyökerű csillag- és naphéroszi szerepbe öltöztetik. Az itt elmesélt példák a magyar egyház azon sikeres törekvéséről árulkodnak, hogy szentté avatásával, ősi mondáink személyére igazításával ősi múltunkat is megkeresztelhessek.

Különleges figyelmet érdemelt és kapott ez utóbbiak közül a Szent Lászlóról és a leányrabló kunról szóló monda, amiről már ejtettem szót. Ha igaz, a monda az úzokkal vívott kerlési, más néven cserhalmi ütközetből nőtt ki, de mint azt László Gyulától tudjuk, szkíta–iráni előképekre megy vissza. A monda krónikákból, falképekről, króni-

kai miniatúráról, fametszetről ismert. Krónikás szövegét nem idézem. A nép e szövegeket nem olvasta, nem is igen hallhatta, mivel nem szerepeltek a liturgikus olvasmányok között. A falképeket viszont rendszeresen csodálhatta a templomokban. Azok hatottak rá. Ráadásul az ábrázolások készítői a krónikáktól eltérően tudták a mondat. A középkori művészetben nem ritka ez. A szöveget cenzúrázhatta az egyház vagy a világi hatalom, de a képpel – gyakran értetlenségből – elnézőbbek voltak. A festők felfogása a mondott eltérések és a stiláris különbségek ellenére egységesnek mondható. A falfestmények egy kaptafára készültek, képregényszerűen megoldott eseménysoruk rendszeren öt jelenetből áll:

A bevezető (két) kép a magyar sereg megáldását, a Váradról történt kivonulást ábrázolja, illetve az ütközetet a kunokkal. Ezután kezdődik a mítosz. A szent üldözi a leányrabló kunt. Látható, hogy halhatatlanok. Lászlót nem öli meg a rá kilőtt nyílvesző, a kunt sem a testén áthatoló lándzsa. Sőt, a szájából láng csap ki, mint egy sárkányéból. A leány lerántja a kunt a lóról. A két vitéz birkózik. Jól ismert mozzanat ez keleti eredetű meséinkből, szogd, iráni ábrázolásokról: a két sebezhetetlen hős így próbál fölülkerekedni egymáson. A leány eközben a herceg bárdjával vagy karddal belevág a kun horgas inába. A csak sarkán sebezhető hős széles körben elterjedt mitikus motívum. Ezért is nevezzük a kérdéses testrészt Achilles-ínnak, Achilles-saroknak. A negyedik képen a leány a magyar vitéz által földre kényszerített kun fejét veszi. Az utolsó képen Szent László a fejét a leány ölbe hajtva pihen. Ez a jelenet is jól ismert keleti ábrázolásokról, jelen van keleti és magyar mesékben, balladáinkban is.

Nagy Géának és László Gyulának köszönhetően tudjuk azt is, hogy ez a képsor a világosság és a sötétség váltakozó sikerrel folyó éves küzdelmét jeleníti meg. Az utolsó kép nem a boldog vég, mivel a történet mitikus része újraindul az elejétől, ahogy az őszre tél, a télre tavasz következik. A nehéz sebbel pihenő herceg mellől a kun ismét elrabolja a leányt, hősünk összeszedi magát, és ismét utánuk ered. A „legenda” e szerint tekinthető a magyar hősmesék tömör foglatának. László Gyula elenyészett mítoszunkat, pogány hősepicánkat tekinti a forrásának. Jómagam megkísérletem föltárni a monda csillagászati jelentését. Toroczka-Wigand Ede 1916-ban megjelent könyvecskéje tanúsítja, hogy a XX. század elején a csillaghit még szerves része a néphagyománynak.

Itt erről csak annyit, hogy a mondabeli Szent László herceg a magyar hősmesék aranyhajú királyfiához hasonlóan a Napot személyesíti meg. Glóriája már nem egyszerűen a

szent fejét övező dicsfény, hanem maga a napkorong. A falképek mondott jelenetei az égbolt négy évszakban látható csillagképeinek feleltethetők meg, akkor, amikor a Nap az évszakkezdetet jelző csillagképbe lép. Az üldözés kép a tavasz kezdetét mutatja. A küzdelem a nyár kezdetét. Ezen a képen Szent László glóriás feje a legfényesebb csillag, a Sirius helyére esik. Az egyház tett egy kísérletet a templomokba egyáltalán nem való monda megkeresztelésére. Ezért változik *Magyar Anjou Legendáriumban* a megszábadított leány Szűz Máriává.

A *váci egyház alapítási legendája* Szent Lászlóhoz kötődő csodaszarvasmonda, mely szintén a legenda szkíta és ősmagyar gyökerei miatt érdemli meg a figyelmünket. A krónika elmeséli, hogy Szent László hercegnek a mogyoródi csata előtt látomásban angyal jelenik meg, mely bátyja, Géza fejére koronát helyez. Ezért Géza megfogadja, hogy ha győznek, akkor templomot emel tet e helyen a Szűzanya tiszteletére. A fivérek legyőzik Salamont. A csata után azt fontolgatják, hol álljon a megígért egyház.

„És mikor ott állottak Vác alatt, ahol most Boldog Péter apostol egyháza van, egy szarvas jelent meg nekik, szarvai tele égő gyertyákkal; eliramodott előlük az erdő felé, és lábát azon a helyen vetette meg, ahol a mostani monostor van. A vitézek rányilaztak, mire a Dunába szökkent, és többé nem látták. Ennek láttán szólott Szent László: Bizony nem szarvas volt az, hanem Isten angyala. És mondotta Géza király: Mondjad, kedves öcsém, mit jelentettek az égő gyertyák, miket a szarvas agancsán láttunk? Felelt Szent László: Nem agancsok voltak azok, hanem szárnyak, nem is égő gyertyák, hanem fényes tollak, lábát pedig azért vetette meg ott, mivel megjelölte a helyet, hogy ott építsük föl a Boldogságos Szűz egyházát, és ne másutt! (Hogy azonban az első látomás helye se maradjon épület nélkül, [...] elrendelték, hogy ott Szent Péternek, az apostolok fejedelmének tiszteletére emeljenek kápolnát.)”

Képes Krónika, 1360 k.

Az elemi iskolás gyerekek is „tudják”, hogy ez a szarvas csakis csodafűszarvas lehetett. Két részlet érdemel külön figyelmet. Géza király a szarvas agancsán égő gyertyákat lát. Olyan gyertyák ezek, amelyek a dozmati regösében szerepelnek, maguktól gyulladnak, maguktól alszanak, vagyis hunyorognak, azaz csillagok. A dozmati regöséneket a XIX. században gyűjtötték, és ugyanaz a kép szerepel benne, mint az 1358-ban festett miniatúrán.

*Homlokomon vagyon felkelő fényes nap,
Oldalamon vagyon árdeli szép hold,
Jobb vesémen vannak az égi csillagok,
Haj regő rejtem, regő rejtem.*

*Szarvam vagyon, ezer vagyon,
Szarvam hegyén vannak
Száz ezer sövények,
Gyulasztlan gyulasztnak,
Oltatlan alusznak,
Haj regő rejtem, regő rejtem.*

Ez azonban semmi ahhoz képest, hogy Gézával szemben László herceg nem gyertyás agancspárt, hanem fényes tollakból álló tüzes szárnyakat lát. Ez a kép egészen a szkítákig megy vissza, akik csodaszarvasukat madarakkal, szárnyakkal, lángokkal koronázták!

A forrásfakasztó. Igazi mitikus szerepkör. Forrásvíz fakad lova patkójának helyén. A mondabeli forrás ógörög előképe a Pégaszosz nevű csodaló által fakasztott víz. Pégaszosz neve a *pégé* = forrás szóból ered. A britek a tenger hullámtaraját fehér lónak nevezték (*white horse*).

A ló és a víz összekapcsolása azzal függhet össze, hogy a ló Amerikából származik, a befagyott Bering-szoroson át jutott az óvilágba, s folyamokon átúszva érte el Európát, azt a látszatot keltve, mintha víz szülte volna. A Pégaszosz csillagkép fölbukott lovat formáz, a hátáról leeső Androméda csillagkirálylánnyal. Ez szolgálhatott alapul ahhoz a képhez, mely szerint a László herceg által űzött kun lováról az elrabolt leány rablóstul leveti magát. A közismert legenda szerint László szomjas hadának a bibliai Sámsonhoz és Mózeshez hasonlatosan sziklából fakaszt vizet. A mozzanat iráni csillagmítoszból származik, a bibliai párhuzam csak papi ráerősítés. (Sámson és

Delila egyetemes népmesei alakok. A már taglalt mondában Szent László és a kun osztoznak Sámson szerepén, az elrabolt/megszabadított leány az ő Delilájuk.)

Az óiráni mitológiának van egy különös alakja: Tisztija. Tisztija, a „Ragyogó csillag”, az „Első csillag”, a „Vizek magva”, az „Eső és a termékenység forrása”, a jótékony nyári esőzés istene volt, aki kozmikus párviadalt vív Apaoszával, a szárazság démonával. Tisztija neve annyit tesz: „A három égitestből álló csillagképhez tartozó”. Az elnevezés az Orion övére vonatkozik, s a név az égbolt legfényesebb csillagát, a Nagy Kutya csillagkép Orionnal szomszédos Siriusát takarja. Tisztijának a június utolsó harmadában kezdődő Rák havát szentelték (június 22. – július 23.), azt az időszakot, amikor a legforróbb a nyár, az esetleges aszály a még lábon álló termést fenyegeti, és amikor a Sirius nem látható, mivel a *Nappal együtt áll*. A visszatérő Sirius-Tisztija belelővi nyilat a Tejút „sziklájába”, amitől *megnyílnak az ég csatornái*. Iránban tehát a Sirius ugyanúgy a nyári szárazságban vizet hozó csillagisten volt, mint Egyiptomban, ahol a csillag eltűnése a Nílus közelgő áradását jelezte. Tisztiját ráadásul az irániak is *Íjásznak* képzelték, csakúgy, mint megfelelőit az egyiptomiak, hettiták, görögök, mezopotámiaiak, indiaiak, kínaiak és mások.

A már többször említett iráni kapcsolatról. Kézai írja *Magyar Krónikájában* (1282–83 k.):

„[Nimród] a vízözön után ment bé Evilat földjére, és feleségétől, Enétől nemzette Magort és Hunort; róluk a magyarok és hunok nevezete.”

Vagyis az Árpád-korban ténynek kezelték, hogy a magyarok őse Észak-Iránban született.

A monda szerint Szent Lászlót egy ízben a kunok bekerítették, és egy völgybe szorult. A herceg egy szakadékot átugratva menekült meg. Amikor lova patája földre ért, víz szivárgott ki a földből. László a bárdjával kiszélesítette, és forrás tört elő. Egy 1714-es szöveg szerint egy néma kisfiú vizet keresvén lemaradt apjától. Imájára megjelent a Szűzanya, és egy lópatkó alakú mélyedésre mutatott, ahol víz csillant fel. Szomját oltotta, és apja után kiáltott – meggyógyult némaságából. A forrásnak 1195-ben Szentkút lett a neve, és szentté is nyilvánították. 1700-ban aranykereszt ragyogott fel a vízben. XI. Kelemen pápa kivizsgáltatta az azóta megtörtént gyógyulásokat, melyek valódiságát elfogadta. 1701-ben a hívők ezrei előtt jelent meg a Boldogságos Szűz, a trónján ülve, és a kis Jézust tartva a karjaiban. Mátraverebély–Szentkút ma is zarándoklatok, gyógyulást keresők célpontja. A forrásfakasz-

tást másutt, így a felvidéki Jászó-Döbrödön is mesélik, ahol ma is ad vizet a Szent László-forrás. Mária itt is megjelent az '50-es években. Ezért (!) szlovák kommunisták folyóújtották a búcsújáróhely templomát. Szent László Csíkszépvízen és Iváncsán is fakasztott vizet. Az Iváncsa melletti római kori útmaradványnak *Szent László útja* a helyi neve. A falu melletti patak is Szent László nevét viseli. Ez arra vall, hogy a vizet adó Szent Lászlót a magyarok országszerte tisztelték.

A hadvezér emlékezetét élteti az a legenda, mely szerint *vadállatokat imádkozik éhező seregének*.

Jól ismert a *tordai hasadék* eredetmondája: a „kunok” a tordai hegyekben üldözőbe vették, s már majdnem utolérték, amikor imádságára a hegy szétnyílt. Lovának nyolcszögű patkónyomát őrzi itt a Patkóskő.

Szent László pénze. Az üldözött ellenség a rabolt aranyat szórja a magyarok elé, hogy fölhagyjanak az üldözéssel. Szent László fohászára a pénzek kővé változnak, a magyar sereg fölhagy a kővé vált pénzek fölszedésével, utoléri és legyőzi a betolakodót. A monda alapja a nummulinának nevezett megkövesedett óriás ősegysejtű, amely szép számban fordul elő a Kárpát-medencében.

Sok helyi népmonda övezi alakját. Istvánon kívül más szentünk és királyunk nem nagyon dicsekedhet hasonlókkal. Csak néhány eligazító nevet említek. Ilyenek a gyógyító *Szent László füve* (*Gentiana cruciata*, keresztes tárnic), *Szent László kőszátra* a Mecsekben (Sátor-kő, mai nevén Barna-kő barlang), a Szabolcs megyei *Béltek* (Krasznabéltek, Románia), a Zala megyei *Deák Balázs és Szent László nemesei*.

Szent László halottas szekere elindul Váradra. A királyt halála után először a somogyvári apátságban temették el, majd, amikor a nagyváradi székesegyház elkészült, koporsóját oda vitték át. A népmonda szerint Nagykereki onnan kapta a nevét, hogy amikor az éjjeli pihenőre leállított halottas szekérből kifogták a lovakat, kerekai maguktól megindultak Váradnak. A már emlegetett kép és szöveg közti különbségre példa, hogy a mondát illusztrálja a *Képes krónika*, de a szöveg nem említi. Csillagmonda ez is. A halottas jármű, amelyik magától halad, a Göncölszekér, melyet eleink Szent László szekérének is neveztek. A csillagképet sok nép halottszállító járműként tartotta számon, mely a halott hős csillaglelkét, az eltávozott Napot vitte a túlvilágra.

Szent László utolsó győzelme. 1345 farsangján, amikor a székelyek Laczkfy Andrással az élükön a tatárok ellen harcoltak, László hermája eltűnt a nagyváradi székesegyház oltáráról, elment, hogy együtt küzdjön híveivel.

És amikor ismét a helyén találták, izzadt. Még ebben a legendában is a honvédő katona az első.

Összefoglalva: a kultusz a népet (asszonyokat) védelmező, vizet adó, embereit tápláló, gyógyító, a meséinkben főszerepet játszó naphérosz vonásait viselő harcos, szent lovagkirályunkat övezi mind a mai napig. Ezt tanúsítja, hogy László a protestánsok körében is a legnépszerűbb férfinevünk – az Istvánnal váltakozva. 2006-ban Magyarországon első számú férfinév a László 342 489 képviselővel. Második névként 55 074 viselte, köztük én is. Székely felem kapta. Anyai részről székely vagyok, és székely nagyapám László volt.

IRODALOM

BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium I–II*. Bp., Szent István Társulat, 1977.

JANKOVICS Marcell: *Csillagok között fényességes csillag. A Szent László-legenda és a csillagos ég*. Bp., Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 1987.

JANKOVICS Marcell: *„Nem agancsok voltak azok, hanem szárnyak” = Folklor és vizuális kultúra*. Szerkesztette Szemerkenyi Ágnes. Bp., Akadémiai Kiadó, 2007.

Képes Krónika. <http://mek.oszk.hu/10600/10642/pdf/10642.pdf>

LÁSZLÓ Gyula: *A népvándorlások művészete Magyarországon*. Bp., Corvina, é. n.

László király emlékezete. Szerkesztette KATONA Tamás. Bp., Magyar Helikon, 1977.

Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/L/L%C3%A1szl%C3%B3,%20I..html>

TOROCZKAI-WIGAND Ede: *Öreg csillagok*. Bp., Táltos kiadása, 1916.

„Fábri elvtárs, tessék a filmet új felvételekkel kiegészíteni!”

(Szekfü András beszélgetése Fábri Zoltánnal 1970. április 9-én)

Fábri Zoltán pályakezdése

■ **Szekfü András:** *Milyen, művészi pályáját is meghatározó élményeket hozott otthonról, az iskolából, fiatalságából? Úgy tudom, mielőtt a filmszakmába került, ön színházi és festészeti tanulmányokat is folytatott.*

Fábri Zoltán: Életem családi háttere eléggé közép-szerű. Apám kishivatalnok volt, elég alacsony fizetéssel. Anyám magasabb képzettségű volt, mint az apám, mert járt a Zeneakadémiára is. Jól és szépen zongorázott. Kisgyermek korom legnagyobb élménye volt őt játszani hallani. Aztán ez is egyre ritkábban történt meg. Húgom és az én nevelésem, a háztartás vezetése nagy próbatétel volt. Apám inkább a természetet szerette. Minden szabadidejét kirándulással töltötte, ezekről szívesen és sokat mesélt. Azt hiszem, az emberben meglévő művészi hajlamok elég korán jelentkeznek. Nagypám figyelt fel arra, hogy én rajzolgatok. Kiskoromtól fogva el is rakosgatta rajzaimat. Szobrászattal is foglalkoztam, tizenhat éves koromban pedig az irodalom és az előadó-művészet vonzott. A színház. Iskolai szavalóversenyeken vettem részt, és elég sikeresen.

Budapesten nőttem fel. Harmadikos voltam, amikor a tanító adott egy rajzos házi feladatot. Egy képet kellett kimásolni az olvasókönyvből. Egy tanyát ábrázolt, az égen felhőkkel, az előtérben egy gémeskút, vályúval, és egy kutya. A tanító úr mindenkihez odaült, és úgy osztályozott. Aztán odaért hozzám. Nézegette egy darabig a művem, aztán nagy kék ceruzával keresztülhúzta, azaz, hogy: „Nem az apád rajzára vagyok kíváncsi”. Sírva fakadtam, és mondtam, hogy ezt én rajzoltam, egyedül. Ezek után a kezembe nyomta a könyvet, és megkért, hogy rajzoljam föl még egyszer a táblára. Nagyon féltem, de azért rajzoltam. Az osztálytársaim egy darabig nevetgéltek, aztán ők is elhallgattak. Jó tizenöt perc múlva megfordultam, amikor kész lett a rajz. A halálcsondes osztály előtt ott álltak az iskola tanítói és az igazgató.

Akkor olyan elégtételt kaptam a tanítótól, ami máig is az emberi tisztességbe vetett hitem alapja. A kollégái és az egész osztály előtt bocsánatot kért tőlem. Ez volt az a kis epizód, ami tudatosította bennem, hogy több hajlandóságom van bizonyos dolgok iránt, mint a velem egykorú gyerekeknek. Igaz, hogy gimnazista koromban a színházzal foglalkoztam sokat. Magunk is előadtunk minden évben valamit, sőt a *Julius Caesart* is műsorra tűztük, és én játszottam Antoniust. Azonban az érettségi után, amikor dönteni kellett, a Képzőművészeti Főiskolára jelentkeztem. Három évfolyamot végeztem el, és akkor arra az elhatározásra jutottam, hogy mégis a rendezés érdekel. Átmentem a Színművészeti Főiskolára. Elég nagy családi bonyodalmakat okozott ez az elhatározásom. Apám úgy látta, hogy a képzőn elért sikereim szép jövőt ígérnek, és képtelenségnek tartotta, hogy otthagynom. Azt szerette volna, ha tanár leszek, ezért a festészet mellett a rajztanári szakot is hallgattam. Ez a jövőm szempontjából biztos polgári pályának látszott.

A képzőművészeti főiskolai évekre visszatérve: ekkor volt a francia filmművészetnek egy hallatlanul fellendülő korszaka – főleg Duvivier filmjeire gondolok. Egészen másfajtaak voltak, és más célkitűzésekkel készültek, hiszen az élet újfajta feltárása volt a céljuk. Ezek a filmek hallatlanul nagy hatással voltak rám. Abban az időben a magunkfajta fiatalok szellemi tevékenysége az akkori népi törekvésekhez kapcsolódott. A Hársfa utcai református internátusban voltak kollégiumok, oda eljáráltunk, sőt eljártam Szabó Dezső egyik-másik szemináriumára is. Ezek nagy, gondolatérlelő befolyással voltak ránk. A magyar filmművészet akkor nagyon kommersziális jellegű dolgokat hozott létre. Nem is néztem meg magyar filmeket. Annál inkább a franciákat, és a többi közül azokat, amik rokonságot mutattak ezekkel. Akkor ébredezett bennem – és nem a színház, hanem a film hatására – a gondolat, hogy engem a rendezés érdekel, az lesz a terrénum, ami a számomra leginkább lehetővé teszi majd haj-

lamaim kiélését. Elmentem érdeklődni a Színművészeti Főiskolára, kértem prospektusokat, és a tájékoztatókban örömmel láttam, hogy indul egy rendezői kurzus is. Erre akartam jelentkezni. Csak később derült ki, hogy meg sem tartják, mert soha nem volt rá elég jelentkező. Egyébként is csak egyéves lett volna. Rajtam kívül abban az évben még egyvalaki jelentkezett. Egyszer tartották meg a kurzust egy évfolyamnak, aztán többet sosem. Nem volt más választásom, jelentkezni kellett a színész tanszakra. Ahogy fölvettem, törekedtem arra, hogy elképzeléseimről, célkitűzéseimről informáljam tanárait. Mind-egyiknek elmondtam, hogy rendező szeretnék lenni, csak kényszerűségből végzem a színész szakot. Hogy ezt dokumentáljam, már első év végén olyan nagy vállalkozásba kezdtem, aminek nem várt következményei lettek.

Ibsen *Brand* című művéből rendezői példányt készítettem, díszlettervekkel együtt. Ősszel beadtam mint dolgozatot. Hatása lett, ilyen dolgot még senki nem adott be, főleg díszlettel nem. Ettől kezdve – bár volt olyan tanárom, Makay Margit, aki nagyon hitt abban, hogy színész leszek – a tanárok többsége elfogadta, hogy nekem ilyenfajta törekvéseim vannak. Utolsó évben már a Vígszínház ösztöndíjas segédrendezője is voltam. Az utolsó két év alatt az a bizonyos rendezői példányom járta a maga útját, eljutott a Nemzeti Színházba is, Németh Antal kezébe. Amikor a tanulmányi idő befejeződött, és a záróvizsgák közeledtek, egyszer csak kaptam egy táviratot a Nemzeti Színháztól. Váratlanul négyéves szerződést ajánlottak fel. Rendezőnek, színésznek és díszlettervezőnek. Az első évben kétszáz pengős fizetéssel, aztán évente száz-száz pengő emeléssel. A vígszínházi ajánlatot nem lehetett vele összehasonlítani. Ebből komoly nézeteltérésem támadt a Vígszínház akkori igazgatójával, aki hálátlansággal vádolt. Azonban elfogadtam a Nemzeti ajánlatát. A következő ősszel már önálló feladatokat is kaptam. Grillparzer: *Bánk hűsége* volt az első feladatom. Ebben játszottak volt tanárim is: Lehotay Árpád és Nagy Adorján. Különös szituáció volt, két tanárom, akik előző évben még tanítottak, és most én rendeztem őket.

Mennyi ideig tartott ebben az időben a főiskolán a képzés?

Három évig. Egy előkészítő év volt, a kétéves munka-program előkészítő éve. Ennek a végén erős rostálás volt. Aki ebben bennmaradt, biztos, hogy elvégezte a főiskolát.

Hegedűs Tiborról szeretnék pár szót hallani...

Ő vezette be nálunk elsőként a Sztanyiszlavszkij-féle módszert, 1940-ben és '41-ben igen erősen ennek a metódusnak az alapján tanított. Akkoriban lefordította és rövidített formában közre is adta *Egy színész felkészül* címen a Sztanyiszlavszkij-féle helyzetgyakorlatok egynémelyikét,

és hasonlókat ki is találtunk vele. A felszabadulás után ezt a módszert aztán abszolutizálták, ami a színházművészet stagnálásához vezetett. A felületes alkalmazást jobb, ha elfelejtjük, de magából a Sztanyiszlavszkij-elmélet lényegéből sokat fel kell használni ma is.

Mondana valamit a nemzeti színházi évekről?

Az első két évben nagyon szép és változatos programot kaptam. A Grillparzer-darabban még játszottam is: Ottó szerepét Timár József helyett. Abban az évben kaptam feladatként a *Falstaffot*. Ez Shakespeare két *Henrik*-drámájának az összevont formája, átdolgozása volt. Jelentősége az volt számomra, hogy egy Shakespeare-színpadot csináltam a Nemzetiben. A Globe Színházéhoz hasonló. Kosztüm- és díszletterveit is én csináltam. A jelzett színpadtérnek egy kicsit korszerűsített formáját valósítottam meg. A következő évben kaptam feladatnak, amire ma is a legnagyobb örömmel emlékszem vissza, Giradoux *Sellő-jét*, Zilahy [Lajos] fordításában. Ungváry László és Szörényi Éva voltak a főszereplői. Nagyon szép hangulatú előadás volt, nagyon modern színpadképekkel, a díszleteket is én csináltam. 1943-ban azután behívtak katonának...

Az ön filmjei alapján és nyilatkozatai után, amelyekben tematikus megszállottságáról vallott, elég természetes, hogy megkérdezem: a másfél-két év katonaság milyen élményeket adott önnek?

Meghatározó élményeket adott, bár egészségi állapotom miatt írnokként dolgoztam a minisztériumban. Ennek előzménye az volt, hogy behívtak csapatszolgálatra, de betegeskedtem, és kórházba kerültem. Az első két hónapot kórházban töltöttem. A csapathoz úgy kerültem vissza, hogy a kórházban „Segédszolgálatra alkalmas” minősítést kaptam. A csapatnál ragaszkodtak hozzám, nem akartak erről tudomást venni. Közben a kórházban is dolgoztam, a pécsi színház számára díszleteket csináltam.

Teljesen rendellenesen visszakerültem a csapathoz, és tiszti iskolára vezényeltek. Én ebbe nem akartam belenyugodni. Nem akartam tartalékos csapattiszt sem lenni. Kénytelen voltam jelenetet rendezni, hogy érvényesítsem a saját egészségi minősítésem jogait. A tiszti iskolás kiképzés második hetében voltunk, amikor teljes fegyverzetben gyalogos kivonulást rendeltek el a tétényi lőtérré. Kemény téli nap volt, februárban. Teljes felszereléssel indultunk a Hungária út felé. A teljes felszerelés a következő volt: a hátunkon a batyu, oldalunkon fegyver, övünkben négy kézigránát. Ezzel mentünk. Azon gondolkodtam, hogy hol rendezhetek én egy jelenetet, amellyel dokumentálhatom, hogy fizikailag képtelen vagyok erre a dologra. Arra a következtetésre jutottam, hogy ha van hely, az a Boráros téri hidon lehet. A terep ott sima, az út jeges. Már a Mester utcánál, mikor mentünk, előkészítettem magam.

Szuggertam fizikai meggyengülésem állapotát a környezetemnek. Észrevették, és kérdezték is, hogy nem érzem jól magam? – Nem, nem, semmi – mondtam, és megjátszottam, hogy nagyon fegyelmezem magam, de közben tántorgó léptekkel mentem. A legnagyobb gondom az volt, hogy hogyan lehet majd egy olyan összeesést produkálni, hogy a kézigránatok a derekamon bajt ne okozzanak. Azt is végiggondoltam, hogy nem szabad csinálni semmi olyan reflexet, ami tudatosságra vall. Arcra kell zuhannom, és a kezemet sem szabad előrenyújtanom, mert különben nyilvánvalóvá válik, hogy ez egy megjátszott dolog. Ahogy a Boráros téren átmentünk, egyre jobban dobogott a szívem, egyre jobban éreztem azt, hogy ez eléggé kockázatos vállalkozás. De meg kellett csinálni, ez volt az egyetlen lehetőség. A híd kaptatójának a közepére érve el is vágódtam. Úgy estem arcra, hogy a kezemet se nyújtottam ki. Mozdulatlanul elterültem, arcom a hóban – óriási konsternáció volt.

Fölbomlott a sor, nagy ijedség, a főhadnagy, az iskolaparancsnok odaszaladt – emeljétek föl, támogassátok, mi van itt? Segítsetek neki! Hóval dörzsölték az arcomat, a nyakamat, a fülem tövét. Emlékszem, hogy a hó csorgott belül, és csiklandozta a mellkasomat, meg a hónom alatt is folyt a leve. Pokoli kín volt, majdnem elröhögtem magam, de amikor a szemhéjamat felemelték, akkor kifordult szemmel igyekeztem elhítni, hogy rosszul vagyok. Aztán lassan hagytam, hogy visszatérjen belém az élet. Sápadt is lehettem, a vállalkozás kockázatától. A főhadnagy elrendelte, hogy két embere maradjon velem. Rögtön levették rólam a málhát, a fegyvert. Azt a parancsot adta, hogy menjünk ki a Körtérre, szálljunk fel egy vicinálisra, és azzal menjünk ki a lőtérre. A többiek mentek gyalog. Így érkeztem ki, győzelmem biztos tudatában, hogy sikerült érvényesítenni a dolgaimat. Előke-rült az orvos is. Rögtön le is szögezte: ő ellenezte, hogy minősítesem ellenére itt legyek. Kinn a lőtéren már biztos voltam a dologomban, mert láttam, hogy viták folynak ezzel a dologgal kapcsolatban. Még jó löeredményt is értem el, úgyhogy a főhadnagy azt mondta: – Iskolaelső lehettél volna, most kellett ennek jönni. Nahát, örület!

Így történt aztán, hogy a csapattól leszereltek, és fölkerültem a minisztérium meghagyási osztályára, ahol fölmentési

aktákat intéztek. Ez tartott 1944 őszéig. A hadnagy fölöttesemet itt jól ismertem, mert mint fiatal rendező, gyakran jártam az éttermükbe vacsorázni. Ő már akkor több évet töltött a fronton, és újra behívták tartalékos tisztképzésre. Amikor parancsot kaptunk, hogy a minisztériumot kitelepítik a Dunántúlra – akkor ő és még egy harmadik barátunk elérte azt, hogy mi itt maradtunk Pesten, azon a címen, hogy ő majd gépkocsival megy az alakulat után, de a kocsiját meg kell javítani. Az volt a szándékunk, hogy talán sikerül várunk, amíg a front betör Budapestre. Három hétig voltunk itt, és esténként az én lakásomon jöttünk össze tanácskozni, hogyan is csináljuk a további dolgainkat. Egy napon a százados, aki nagyon rendes ember volt és tudott a dolgainkról, a tudomásunkra hozta, hogy felsőbb parancsra aznap alá kellett írnia az elfogatási parancsunkat, úgyhogy jobb lesz, ha jelentkezünk a csapatnál. Így történt, hogy leutaztunk a Dunántúlra,

és Meszlény nevű községben jelentkezünk szolgálattételre. Rang szerint kaptuk a büntetésünket. Én, mint a legalacsonyabb rangú, a legsúlyosabb büntetést kaptam. A karácsonyi ünnepekre nem mehettem haza, mert még tartott a büntetésem. Így történt, hogy Budapestre nem tudtam visszatérni, mert a második turnus szabadságideje alatt bezárult a gyűrű. Így kerültem fogságba. Zárt alakulatban vittek bennünket nyugat felé. Ezek iszonyú idők voltak. Én végigéltem a fasizmus utolsó, teljesen önmagából kivetkőzött elrugaszkodását. Szekereken tettük meg az utat, másfél hónapon keresztül, mire kijutottunk egy Hainberg nevű városkába. Egy iskolába szállásoltak be, ott ért az amerikai csapatok bevonulása márciusban. Onnan jöttem haza. A legelső vonatra jelentkeztem. Már régóta nem kaptam hírt otthonról. A rádión keresztül néha fogtuk Pestet. A levelezés megszűnt, a családomról

nem tudtam semmit. Szinte jelképes volt, hogy a születésnapomon léptem át az országhatárt a vonattal.

Említette, hogy főiskolás korukban a népi írók után érdeklődtek. Hogyan alakult a későbbiekben ez az érdeklődés?

Abban az időben, az 1930-as évek második felében jelentek meg az alapvető szociográfiai művek. Elsősorban Illyés: *Puszták népére* gondolok. Majdnem a *Bibliával* volt egyértékű. Ugyanilyen jelentősége volt Féja Géza *Viharsarok* című művének. Ezek formálták a mi szociális gondolkodásunk tendenciáit. Megrázó fölfedezés volt számomra, hogy Magyarországon a lakosság egyharmada a legmegdöbbentőbb nyomorúságban, a vegetáció legalsó fokán él. Én családi és osztályhelyzetem révén nem kerültem a politikai mozgalmakhoz. Amikor a Nemzeti Színházhoz szerződtem, annak ellenére, hogy Major Tamásról és Gobbi Hildáról tudtam, hogy aktív földalatti

mozgalmisták voltak, engem a pályakezdés szakmai tevékenysége, izgalma teljesen lekötött. Kevés más dolog érdekelt. A szociális gondolkodás csíráit a fent említett művek alapján éreztem meg magamban. Ezek olyan izgalomban tartottak, hogy ha később, filmrendezői tevékenységem során sokat foglalkoztam a faluval, ezeknek a műveknek köszönhető, és annak, hogy gyerekkoromban, nyári szünidőkben elég sokat éltem falun. Eléggé ismertem a parasztember gondolkodásmódját és karakterét. Így lehetett bennem egy természetes készség, hogy ilyen témákkal foglalkoztam. Volt életismereti anyagom.

Van-e még ebből a korszakból meghatározó szellemi élménye, akár olvasmány, akár film?

Az *Emberek a havason* az akkori magyar filmgyártás rengetegéből páratlan alkotásként emelkedik ki. Az én

számomra alapvető mű volt, amely dokumentálta azt, hogy úgy látszik, ebben az országban is lehet valamit csinálni, ami jelentős, és gondolatilag megragadja a nézőt. Ahol a művészi színvonal társadalmilag is meggondolkoztató mondanivalóval párosult. Nem egyszer, többször néztem meg abban az időben. Szóts neve fogalommá vált. 1942-ben díjat kapott, és ez olyan természetes volt, mert összefüggött azzal a kvalitással, amit a mű felmutatott.

Vitatéma volt-e ez a film az ön ismeretségi körében?

Igen. A fiatalok közt, akik úgy érezték, hogy lesz valami tennivalójuk az életben, és készültek is erre, ez a film nagy jelentőségű tett volt.

Az 1945-től 1950-ig tartó rendkívül dinamikus és gyorsan változó korszak szellemi reakciójáról kérdezném... Furcsa útnak is nevezhetném, hogy valaki Giradoux-tól és Prousttól az Úttörő Színház igazgatásához jut.

Valóban furcsa. Annak ellenére, hogy jelentős sikereket értem el, 1945-től, ahogy visszatértem, 1948-ig. Főleg a Művész Színházban. A Nemzeti Színházban úgy éreztem, hogy az egyre jobban felnövekvő előítéletek nem teremtenek kedvező helyzetet számomra. Elég sokféle műfajban dolgoztam akkor, és elég sok helyen. Például én rendeztem a Magyar Színházban Békeffy István *Janikáját* is. Annak ellenére, hogy ennek a korszaknak a nagy lélegzetvételét eleinte én is a magaménak éreztem,

amikor visszahívtak a Nemzetibe, és csak mellékes feladatokat bíztak rám, úgy láttam, hogy nekem, az én kispolgári származásommal, nem sok jövőm lesz. Érzéseim szerint csak formalitás volt, hogy egyáltalán visszavettek a színházhoz. A politikai viszonyok olyan kategóriákat teremtettek, ahol az én származásommal a pálya szélére szorult az ember. Az, hogy a kulturális vezetés mégis olyan bizalommal volt irántam, hogy megbízott egy színház vezetésével, nagymértékben aktivizált. Ilyen biztató szituációba kerültem, és közben magam körül egyre aggasztóbb tüneteket kezdtem észlelni. Személyes közérzetem igyekezett ezt elcsitítani. Azt hittem, hogy ez a vajúdo kor velejáró szükségszerűsége. Eleinte a Rajk-pert és jugoszláv helyzetet az ember igyekezett önmaga számára úgy megmagyarázni, ahogy az egyetlen lehetséges értelmezés

volt abban a korban. Ezek az új világ kialakításának szakaszában olyan szükségszerű tünetek vagy események, amelyek nem oldhatók meg másként, csak drasztikusan. A bajok ott kezdődtek, amikor 1951–52-ben az ember a fordított információk birtokába jutott. Ez iszonyú nagy belső drámát hozott, belpolitikailag is.

Hogyan került ön a filmgyártáshoz, ki hívta, ki nevezte ki?

Abban az időben a minisztériumban az egyik vezető Hont Ferenc volt. A színházi főosztályt pedig Berczeller Antal vezette. Berczeller, akivel jó kapcsolatban voltam, igyekezett lebeszélni arról a szándékomról, hogy átmenjek a filmhez. Nyilván abból indult ki, hogy ha én ezt az első színházi évadot sikeresen zártam, akkor itt a jövőben is jó eredmények várhatók. A film iránti vonzalmamat dokumentálja az, hogy már korábban elköttem mindent, hogy a filmgyártás közelébe kerüljek. Írtam például egy forgatókönyvet *Sziget* címen. A háború utolsó évében lehetett. Úgy írtam meg, hogy minden beállítást le is rajzoltam benne. Mindenképpen szerettem volna közelebb kerülni a filmesekhez. Tudomásomra jutott, hogy Apáthy Imre forgatni fog egy filmet A „28-as” címen. 1943 nyarán lehetett. Én megkértem őt, hogy tegye lehetővé nekem, hadd vehessek részt ennél a produkciónál elejétől végéig. Ez volt az első eset, hogy műterembe, a filmkészítés közelébe kerültem. Sajnos a film művészi értéke nagyon gyér volt.

Említette, hogy az Aranykoporsóhoz is készített forgatókönyvet.

Igen. Fogságom idején, a kényszerű üresjáratot ezzel töltöttem ki. A könyv megszerezhető volt számomra, és írtam belőle egy forgatókönyvet.

Nem lehetett soha realizálni?

Nem. Ha Mórának ezt az igen szép regényét meg lehetne filmesíteni, akkor ez a forgatókönyv egy másik forgatókönyv kiindulási alapja lehetne. Esetleg koprodukcióban lenne érdemes.

Visszatérve a filmes induláshoz: nehezen engedték el a színháztól?

Hont Ferenc tette föl a kérdést, hogy nem mennék-e át a filmesekhez, mert ott nagy szükség volna frissebb erőkre. Berczeller ugyan óva intett, hogy a sokszor meg nem engedett fegyvereket használó filmes dzsungelbe kerüljek.

Mennyiben igazolódott be Berczeller jóslata?

Nem igazolódott. A mi szakmánk, a filmes szakma körül sok mítosz alakult ki. Pozitív és negatív is. Különféle korszakok újabb mítoszokat teremtenek.

Mi volt az ön munkaköre?

Feladatom volt, hogy művészileg összehangoljam a filmgyári munkát. Kísérjem figyelemmel a rendezők te-

vékenységét olyan módon, hogy ha kell, avatkozzam be, segítsék nekik. (A forgatókönyvekkel külön foglalkozott a dramaturgia.) Halva született elképzelés volt. Első pillanattól próbálkoztam annak a meggyőződésnek hangot adni, hogy ez egy lehetetlen konstrukció. Szerencsére sikerült olyan emberi hangot megütnöm, hogy éles ellentét köztem és a rendezők közt nem alakult ki. Annak ellenére, hogy néha bizonyos feladatokat magamra vállaltam, és megpróbáltam egyezkedni a film-főigazgatóság által támasztott követelmények megértetése érdekében.

Ebben az időben készültek olyan filmek, mint a Felszabadult föld, Kis Katalin házassága, Dalolva szép az élet és a Csillagosok, amit leállítottak.

Amikor én odakerültem, 1950-ben, a *Kis Katalin* munkálatai már folytak, a *Dalolva szép az élet* munkái szintén. A *Feltámadott a tenger* beindulás előtt állt. Pudovkin járt ebben az időben nálunk. Elég nagy aktivitással kapcsolódott bele az akkori magyar filméletbe. Én harminckét éves voltam, és a filmszakmában elég fiatal. Bán Frigyes nem akarta megrendezni a *Felszabadult földet*, mondván, hogy a paraszti életet nem érzi magáénak, nem érti meg, bár a *Talpalatnyi földet* megrendezte. Szerénységből úgy kommentálta, hogy ez a mű úgy született, hogy ő sem tudta, hogy ilyen nagy lesz, és nem ismeri eléggé a paraszti életet.

Pudovkin, Révai Dezső és én is rábeszéljük a témára. Végül is elvállalta, de nem tudta megismételni a *Talpalatnyi föld* művészi színvonalát. Góz Jóska életének folytatása a zsdanovi esztétika elvének következetes alkalmazása miatt nem lett jó film. A filmek alapját jelentő forgatókönyvek voltak a leendő film művészi kritériumai. Mindent bele kellett írni a könyvbe, minden olyan dolgot, amitől a leendő film jó lesz vagy rossz lesz. Az, hogy a következő évek kudarcai olyan kézzelfoghatókká váltak, ennek a gyakorlatnak az eredménye volt. A film nem egyenlő a könyvvel, és a forgatókönyv bizonyos tulajdonságai alapján nem lehet itélni afölött, hogy milyen lesz a film. A könyvbe minden szempontot bele kellett sűríteni. Az akkori társadalmi célkitűzések prakticista alkalmazása volt a föladat. A dramaturgia és az egész művészi tevékenység vergődött ennek az elérése érdekében. Én állandóan arra törekedtem, hogy jelezzem, milyen lehetetlen szituációban vagyunk, engedjenek ki engem ebből. Nagy segítséget adott nekem, hogy 1952-ben tanulmányúton voltunk kinn Moszkvában, ahol akkor borult föl ugyanez a konstrukció, a „művészeti vezető” funkciójával együtt.

Kiderült, hogy ez nem járható út, és az alkotás mégis a rendező dolga, úgyszólván a művészeti vezető munkakö-

rét megszüntették. Volt ott is dramaturgia és annak egy vezetője, de a rendezők a saját művük szempontjából tevékenységük szuverén képviselői voltak, és művészeti vezető helyébe a gyárnak Művészeti Tanácsa alakult. Az igazgató a Művészeti Tanács véleménye alapján végezte a maga tevékenységét.

Mikor onnan hazajöttünk, ez nagyon jó érvnek számított, és erre hivatkozva lehetett kérni a művészeti vezetői intézmény hazai fölszámolását. Ekkor én már egy műstoppolási munkát végeztem egy megakadt produkción: a *Gyarmat a föld alatt*. Ezt Jenei Imre kezdte el. A bázakerettyei olajforrások helyszínén gyűjtött anyagokat ígértek, és jók voltak. Forgács Ottó volt az operatőr, aki a dokumentumfilmtől jött, és ez volt az első játékfilmje. Nagyon szépek voltak az olajkutaknál készült felvételek. A színészvezetéssel kapcsolatban Jenei Imrének elég nagy hiányosságai és hibái jöttek elő a műtermi forgatás-

nál. A belső anyagok közel sem voltak olyan színvonalúak, mint a külsők. Leállították a filmet. A szociáldemokrata figurák beállítása sem volt olyan, amilyennek elképzelték. A sztálini korszak legmélyebb szakaszában voltunk. A forgatókönyvet újra kellett írni, Máriássy kapott megbízást, hogy újraformálja, és amit lehet, használjon fel a bázakerettyei anyagból. Felépült a műteremben egy olajfinomító belseje, ahol valamiféle ellenséges tevékenység jelenetei zajlottak. Diverzánsok aknamunkája folyt. Nem lett igaz ez sem, hazug lett. Az egészet el is dobták, nem lett ebből a felvételből semmi. Engem bíztak meg azzal, hogy hozzam helyre, csináljak megint egy új könyvet. Méray Tiborral ültünk össze, és a Bázakerettyén leforgatott anyag felhasználásával csináltunk egy, az ÁVH s nyo-

mozás lefolytatása utáni emlékképekből összeálló konstrukciót. Nekem az egész dologhoz a művészi ambíciót az adta, hogy kitaláltunk egy olyan dolgot, hogy Barla mérnöknek (Bihari József alakította) a két beépített ember, Mányai Lajos és Ajtay Andor, mindketten elmondják a történetet. Tétélesen egyik sem kapható hazugságon, mégis mindkettőjük más és más szempontból mondja el azt, hogy végül a mérnök életére törtek, amit valahogy magyarázni kellett. Az egésznek a hangolása volt más, de a kimondott szavak közt semmi eltérés nem volt.

Mindaz a gesztustömeg és azok a színészi játékok, amik körülvették a szavakat, ellentétes előjelűvé tették az egyik vallomáskomplexumot a másik vallomáskomplexummal. Ez volt az egész vállalkozásnak az izgalma. A film elkészült, benn a gyárban nagy öröm volt, hogy milyen jó is lett ez a film, ahogy egyik a másikkal szemben áll, és meghazudtolják egymást, annak ellenére, hogy tétélesen nem hazudnak. Révai [József] megnézte a filmet, és azt reméltük, hogy itt nagy zúr nem lehet. A végén azt mondta, hogy ez értelmetlenség, mert az életben csak egyféle módon történhet valami. Nem lehet kétféle módon találni, mert hogy lehet kétféle igazság? Csak egyféle igazság van. Akkor érvelni próbáltunk, még Méray is. Én megpróbáltam magyarázni, hogy az egyik változat egy fikció, a szereplő el akar hitetni bizonyos tartalmakat, anélkül, hogy hazugsággal elmarasztalható legyen. A valóságban a Barla hite igazolódik majd a közönség előtt. Ez olyan elkeseredett vitává fajult, hogy Révai azt mondta, ezt a vitát hónapokig folytathatjuk. „Úgy látszik, Fábri elvtárs, magát nehéz meggyőzni. Nincs kétféle igazság, csak egyféle igazság van, és én becsületszavamra kijelentem, hogy ebben az ügyben nekem van igazam, és nem magának. Csak Barlának lehet igaza, tessék a filmet új felvételekkel kiegészíteni!” Csak a keserűség maradt meg számomra, hogy egy ilyen feladatot továbbra is a magaménak kell éreznem, amikor az eredeti sem az enyém volt. És be kell fejezni úgy, hogy ne maradjon benne az, ami művészileg az egyetlen volt, ami rendezőként izgatott az egész vállalkozásban.

Végtelenül sematikus, rossz, értelmetlen film lett belőle. Ennek ellenére az 1952-es Karlovy Vary-i filmfesztiválon oklevelet kapott, mint a legjobb forgatókönyvek egyike. Soha meg sem néztem azóta sem ezt a filmet. Így folytak a dolgok akkoriban. Ezt én még úgy csináltam, hogy az íróasztal mögött voltam, és csak lerándultam a műterembe. Egyre többet hangoztattam, hogy nem azért jöttem át a filmhez, hogy az íróasztal mögött legyek. Ezután történt az, hogy Moszkvában olyan információt kaptunk, hogy a művészeti vezető konstrukció ott megbillent.

Így kerültem én a rendezők közé.

Szekfü András

A történetek bája és buktatói

– Kései megjegyzések az 1970-es Fábri Zoltán interjúhoz –

Az ezerkilencszázhatvanas évek végén, mint frissen végzett bölcsész, reménybeli filmtörténész, még a tojánhéjjal a hátsómon, nagyot álmodtam. Könyvtervet nyújtottam be a Gondolat Kiadóhoz, *Így filmeztünk* címmel. (A cím persze Jancsó *Így jöttemjére* utalt.) A tervet befogadták, és én elkezdtem interjúkat készíteni. 1970. április 7-én, kedden felhívtam Fábri Zoltánt (164-239, a telefonszámok még hatjegyűek voltak) és a rendező csütörtök 10 órára hívott lakására – II. Hidász u. 5. Nem mondom, hogy nyugodt voltam, amikor megnyomtam a csengő gombját, de már nem volt visszaút. Fábri barátságosan fogadott, nem érezte a köztünk lévő korkülönbséget (bár megmaradtunk a magázásnál-önözésnél), és társadalmi helyzetünk különbségét sem. Kierlelt történetként mesélt az életéről, eleinte visszafogottan, később oldottabban. Számomra apafigurának tűnt (ő 52 volt, én 28), négy évvel fiatalabb édesapámnál, mindketten a piaristákhoz jártak gimnáziumba, talán ismerhette is. Az interjú hangfelvétellel készült, volt egy hordozható kazettás magnetofonom, akkoriban még ritkaság.

Ezen a napon születésétől az 1950-es évek elejéig jutottunk el, addig, amikor sokféle kerülő után rendező lett a filmgyárban. Arról volt szó, hogy folytatjuk a beszélgetést, ez azonban eleinte halasztódott, azután végképp elmaradt. Közben ugyanis a Gondolat Kiadó nem fogadta el addig elkészült, beadott anyagomat, és a szerződést felbontották.¹ El voltam keseredve. Az elkészült interjúkat, köztük a Fábri-interjút is, 1971 novemberében elhelyeztem a Filmtudományi Intézet Könyvtárában, ahol a kutatók hozzáférhettek. Az itt olvasható Fábri-interjú most jelenik meg először nyomtatásban, közel ötven év után.

Könyvek, interjúk, változatok

Számos tanulmány és néhány kisebb füzet után Fábri Zoltánról és életművéről három lényegi könyv jelent meg. Élete utolsó két évében, vele együttműködve készült Koltay Gábor szervezésében a *Fábri Zoltán a képalkotó művész* című kötet (szerkesztette Pap Pál, Szabad Tér Kiadó, 1994), mely azonban csak halála után röviddel jelent meg. A gazdagon dokumentált, igényes kivitelű kötetet Nemeskürty István félszáz oldalas tanulmánya vezet be, áttekintve Fábri életét és munkásságát. Éppen 10 évvel később jelent meg Marx József *Fábri Zoltán – Fák és*

folnyodárok, egy komoly filmrendező pályaképe (Vince Kiadó, 2004) című könyve. Marx kellő tisztelettel, de egyúttal kellő tiszteletlenséggel is közelít Fábri személyéhez és művéhez, ezzel a korábbiaknál dinamikusabb, életszerűbb portrét ír. Végül idén, Fábri születésének 100. évfordulója alkalmából jelent meg Barabás Klára *A történelem körhíntáján* című kötete (Magyar Művészeti Akadémia, 2017), mely tartalmazza a szerző 1989-ben készített, százoldalas életrajzi interjút is.

Barabás Klárának ez a hosszú és részletes, a filmrendezői pálya lezárulta után készült interjúja alapvető jelentőségű a magyar filmtörténetírás számára. Már a kéziratból bőségesen idézett Nemeskürty István is, Marx József is. Ha összehasonlítjuk a fenti, 1970-es interjúval, érdekes következtetéseket vonhatunk le a filmtörténeti *oral history* lehetőségeiről és problémáiról. Vegyük példának Fábri Zoltán első két játékfilmjét, a *Gyarmat a föld alatt* címűt, amelynek befejezését kellett elvégeznie, de sosem tekintette saját filmjének („műstoppolási munka egy megakadt produkción” – mondta róla 1970-ben), valamint az első igazi saját rendezését, a *Vihart*.

Amint fentebb olvashatták, 1970-ben Fábri részletesen beszélt a *Gyarmat a föld alatt*ról, a politikai nyomásról, arról, hogy előtte hogyan próbálkoztak a filmmel más rendezők. Leírja azt is, hogy miként talált a feladatban legalább egy művészi kihívást, és hogy azt miért kellett mégis kivenni a filmből és újraforgatni. Idézem: „A film elkészült, benn a gyárban nagy öröm volt, hogy milyen jó is lett ez a film, ahogy egyik a másikkal szemben áll, és meghazudtolják egymást, annak ellenére, hogy tételesen nem hazudnak. Révai [József] megnézte a filmet, és azt reméltük, hogy itt nagy zúr nem lehet. A végén azt mondta, hogy ez értelmetlenség, mert az életben csak egyféle módon történhet valami. Nem lehet kétféle módon tálalni, mert hogy lehet kétféle igazság? Csak egyféle igazság van. Akkor érvelni próbáltunk, még Méray [Tibor] is. Én megpróbáltam magyarázni, hogy az egyik változat egy fikció, a szereplő el akar hitetni bizonyos tartalmakat, anélkül, hogy hazugsággal elmarasztalható legyen. A valóságban a Barla hite igazolódik majd a közönség előtt. Ez olyan elkeseredett vitává fajult, hogy Révai azt mondta, ezt a vitát hónapokig folytathatjuk. »Úgy látszik, Fábri elvtárs, magát nehéz meggyőzni. Nincs kétféle igazság, csak egyféle igazság van, és én becsületszavamra kijelentem, hogy ebben az ügyben nekem van igazam, és nem magának. Csak Barlának lehet igaza, tessék a filmet új felvételekkel kiegészíteni!« Csak a keserűség maradt meg számomra, hogy egy ilyen feladatot továbbra is a magaménak kell éreznem, amikor az eredeti sem az enyém volt. És be kell fejezni úgy, hogy ne maradjon

benne az, ami művészileg az egyetlen volt, ami rendezőként izgatott az egész vállalkozásban. Végtelenül sematikus, rossz, értelmetlen film lett belőle."

Tizenkilenc évvel később, a jóval részletesebb interjúban egyáltalán nem esik szó a *Gyarmat a föld alatt*ról. A kérdező nem kérdezte, a rendező pedig – nem meglepő módon – nem hozta szóba. (1970-ben sem kérdeztem, viszont akkor Fábri még kérdés nélkül is beszélt erről a filmről, az időrend szerinti helyen.)

Van viszont egy furcsaság az 1989-es elbeszélésben: a Révaival való vita ott Fábri *Vihar* című filmjével kapcsolatban kerül elő, gyakorlatilag azonos szöveggel. Idézem innen is a megfelelő részletet: „A végén Révai azt mondta nekem: »Ide figyeljen, Fábri! Ránéztem az órára, látom, hogy már egy fél órája dumálunk, maga itt gyözködik velem, és azt gondolja, hogy magának van igazza. Hát én becsületszavamra kijelentem magának, hogy nem magának, hanem nekem van igazam, és legyen szíves, ehhez tartsa magát! Ezt a filmet ki kell javítani, és törődjön azzal, hogy a marxista ideológiának megfelelően legyen kijavítva, hogy szégyenkezés nélkül bemutathassuk a moziban.« Fölállt és kiment.”²

Marx József további forrásokat keresve megtalálta és idézte Illés György (a *Vihar* operatőre) visszaemlékezését, aki szintén jelen volt a film minisztériumi vetítésén. Ebből egy részlet: „Vártunk ott egy darabig – mondja Illés György –, Urbán Ernő, Fábri Zoli, Szántó Miklós, az akkori főigazgató és jómagam, egyszer csak nyílt az ajtó, belépett Rákosi Mátyás, vele Révai József, Farkas Mihály és a kíséretük. Elindult a film. Révai József egyfolytában beszélt vetítés közben. Szidta a Fábrit hol ezért, hol azért. Hogy lehet az, hogy a falu párttitkára egy nyimnyám alak, meg mit tudom én, effélék... A végén kigyulladt a villany, és Révai torkaszakadtából elkezdett balhézni Zolival. Hát nagyon kellemetlen félórát éltünk ott át. A vége az lett, hogy Rákosi is hozzászólt, azt mondta, szerinte nem egészen úgy van, ahogy Révai elvtárs elmondja, mert azért a filmnek vannak értékei, ez meg az, de azért mégis azt ajánlom, mondta, hogy fogadják meg Révai elvtárs észrevételeit. Aztán Rákosiék elmentek...”³

Illés György beszámolója számos ponton (az itt nem idézett részekben is) megegyezik az 1989-es interjúban „A *Vihar* és Révai” ütközés leírásával, azonban kulcsfontosságú részletekben eltér Fábri verziójától. A legfontosabbra már Marx József is rámutatott: Fábri nem említi, hogy a vetítésen jelen volt Rákosi Mátyás is, és ő zárta le a vitát. (Egy kisebb jelentőségű eltérés: mindketten em-

lítik, hogy Révai – akkor ritka – déligyümölcsöket evett. Fábri szerint nem adott másnak, Illés szerint a vita végén vihettek egyet-egyet a gyerekeiknek.)

Feloldhatók az ellentmondások?

A filmtörténész mindenesetre megkísérli feloldani ezeket az ütközéseket, megpróbálja megállapítani, mi és hogyan történhetett annó a valóságban. Eszközeit a történettudománytól – forráskritika – kölcsönzi. Ha vannak szemtanúk, élők vagy korábban visszaemlékezők, először az ő beszámolóikat kell megvizsgálni. Ezt tette Marx József, aki megtalálta Illés György leírását. Keresni kell további dokumentumokat, okiratokat, naplókat, újsághíreket – ha vannak ilyenek. Végül, de nem utolsósorban, a szövegek belső összefüggéseinek elemzésével is sok mindent el lehet dönteni.

Rövidre fogva, esetünkben feltételezhetjük, hogy két konfliktusos találkozása volt Fábrinak Révaival: egyik a *Gyarmat a föld alatt*, a másik pedig a *Vihar* elfogadásával kapcsolatban. A két filmet körülbelül egy év választja el egymástól, Révai József pozíciója közben nem változott. Feltételezhető, hogy a „becsületszó” mozzanat az első vitát zárta le (A *Gyarmat a föld alatt*tét), míg a második vitán (*Vihar*) jelen volt Rákosi is, és ott volt a déligyümölcs az asztalon. A két vita létezését valószínűsíti az is, hogy Fábri az egyes visszaemlékezésekben nagyon konkrétan felidézi, (1970-ben) hogy mi volt a vita tárgya a *Gyarmat a föld alatt* esetében, illetve (az 1989-es visszaemlékezésben) hogy mit vitattak a *Viharon*. 1970-ben nem egészen húsz évvel voltunk az események után, míg az 1989-es interjú idején közel negyven év (!) telt el a két film ügyei óta. Nincs mit csodálni azon (és főleg nincs benne semmi szégyellnivaló) ha ennyi idő után egyes (a jelen esetben hasonló!) események az emlékezetben összerosódnak, kontaminálódnak. Marx József más összefüggésben utal is arra, hogy Fábri (nagyon emberi módon) kellemetlen epizódokat, összefüggéseket elsimít vagy kihagy emlékezéseiben. Az vesse rá az első követ, akivel ez még nem fordult elő.

Emlékiratokat, visszaemlékezéseket azért olvasunk, hogy hitelesen, első kézből megtudjuk, „ami volt”. Ha tehát az emlékezés ennyire megbízhatatlan, akkor nincs értelmük, létjogosultságuk az emlékiratoknak sem? Dehogy nincs.

Az oral history vonzása és problémái

Régóta mondják a pszichológusok, hogy amikor visszaemlékezünk, történetekké alakítjuk a múltat. Történetekké abban az értelemben is, hogy kezdetet és véget adunk ne-

kik (néha „lekerekítjük”), és az előadás során egyes részleteket kiemelünk, másokat rövidre fogunk vagy elhallgatunk, arisztotelészi vagy más dramaturgiák nyomán.

A (film)történész, amikor kortársi beszámolókkal dolgozik, belekombinálja azok értelmezésébe mindazt, amit az elbeszélő személyéről tudni lehet. Az elbeszélő személye az egyik kulcs, amivel az elbeszélést *dekódolni* lehet és kell. De ehhez nem is kell történésznek lenni. Bárki olvassa Fábri emlékezéseit, előbb-utóbb megjelenik előtte a rendező komoly, szemüveges arca, alakja, gesztusai – akár ismerte őt az életben, akár nem.

Az életelbeszélések nagy értéke az egyes események hangulata, amire más dokumentumokból nehezebb következtetni. Persze más hangulati értéke van egy eseménynek húsz év után, mint az öregkorban, negyven év múltán – de ezt is figyelembe lehet venni. A tényeket pedig az említett forráskritikai módszerekkel ellenőrizni lehet.

Akkor tehát most már biztos, hogy két Fábri–Révai konfliktus volt, ahogy fentebb „megfejtettem”? Nem biztos. De az általam eddig ismert dokumentumok és adatok alapján valószínű, hogy így volt. Még jócskán előkerülhetnek adalékok hagyatékokból, irattárakból, levelekből, amelyek árnyalhatják és akár (bár ezt nem hiszem) cáfolhatják is ezt az értelmezést.

Vallomás a rendezőről

Végezetül nem állom meg, hogy néhány sorban ne írjam le, mit jelent számomra Fábri személyisége és életműve. Sok filmjét néztem élvezettel, de kiemelkedik közülük a *Hannibál tanár úr*, melyet időtálló remekműnek tartok. Kamasz koromban mutatták be, felnőtt koromban értettem meg, és valahányszor megnézem, mindig találok benne újat. Egyetemistaként élmény volt a *Húsz óra*, emlékszem, elterjedt a hír, hogy a filmgyári belső vetítés utáni délutánon már két feljelentés is érkezett a XIV. kerületi pártbizottságra, hogy „ellenforradalmi film készült”. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy amikor nem sokkal később (még 1965-ben) alkalmam volt megnézni a *Tízezer napot*, az még jobban lenyűgözött. A kései filmek közül pedig kiemelem a *141 perc a Befejezetlen mondatból*, benne Csomós Mari és Bálint András varázslatos kettősével. Akkor már olvastam Déry regényét, elején a szerzői felszólítással, hogy tessék rászánni az időt. Sokan vannak, akik csak a filmre szánták rá, de ők sem jártak rosszul.

Végző soron Fábri Zoltán rejtőzködő ember volt, pedig a rivaldafényben élt. Igazi reakcióit filmjeibe kódolta,

azokból ismerhetjük meg – vagy talán azokból sem teljesen. Az interjúk, elbeszélte történetei azonban segítenek megérteni, megérezni, ki volt ő.

JEGYZETEK

- 1 A kötet történetét megírtam a Szóts István-interjú bevezetőjében: *Egy negyven évvel ezelőtti Szóts-interjú kapcsán = PINTÉR Judit és ZÁHONYI-ÁBEL Márk (szerk.): Ember a havason – Szóts István 100.* Bp., 2013. 15–18. Online hozzáférés: <https://zskf.academia.edu/AndrasSzekfu>
- 2 BARABÁS Klára: *A történelem körhintáján.* Bp., Magyar Művészeti Akadémia, 2017, 59.
- 3 MARX József: *Fábri Zoltán – Fák és folyondárok, egy komoly filmrendező pályaképe.* Bp., Vince, 2004, 60.

Istváni Gyula

Megtámadták Füzér várát

avagy a „Citrom” és a „Savanyú szőlő” esete

■ Ez a két fanyar gyümölcs szimbólumává vált egy napjainkban kibékíthetetlennek látszó szakmai, de az országépítő szándékok nyomán közéleti izgalmakat is kiváltó vitának. A szakmai vita a műemlékvédelem egy sajátos eljárása: a rekonstrukció körül zajlik.

Előzmény, hogy az ENSZ műemlékekkel és műemléki területekkel foglalkozó szakmai szervezete, az ICOMOS magyarországi tagozata évekkal ezelőtt létrehozott egy negatív értelmű díjat, a Citrom-díjat, a műemlékek fenntartásában és védelmében kifogásolt állapotok, esetek „díjazására”. Jelezve elsősorban a szakmának és az illetékeseknek, hogy – az ICOMOS megítélése szerint – a megjelölt esetben valami nincs rendben. És bár eseteket és helyszíneket céloz meg, „tüntet ki” a díj, mindig személyeket talál el; felelősöket, tervezőket, ezzel erős szenvedélyeket, személyeskedéseket kiváltva. Fokozza az érzelmeket, ha a média – a jó hír a rossz hír alapon – felkapja az ilyen eseteket. Az ügyet össznépi botrányrá lehet növelni, akár a napi politikai vitába is be lehet vonni.

A műemléki érdekeltségű köröket, intézményeket, személyeket felbosszantó mostani esetet az idézte elő, hogy a magyar ICOMOS Citrom-díjban részesítette a zempléni térségben Füzér várának rekonstrukcióját, majdnem teljes felépítését. Az eredmény valóban lenyűgöző; egy hegy csúcsán ott fényeskedik egy középkori vár – ahol korábban romok voltak –, tető alá került épületek, termek, a kápolna, helyiségek és fent udvarról, helyiségről helyiségre bejárható együttes, ahol elődeink éltek, laktak, harcoltak s elmúltak. A hely népszerű látványosság lett, egy év alatt nyolcvanezer látogatója volt. A Citrom-díj adományozásának oka a rekonstrukció mértéke, a teljes tömegben tető alá kerülő épületrészek. A romfalakra történő ráépítés nem „hiteles”, több helyen analógiákkal tervezett terek, tömegek, homlokzatok készültek. Az épület vélhetően csak az egyik lehetséges változata az egykori létezőnek. Gond van az építéstechnikával is. Ha történeti technikáról, szerkezetekről van szó, akkor azért, ha korunk szerkezetei jelennek meg az épületben,

akkor azért. Szabad-e ilyen módon „visszamenőlegesen történelmet építeni”? Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága megismételte az érveit annak következtében, hogy a kormányzat által a kimagasló építészeti alkotások alkotóinak – beruházó, tervező, kivitelező – adott Pro Architektura idej díjazottjainak sorában ilyen díjat kapott Füzérváralja polgármestere is. A díj indoklásában felháborítónak tartották, hogy az „a rekonstrukcióval együtt járó minden szakmai és etikai kétség [...] figyelmen kí-

vül hagyását erénynek állítja be”. Az érintett, megtámadott fél – nem a vár, mert az köszöni, jól van immár tető alatt, védve –, a rekonstrukciós munka szorgalmazója, az alkotógárda megkínálta az ICOMOS-t egy általa alapított Savanyú a szőlő-díjjal.

Elvek és tettek között áll a harc. Az elvek mögött mindig egy eszme, tudományos állítás, dogma áll. A tettek mögöttes tartománya az élet, az építés, az igények kielégítése. A botránykő a re-konstrukció, a vissza-építés, a helyre-állítás. A XIX. század előtt ilyen tétovázás nem lehetett, mert az épületeket, ha avultak, öregedtek és szükség volt rájuk, akkor tatarozták, bővítették, új divat szerint átépítették, díszítették. A régész ezeket a megújuló állapotokat a periódusok szétválogatásával rögzíti.

A klasszicizmust követő romantika érdeklődése a középkorra irányult, és a középkori épületekhez való viszony két illetve három formában jelentkezett. Az egyik a romlott állapotú épületek *helyreállítása*, újjáépítése volt, éspedig a középkori formák, alaktani részletek pontos utánzásával, sőt azokat megújító egységesítéssel. Az akkori építésszek a kor restaurátorai voltak. Munkájukat építészeti, szerkezeti, statikai szempontok szerint végezték, a több száz éves megroggyant épületeket helyreállították. És új állapotukban szebbeknek látszottak, mint az eredetieket elképzelték.

A romokhoz való viszony másik formája éppen ellenkező volt. A romantika találmánya volt ugyanis a *rom-érték*. A régebbi korok csonka épületmaradványai az emberi nagyság, alkotóképesség tiszteletét a múltó időről való visszaemlékezés, „visszamerengés” érzelmi esztétikájában élte meg az akkori ember, és esze ágában sem volt az ilyen romokat helyreállítani. Sőt, a kastélyok tájképi parkjaiban *műromokat* építettek a romantikus „érzemenyek” felkeltésére.

Évtizedekkel később, amikor az intézményes műemlékvédelem már létrejött, és a műemlékek többségükben még a középkor épületei, épületmaradványai voltak, ez a kétféle viszonyulás ismét felmerült, de már új szempontok szerint. A rom-érték a „történelem hiteles tanúi” minősítést kapta, az egykori világ fennmaradó keretei, darabkái a múlt megtámaszt-

ható jelenvalóságát képviselték. A közember és a szak tudós művészettörténész számára. Utóbbi a tudomány hitelességével érvelt a helyreállító építésszel szemben. Az építész érvelései nem tudományos, hanem szakmai szempontok voltak. A műemlék, az épített maradvány megőrzéséhez az eszközök építészeti. Az anyag: kő, tégl, habarcs, fa; a szerkezet: fal, földem/boltozat, tetőszerkezet; a technológia: iparos kőműves, kőfaragó, ács, tetőfedő, a XIX–XX. század fordulóján még lényegében ugyanazok voltak, mint a középkorban. És aki hozzálátott az épület restaurálásához, az építész, műszaki ember és művész volt. Műszaki, mert ezeket az anyagi eszközöket úgy használja fel, hogy az épület az egyensúlytan, a statika szabályainak megfelelően megálljon. És tisztában van az időjárás épületrontó hatásaival. Művész pedig azért, mert képes a tervezés eszközeivel, az adottságokkal és lehetőségeivel alkotni régi, új vagy meghökkentő térbeli világot.

A műemlékvédelemmel kapcsolatban az említett századfordulón felmerült a kérdés: ki legyen a műemlék gondozója? Az elméleti képzettségű művészettörténész, vagy a gyakorlati cél megvalósítója, az építész? Ez a kérdés a mai műemlékvédelmi vitákban is – immár bonyolultabb szempontokkal – az érvelések két szélsőségét jelenti. Hogyan alakult ki ez a helyzet?

A kiegyezés után két évvel már megalakult egy ideiglenes műemléki bizottság, Henszlmann Imre régész érdeklődésű orvos, Schulek Frigyes és Steindl Imre építésszek, a középkori építészet elméleti és gyakorlati tudású ismerői, Ipolyi Arnold püspök, szakíró (tőle származik a sokat idézett mondat: „... azon nemzet, mely emlékeit

veszni hagyja, azzal saját síremlékét készíti”) és Rómer Flóris bencés szerzetes, régi épületek megszállott össze- gyűjtője, felmérője részvételével. Az 1881. évi XXXIX. törvénycikk, az első műemléki törvény kimondja, hogy a műemlék „történeti vagy művészeti emlék becsével bír”, és megalakítja a „Műemlékek Országos Bizottságát, amely egy elnökből, egy előadóból, egy titkárból, egy építészből, több rendes és levelező tagból áll”. 1883-tól 1922-ig dolgozik a MOB-ban előbb miniszteri képviselő, majd elnökként Br. Foszter Gyula jogász, művészeti író. Nota bene: a XIX. század utolsó harmadában történt a kassai székesegyház helyreállítása Steindl Imre által, Shulek Frigyes helyreállítja a visegrádi Salamon-tornyot, a Mátyás-templomot, id. Sztornó Ferenc a pannonhalmi apátság templomát. A MOB elnöke és előadója a fentiek szerint fontos pozíció, és nem építészek töltik be. 1906-tól 1920-ig a MOB előadója a művészettörténész, egyetemi tanár Éber László. Ezzel veszi kezdetét a helyreállítások vitája, ki legyen gondozója, a művészettörténész vagy az építész, és ekkor esnek ítélet alá – utólag – az említett stílusban történő helyreállítások, és a purizmus néven illetett helyreállítások, megújítások rendszere. Egyszerűen kiátkozás alá esik a teljes helyreállítás módszere, és fő elvvé válik a „fönntartani és nem helyreállítani”. A műemlékvédelem alapeszméje művészettörténeti megfogalmazásban ma is így hangzik; „konzerválni és nem restaurálni”. A kifejezés megfelel a múzeumi kisméretű műtárgyakkal kapcsolatos eljárásoknak!

1934-től a MOB elnöke a művészettörténész Gerevich Tibor – 1949-ig –, s az előadó Genthon István, ugyancsak művészettörténész. Ekkor kerül elő a föld alól három fontos középkori emlékünkhöz. Székesfehérváron a

Szent István-kori bazilika, Visegrádon a királyi palota és Esztergomban az Árpád-kori királyaink korát megidéző palota. Az építész az egyik esetben csak keretet adott a romnak, a másik esetben éppen csak kiegészített egy folyosószakaszt, Esztergomban viszont a szerencsés körülmények következtében termék sorát lehetett helyreállítani, bemutatni a „csak kiegészíteni, nem helyreállítani” elvnek megfelelően. Lux Kálmán vezető építész munkája lett a mintaszerű helyreállítás példája évtizedekre.

A háború után az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet megszünteti a Közgyűjtemények Országos Főfelügyeletét meg a MOB-ot, és létrehozza a Múzeumok és Műemlékek Országos Központját. Vagyis műtárgy és műemlék egy koncepcióba került. De kiterjedt egy új védelmi területre, a védett területekre is. Ami kizárólagos építésügy. Ekkor a budai Várnegyed még romokban állt, és a fő kérdés az volt, hogy helyreállítani, vagy újat építeni. Az új hatalmi koncepcióban, miszerint „a múltat végképp eltörölni”, fel is merült a Várnegyed teljes átépítése, de végül a józanabb vélemények győztek, elkezdődött a nagyon lassú helyreállítás, kisebb-nagyobb egyszerűsítésekkel. Szét is kellett választani a múzeumügyet a műemlékügytől, 1957-ben megalakult az Országos Műemléki Felügyelőség az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium felügyelete alatt. A vállalatyszerűen megszervezett OMF-ben – volt igazgató, főmérnök, építészeti osztály, felügyeleti osztály stb. – a művészettörténet tudományos szempontjait képviselte a tudományos osztály a MOB-os előéletű Dercsényi Dezső művészettörténész vezetésével.

A felügyelőség tervezőépítészei az építészeti modernizmusban nevelkedtek. Az anyag, szerkezet, technológia lehetőségeinek alkalmazása és azok póré bemutatása a megjelenítésben elv szerint. Ennek és a nem helyreállítani elvnek ars poeticája alapján alkotó műemlékes építészek teremtették meg azt a műemlékes építészetet, amely színvonalas formában jellemző volt 30–40 éven keresztül. Mindennek nemzetközi hangsúlyt adott az 1964-ben megjelenő Velencei karta. Ez igen kapóra jött a felügyelők munkájához, volt mihez tartani magukat a kötelezően bemutatott, műemlék vonatkozású tervek bírálatában. Csakhogy a Velencei karta és a felügyelők gyűlöletesekké váltak a tervezőépítészek számára, mert a *cenzori szakmai kifogások* sokszor túlléptek olyan határokat, amelyek már szakmai becsületbe vágtak. A Velencei karta legfontosabb mondata így hangzik: „A restaurálás [...] a régi állapot és a hiteles dokumentumok tiszteletben tartására támaszkodik, de *megáll ott, ahol a hipotézis kezdődik*. Ami a feltevéseken alapuló beavatkozásokat illeti, az esztétikai

vagy műszaki okokból elkerülhetetlennek minősített mindennemű kiegészítés építészeti alkotásnak minősül, s mint ilyen, korának jegyeit kell magán viselnie.” Természetesen hipotézisnek minősülnek az építészeti egyértelműségek is (belmagasság, fedett, nem fedett, ismeretes egykori szerkezetek, alaprajzi logikák stb.), s így mindennemű vissza-építés. Egyetlen lehetőség megengedett, az anasztulózisz, szó szerint az összeomlott oszlop felállítása. (Csupán zárójelbe: ez egy mediterrán karta. Ahol lépten-nyomon régi maradványokba botlik az ember, s az éghajlat olyan kiegyensúlyozott, hogy a maradványok megmaradását az emberen kívül alig veszélyezteti valami. Logikus a teljes körű visszaállítások főbiája.) Ennyit az előzményekről.

Érintettségem az ügyben: Ötvenkét évet töltöttem építészhallgatók oktatásával. Építészettörténetet tanítottam, ókori építészettörténetet, építészeti alaktant, őskori és népi építészetet. Tervezést műemléki környezetben is. És néhány esetben műemléki tervezési feladatot is kaptam s végeztem. Elég sok romemléket. Kétféle rom-állapottal volt dolgom. Az egyik esetben ásatás által került felszínre az épületmaradvány. Ez általában alaprajz. Az elvárt eljárás szerint néhány sor ráfalazás került a falakra, ügyelve arra, hogy az eredeti falazaton megkülönböztethető legyen az új ráépítés. De eközben elkészítettük az úgynevezett *elméleti rekonstrukciót*, építészeti ismereteink szerint: az alaprajzi helyzetből tudható, hogy mi volt az épület, mi volt fedetlen tér. A vízszintes méretekből, helyiségméret, falvastagság, épületszerkezeti töredékek és az egykori szerkezetek ismerete alapján, azaz szakmai hozzáértés által felépíthető az épület – rajzban! Valóságban nem, mert a tárgyakhoz való, megérinthető kapcsolat szemlélete számára az említett tudás csupán hipotézis! Ez volt a Karta parancsa, és hiába bosszankodtunk azon, hogy az épület számunkra épületként létezik, s tudtuk, hogy milyen volt, de ezt a laikus látogató nem érti. (*Ilyen alaprajzokban laktak régen az emberek? – Mit csináltak, ha esett az eső?*) És még egy építészbosszúság. Az ilyen romnak meghagyott helyreállítás nem védi meg az emléket a további romlástól, mert ténleg a fagyciklusok (megfagy, felenged) száma Közép-Eu-

rópában akár száz is lehet, ami mindenféle építőanyagot rongál, tönkretesz. Egy téglából épült műemlék ilyen romépítészeti helyreállítás után negyven év alatt háromszor szorult kiegészítésre, tatarozásra, a rom sorsa azonban változatlanul bizonytalan. A csupán ráfalazásokkal védett romoknak – leginkább faragott műrészleteknek – korunk építőanyagai (beton, műkö) épületfizikai okokból, rövid idő alatt pusztulásukat okozzák. Ilyen gondokkal járt a Kartának megfelelő, elvárt műemléki tevékenységünk Magyarországon, miközben a németek és osztrákok gond nélkül felépítették térdig érő falakra római épületemlékeiket. De az OMF elvárásainak engedelmességgel vállaltuk az építészeti kudarcot.

Rendelkezünk olyan romokkal is, szerte a világon, amelyek pusztítás, háború vagy elhagyás, gondozatlanság következtében lettek rommá, s szó szerint emlékeztetik környezetük közösségeit az egykori épület jelentőségére. Ilyen esetben szokás meditálni azon, hogy mikor vált

rommá az emlék. Öt éve, ötven éve, kétszáz éve? Az érvelések számát elő se lehet sorolni, annyi érv és vélemény lehet ezekkel kapcsolatban. Nekem volt szerencsém egy ilyen épületromot, egy középkori templomromon a barokk korban remeteséggé épített és 1945-ben elhagyott és már csak romos felmenő falakkal álló emléket teljes egészében újjáépíteni. Mindennek megvolt a „helye”, belmagasságok, boltozatok, nyílászárók stb. A helyreállítás után újonnan tervezett és némely esetben rekonstruált részletek, bútorok is készültek. A tető alá került épületnek rendeltetést is sikerült adni, a szükséges gépészeti berendezésekkel együtt. De ez már a kilencvenes évek elején történt, a helyi közösség támogatásával, s a mai közösség is kifejezetten örül, hogy lám, van egy elpusztult, majd újjáépült műemlékük.

A kilencvenes években sok minden megváltozott a világon, nálunk is, megbukott egy korábbi rendszer, változott a szemlélet, a történelmünkről elhallgatott tények újra szerepet kaptak önértékünk újjáépítésében. Még a karták világa is változott. A Narai dokumentum (Japán) például így szól a hitelességről (1994) „a kultúrák sokaságának tisztelete azt követeli meg, hogy az örökséget annak a kultúrának összefüggésében határozzuk és itéljük meg, amelyhez az tartozik”. Vagy jó példa a Krakkói karta ajánlása (2000): „az azonosságtudat egyre szélesebb értelmezésben és a különbözőségek egyre világosabb meghatározásával kap jelentőséget”. Vagy: „Minden közösség – a kollektív emlékezet alapján és saját múltjának tudatában – felelős a saját örökségének azonosításáért és kezeléséért.” És még egy passzus „A megfelelő műemlékvédelmi eszközöknek és módszereknek mindig az adott körülményeknek megfelelőnek kell lenniük [...]” Megjegyzésre érdemes még, hogy

ezek a nemzetközi karták és deklarációk csupán irányelvek és ajánlások voltak, soha nem utasítottak kötelező érvénnyel.

A kilencvenes években mindhárom jelentős történelmi emlékünk – Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád – az érdeklődés középpontjába került. Szent István bazilikájának védelmére több pályázat és tucatnyi terv készült. Egyik sem győzte meg sem a közönséget, sem a bírálókat. Esztergom középkori várához alapos régészeti

eredmények, megállapítások, lélegzetelállító építészeti elvi rekonstrukciók készültek ugyan, a bátorságból csak egy részleges rekonstrukcióra tellett. Visegrád esetében évekig tartó töredékfeldolgozás, rekonstrukció alapján, szívós régészeti bizonyítómunka és nem kevésbé bátor építészeti helyreállító visszaépítés által az alacsony alapfalakon a majdnem teljesen felépült késő középkori palota „nőtte ki magát” a romokból. Bebizonyosodott, hogy megfelelő előkészítés után hozzáértő építészeti alkotóképességek valóban feltámaszthatnak egy épületet. Ez a munka 1996-tól 2010-ig tartott, átívelve több politikai országfordulatot és végigélve műemlékvédelmünk intézményrendszerének változásait – felügyelőség, hivatal, központok stb. De a vita még tart a rekonstrukció körül.

A magyar ICOMOS története még idekíváncozik. Az ENSZ műemlékvédelmi vonatkozású szervezete, melynek megalakulása után az Országos Műemléki Felügyelőség vezetősége megalapította a magyar tagozatot. Akkoriban létezett egy „népfrontos” műemléki szervezet. Lelkes helyi műemlékvédők a tanácsok mellett szerveződve képezték a műemléki albizottságokat. A rendszerváltozás után megszűntek az albizottságok, az ICOMOS magyar tagozata pedig, egyre bővülő tagsággal, civil szervezetté alakult, de változatlanul kötődve a változó hivatalos intézményhez, az ott dolgozó személyeken keresztül. Ezek az emberek közben nyugdíjasok lettek, vagyis az ICOMOS ma igazi civil szervezet.

Mint a témában egykor részt vevő idéztem fel a történet előzményeit. Már csak oldalvonalon kívülről szemlélődve, érte mindkét fél érveit. A szempontok közül, mint békekedvelő alkatú ember, két kifejezésen azért fennakadtam. Az egyik „a rekonstrukció [...] mértéke [...] komoly etikai kérdés”. Vagyis erkölcstelen, ami ítélet és nem indokolás. Ez így durva. A másik vélemény, amely a rekonstrukcióellenességében odáig is elmegy, hogy „megtartani romnak, még ha ezáltal el is pusztul végérvényesen”. A pusztuló rommal kapcsolatos megrendülésem érzelmi mélységét magyar emberként akkor éltem át, amikor mintegy húsz éve hallgatókkal, Erdélyben elhagyott magyar templomokat mértünk fel és dokumentáltunk. Voltak már romos épületek, a romlás különböző állapotában, és olyan romokat is találtunk, melyeken látszott, hogy templomok voltak, de már senki nem tudta, kik, mikor és kiknek építették! Egy dolog biztos, magyarok építették, és elmúltak nyomtalanul.

Az érvek és ellenérvek sorának nincs vége, és a vita kihallatszik a közvélekedésbe, s az azt formáló és tükröző médiába is. Az újságírói lelemény cinikusan meg is nevezi a szakmai csatát, így: *Ereklyekultusz kontra látványtervezők.*

Kellett ez nekünk?!

Én a helyreállítás, a rekonstrukció indokoltságát a következőkben látom:

- 1 „... azon nemzet, mely emlékeit veszni hagyja, azzal saját síremlékét készíti.” Ipolyi Arnold jó százötven éves intelme nem évvült el,
- 2 rom-emléket teljesen megvédeni – közép-európai éghajlatunk alatt – tetőig tartó újjáépítéssel lehet,
- 3 építész és fenntartó régész indokolt törekvése, hogy a közösség számára érthető formában mutassa be munkája eredményét,
- 4 az elődök életének tárgyi, megélhető visszaállításai a közösségi, nemzeti önértzet, identitás táplálói és erősítői,
- 5 a helyreállító építészek, képzőművészek, kézművesek szakmai felelőssége és közege a művészet autonómiája.

Rezümék / Abstracts

Fekete György

Az Élet kihívás – fogadd el!

■ A szerző esszéjében a *meghívás* és a *kihívás* eltérő jelentése felett tűnődik. Meghívottnak lenni jó, mert a meghívás a figyelem és a szeretet jele. A méltó kihívás elfogadásakor az vezet, hogy e döntés nyomán világra jövő új valóság, mű, jótett képes felülmúlni az eddig ismerteket, és ez maga a Kegyelemmel való találkozás. Az igazi megfelelés az embert nagy ügyek, nemes gondolatok részévé avatja – hiteket, közösségeket, szövetségeket fűz szorosabbra, és bátorítást ad azoknak, akikben még félelem bujkál, ha értelmes és nemes kihívásokkal találkoznak.

Tolcsvai Nagy Gábor

Anyanyelv és kinyilatkoztatás a reformáció nyomán

■ A reformáció egyik fontos eredménye a keresztény vallási szövegek, a *Biblia* és a zsoltaérok világi nyelvekre fordítása. A nemzeti nyelvekhez kötődő protestantizmus a nyelvhez való viszony, az anyanyelv mint tudás és tevékenység addig rejtett tényezőire világított rá, és fölerősítette ezek jelentőségét. A tanulmány a mai nyelv- és irodalomelméletek fényében azt vizsgálja, hogy mit jelent az anyanyelv, az anyanyelvűség, és a protestantizmus, a reformáció miért vált jelentős, máig ható nyelvtörténeti eseményé. Majd arra mutat rá, hogy az európai kultúra nemzeti nyelvűvé válása előre nem látott fejleményeket is eredményezett.

Petrőczy Éva

Czeglédi István, a kassai mártír prédikátor

■ A XVII. századi református lelkész, Czeglédi István neve összeforrt a kassai református eklézsia történetével. A tanulmány bemutatja a Hollandiában tanult tudós prédikátor életútját, munkásságát, és arra is választ keres, hogy miért vált e jámbor, magasan képzett lelkész az ellenreformáció kiszemeltjévé, miért vetették hamis vádakkal börtönbe. Czeglédi István és eszmetársai műveiből vett szemelvények azt bizonyítják, hogy a hazai puritanizmus nem tekinthető a kálvinizmus „népi” és „forradalmi” változatának, de képviselőinek krisztocentrikus gondolkodása egyfajta spirituális demokrácia irányába mutat.

Fábri Anna

Kötelességek és lehetőségek hagyományozása, avagy apai szándékok, tervek és példák a Teleki családban

■ A szerző azt vizsgálja, hogy Teleki Józsefnek, az Akadémiai Könyvtár alapítójának, a Magyar Tudományos Akadémia társalapítójának és első elnökének pályája és munkássága mögött milyen családi indíttatás, milyen neveltetés állt. A kortársak előtt is ismert volt Teleki László atyai útmutatásainak fontossága. Azonban arról aligha tudtak, hogy Teleki József – és két fivére – neveltetése egy kivételesen átgondolt és részletesen kifejtett, a legkorszerűbb nyugat-európai pedagógia tudományos elvein nyugvó, mintegy nyolcvanoldalas *Tanácsadás* alapján történt, amelynek megalkotója maga az apa, Teleki László volt.

Máté Zsuzsanna

A művészetfilozófus Fülep Lajos elfeledett írásai a reformációról

■ Fülep Lajos reformációról szóló, 1917-ben megjelent írásai két szempontból rendhagyóak. Egyrészt ezekről a tanulmányokról megfeledkezett az utókor, másrészt szerzőjük – az akkor már ismert művészettörténész és művészetfilozófus – ekkor református lelkésznek készült. A szerző értelmezi a fiatal Fülep kritikus szemléletének metafizikusságát, majd a három 1917-es tanulmány – *Örök reformáció, Reformáció és művészet, A református templom reformja* – közös vonásait mutatja be. Fülep Lajos az adott kérdést mindig a katolicizmus és a reformáció összefüggésrendszerében tárgyalja, ez után következik az egyéb korrelációk, paradoxonok és az általános fogalmi háttér ismertetése. Fülep a probléma megfogalmazása után száll vitába az addig elhangzott véleményekkel, végül okfejtő nyelvezettel, logikus érveléssel válaszlehetőségek, tömör megállapítások sorozatát nyújtja.

Pálfy Ágnes

Képirás – képolvasás

Faustus alakja a Német népkönyv állatszimbolikájának tükrében

■ A *Német népkönyv* az Európa-szerte ismert Faust-mondák nyomán íródott, tehát a középkori eredetű népi történet szüzességét még az eredeti formájában őrizte meg. A téma későbbi feldolgozásából az archaikus motívumok

elmaradtak, vagy a stilizálás során átalakultak. A tanulmány Goethe *Faustját* és az eredeti történet más feldolgozásait a Faust-monda legrégebbi rétegével veti egybe. Mindenekelőtt azzal az állat-szimbolikával, amely a népkönyv bevezető fejezeteiben kétféle funkciót tölt be: a főhős jellemzését adja, és küldetésének mibenlétéről szól.

Juhász Sándor

Az egyházművészet helyzete Magyarországon a XX. század első harmadában

■ A szerző a tárgyalt korszak hazai egyházművészetéről – a keresztény vallásgyakorlatot szolgáló építészeti, képző- és iparművészeti alkotásokról – úgy fest képet, hogy felidéri a témával foglalkozó budapesti kiállítások katalógusait és a tárlatokhoz kapcsolódó kritikákat, ismertetőket: ezzel az elődök szemüvegén keresztül látja és láttatja a korabeli egyház és a művészet viszonyát. Majd stílustörténeti és szervezeti szempontból mutatja be az egyházművészet hanyatlásától a modern vallásfelfogás művészi megfogalmazásáig vezető utat, amely már a korszerű egyházművészet lehetőségét hordozza.

Baldavári Eszter – Ritoók Pál

„Napsugár-iskola legyen ez az intézet!”

A Baár–Madas Református Gimnázium építéstörténete

■ Medgyaszay István építész a magyar népi építészetből vett szerkezeti megoldásokat korszerű anyagokkal, elsősorban a vasbeton alkalmazásával újíttotta meg, miközben a keleti művészet formáit is szívesen alkalmazta. Életművének kiemelkedő darabja a Baár–Madas Református Leánylíceum és Internátus épületegyüttese. Az intézet a kezdetektől az alapítók, Baár János és Madas Károly neve alapján Baár–Madas néven vált közzismertté és a hazai iskolatörténetben fogalom. A tanulmány a modern és korszerű, de a hagyományokat tiszteletben tartó keleti hangulatú, magyaros épület történetét ismerteti.

File Péter

„Új világosság jelenék...”

Protestantizmus a felkelő nap országában

■ Japán – jóllehet a XVI. század óta célpontja a keresztény misszionáriusoknak – a mai napig az egyik legkevésbé evangelizált ország, lakosságának alig két százaléka keresztény. Ezért a protestantizmus sem hagyott feltűnő „kézjegyet” az ország művészetén. A szerző áttekinti a japán protestáns templomépítészet és gyülekezeti ének, valamint a japán irodalom protestáns vonulatát. Végül arra mutat rá, hogy a Japánt gazdasági és kulturális világhatalommá tevő spirituális hatóerők kö-

zött jelen van a kereszténység, és azon belül a protestantizmus szelleme is.

Szakos Veronika Lilla

Protestantizmus Koreában

■ A kereszténység a XVIII. század második felében jutott el a Koreai-félszigetre: először a katolicizmus, majd – egy évszázaddal később – a protestantizmus is terjedni kezdett az országban. Ma a kereszténység a legnagyobb lélekszámmal rendelkező vallás Koreában: a hívek aránya megközelíti a népesség egyötödét. A tanulmány elsőként a koreai templomépítészet sajátosságairól szól: a templomok többsége nyugati stílusban épült, de az egyedi, tradicionális koreai stílusú templomra is akad példa. A koreai egyházi zenére a kereszténység és nyugati kultúra hatott, de az utóbbi években a hagyományos koreai zene is elfogadottá vált a keresztény szertartásokon. Az evangelizáció nyomán született meg a koreai keresztény irodalom, ma már több koreai költő munkásságában is megfigyelhetőek keresztény hatások, a keresztény szellemiség.

Bódiss Tamás

Kodály és a protestáns egyházzene

■ Kodály Zoltán a protestáns zenét a magyar kultúra elidegeníthetetlen – kutatásra, tanításra és művészi feldolgozásra méltó – részének tekintette. A protestáns népének szövegét és dallamát egységben kezelte. A népzenehez hasonlóan ez az anyag is a magyar zenetörténet régmúltjába vezet vissza, és ennek a – nyugat-európaihoz képest – hiányos fejezetnek a megírására, pótlására Kodály egy élet munkáját tette fel. Egyszerre látta meg a protestáns versekben-énekekben a történelmi és a művészi értéket, amit remekművek sorában őrzött meg a következő nemzedékek számára.

Berlász Melinda

Múltból jövőbe vezető utak

A magyar református egyházi éneklés sajátosságai

■ A nemzeti nyelvű, egyszólamú gyülekezeti ének a mai magyar református istentisztelet egyedüli hivatalos meghatározó zenei eleme. A szerző a „kálvini elvek” teológiai-zenei szempontú újraértékelése mellett érvel. Majd azt bizonyítja, hogy a magyar egyházi éneklés – református színeket is hordozó, de alapvetően közös – törzsanyaga egy különleges, ősi, a nép lelkében és hagyományában gyökerező zenei nyelv. Ezt az egyházi énekeskönyvekben őrzött, különleges liturgiai értékű dallamkincset – a népi kultúra egyéb értékeihez hasonlóan – óvni és gondozni kell.

Ecsedi Zsuzsa**Evangélikus egyházzene Magyarországon**

■ Az alapos zenei képzésben részesült Luther megőrizte az istentisztelet énekeiből mindazt, ami nem állt ellentétben a *Biblia* tanításával. Ezért lett az evangélikus identitás fontos eleme az egyszólamú gyülekezeti ének és a többszólamú műzene. A reformáció egyik jelentős eredménye, hogy az anyanyelven énekelt gyülekezeti ének önálló helyet kap a liturgiában. A szerző bemutatja Luther munkásságának és a lutheri reformáció németországi kezdeteinek egyházzenei vonatkozásait, majd a XVI. század első harmadától a jelenig vázolja a magyarországi evangélikus egyházzene fejlődésének fontosabb eredményeit.

Windhager Ákos**„Az örökkévalóságba távozott magyar szent”****Kodály protestáns vétói**

■ Kodály Zoltán csaknem ötven vallásos művet komponált – ez teljes életművének egyötöde. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a hívő, gyakorló katolikus zeneszerző miként alkalmazta a protestáns felekezetekhez köthető szövegeket és zenei műfajokat. Elsősorban Kodály zsolnáinak bemutatásával ad képet a személyes, nemzeti és szakrális megnyilatkozások metszetében megfigyelhető protestáns ethosról. Az elemzések azt bizonyítják, hogy Kodály számos alkotásában a hazai protestáns művelődési hagyomány legjelentősebb szövegeit, témáit veszi át, és ezek ellenzéki magatartásmodelljét is követi. A kompozíciók szorosan kötődnek a hitújító felekezetek szakrális, valamint vernakuláris kultúrájához, és a megidézett anyag az európai keresztény-humanista hagyományréteggel is érintkezik.

Jankovics Marcell**Szent László tisztelete**

■ A szerző arra keres választ, vajon a magyarság kit tisztel Szent Lászlóban: a hadvezért, a királyt, a szentet, a lovagot? Noha ezek a szerepek nem választhatók el egymástól, a történészek elsősorban a királyt és a hadvezért látják benne, a katolikus egyház a szentet, lovagként pedig Nagy Lajos király és a korszellem állította a nemesek elé példaképként. A Szent László-kultusz különlegességét a király alakja köré szövődő legendák és a személyéhez alakított ősi mondák adják. Ezek a szövegek sok esetben keleti, „pogány” eredetű és ázsiai gyökerű csillag-, valamint naphéroszi szerepbe öltöztetik a királyt. A Szent László-kultusz a mai napig a népet védelmező, vizet adó, az embereit tápláló-gyógyító, a mondákban, a mesékben a naphérosz vonásait viselő harcos, szent lovagkirályt övezi.

„Fábri elvtárs, tessék a filmet új jelenetekkel kiegészíteni!”**Szekfü András**

■ A tanulmány első része egy 1970-ben készült beszélgetést közöl Fábri Zoltánnal. Az interjú most jelenik meg először nyomtatásban. A rendező az 1950-es évek elejéig tekint át művészi pályáját, és vall meghatározó szellemi élményeiről – hogyan vált kora egyik legnevesebb és leg-sikeresebb rendezőjévé. A második részben a szerző megjegyzésekkel egészíti ki az ötven évvel korábban készült beszélgetést. Az *oral history* lehetőségeinek számbavételével és az ellentmondások feloldásának szándékával hasonlítja össze a Fábri Zoltán és Révai József közötti konfliktust felidéző visszaemlékezéseket.

Istvánfi Gyula**Megtámadták Füzér várát****avagy a „Citrom” és a „Savanyú szőlő” esete**

■ Közéleti kérdéssé vált a műemlékvédelem egy sajátos eljárása, a rekonstrukció körül zajló szakmai vita. Legutóbb az keltett médiavisszhangot, hogy a magyar ICOMOS Citrom-díjban részesítette a zempléni térségben található Füzér várának rekonstrukcióját, a romos épület majdnem teljes felépítését. A szerző ismerteti a vitapartnerek érveit és ellenérveit, a műemlékvédelem történetét és jelentősebb irányzatait, végül az épületrekonstrukció kérdésének építészetelméleti és műemlékvédelmi alapelveit tekinti át.

Fekete, György**Life Is a Challenge – Accept It**

■ In his essay, the author contemplates the concepts of invitation and challenge. Being invited is good because an invitation is a sign of attention and love. The motive behind accepting a worthy challenge is that the new reality, the work, the good deed, emerging from the decision can overcome what was known, and this amounts to an encounter with Grace itself. True observance makes people partake of great causes and noble ideas, strengthens faith, communities, and alliances. Besides, it encourages those who are still afraid to meet meaningful and noble challenges.

Tolcsvai Nagy, Gábor**The Vernacular and Revelation after the Reformation**

■ An important achievement of the Reformation was the translation of Christian religious texts, the Bible and the Psalms, into secular languages. Protestantism bound up with national languages brought to light the hidden factors of the relationship with language, the mother tongue as knowledge and activity, and reinforced their relevance. In the light of current linguistic and literary theory, the study examines the meaning of mother tongue, the use of the vernacular, and why Protestantism and the Reformation became a significant event in linguistic history, still relevant today. The essay then goes on to point out that, by taking up national languages, European culture gave rise to unforeseen developments.

Petróczi, Éva**István Czeglédi, the Martyr Preacher of Kassa**

■ The name of the 17th-century Reformed minister István Czeglédi is inseparable from the history of the Reformed Congregation of Kassa (now *Košice*). The essay outlines the life and work of the learned preacher who studied in the Netherlands, and also seeks to answer why this devout, highly qualified minister became the target of the Counter-Reformation, why he was imprisoned for false accusations. Excerpts from the works of István Czeglédi and his contemporaries prove that Hungarian Puritanism cannot be regarded as a 'popular' and 'revolutionary' version of Calvinism, but the Christocentric thinking of its representatives pointed to a kind of spiritual democracy.

Fábri, Anna**Bequeathing Obligations and Opportunities: Fatherly Intentions, Plans and Examples in the Teleki Family**

■ The author examines the family motivation and upbringing behind the career and work of József Teleki, the found-

er of the Academic Library, co-founder and first president of the Hungarian Academy of Sciences. The importance of the fatherly instructions József Teleki had received was well known to contemporaries. However, they hardly knew that the education of József Teleki and his two brothers had been based on an exceptionally well-considered and elaborate *Guidance*, an eighty-page treatise grounded on the principles of contemporary Western-European pedagogy, penned by the father, László Teleki.

Máté, Zsuzsanna**Art Philosopher Lajos Fülep's Forgotten Writings on the Reformation**

■ The writings of Lajos Fülep on the Reformation, published in 1917, are unusual in two respects. On the one hand, posterity forgot them; on the other, their author, already well known at the time as art historian and art philosopher, was preparing to be a Reformed minister. The author interprets the metaphysics of the young Fülep's critical approach, and then presents the common features of three studies written in 1917 – 'Eternal Reformation', 'Reformation and Art', and 'Reforming the Spaces of Reformed Churches'. Lajos Fülep always addresses the issue he deals within the context of the relation between Catholicism and Reformation, and then goes on to discuss other correlations, paradoxes, and the general conceptual background. After formulating the problem, Fülep challenges earlier opinions and, finally, he provides several possible answers and findings in a language pithy, logical and well-argued.

Pálfi, Ágnes**Pictures Written and Read****The Faustus Character, as Reflected in the Animal Symbolism of a German Chapbook**

■ The German *Volksbuch*, written on the basis of the Faust legends known throughout Europe, preserved the plot of the medieval folk tale in its original form. Later versions omitted or stylized the most archaic motifs. The paper compares Goethe's *Faust* and other versions of the original story with the oldest layers of the Faust legend, particularly with the animal symbolism in the introductory chapters of the chapbook. This animal symbolism has two functions, namely, to describe the character of the hero and to convey the nature of his mission.

Juhász, Sándor**Church Art in Hungary in the First Third of the 20th Century**

■ To describe the church art – works of architecture, fine and applied arts serving Christian religious practice – of

the period under discussion, the author uses catalogues, guides and reviews of exhibitions in Budapest at the time. Then, from a historical and organizational point of view, he outlines the route from the decline of church art to the artistic formulation of a modern concept of religion, one that had the potential for modern church art.

Baldavári, Eszter – Ritoók, Pál

'Let this be a Sunlight School!'

The History of the Baár-Madas Reformed Grammar School

■ The architect István Medgyaszay remodelled the structural solutions of Hungarian folk architecture by applying modern materials, primarily reinforced concrete. He also used motifs of Eastern art. The building complex of the Baár-Madas Reformed Girls' School is an outstanding work in his oeuvre. From the outset, the boarding school was known as Baár-Madas after the founders, János Baár and Károly Madas, and so it acquired fame in Hungarian educational history. The study describes the history of a modern and serviceable building that honours tradition and has an Eastern atmosphere.

File, Péter

'A New Light Doth Shine'

Protestantism in the Land of the Rising Sun

■ Though a target of Christian missionaries since the 16th century, Japan is the least evangelized countries with just under two percent of its population being Christian. Protestantism has thus not made a striking mark on the art of the country. The author reviews the Protestant traits of Japanese church architecture and congregational singing, as well as Japanese literature. Finally, he points out that the spiritual forces that turned Japan into an economic and cultural world power include also the spirit of Christianity and Protestantism in particular.

Szagos, Veronika Lilla

Protestantism in Korea

■ Christianity made its way to the Korean peninsula in the second half of the 18th century: first Catholicism and then, a century later, Protestantism began to spread in the country. Today, Christianity is the religion with the greatest number of followers in Korea: the proportion of Christians approaches one fifth of the population. The study first discusses Korean church architecture: most of the churches were built in a Western style, but there is also a number characteristically traditional Korean style churches. Korean church music was influenced by Chris-

tianity and Western culture, but, in recent years, traditional Korean music has also become accepted in Christian services. Evangelization brought about Korean Christian literature, as well, and Christian influences and attitudes can now be discerned in the work of several Korean poets.

Bódiss, Tamás

Roads from the Past to the Future

Hungarian Reformed Church Singing

■ Plain, congregational singing in the vernacular is the only official and dominant musical element of Hungarian Reformed worship. The author argues for the re-evaluation of 'Calvinist principles' from a theological-musical point of view. He then proves that the basic material of Hungarian church singing – bearing Reformed features but essentially common to all denominations – is a special and ancient musical idiom rooted in the soul and tradition of the people. This treasure of liturgical melodies kept in church hymnals ought to be preserved and cared for as any valuable item of folk culture.

Ecsedi, Zsuzsa

Lutheran Church Music in Hungary

■ Well-trained in music, Luther kept all hymns of worship that did not contradict the teaching of the Bible. That is why plain, congregational singing and polyphonic composed music became important elements of Lutheran identity. One of the major achievements of the Reformation was that congregational singing in the vernacular became a part of the liturgy. The author presents the church music aspects of Luther's work and the beginnings of the Lutheran Reformation in Germany, and then outlines the most important achievements of Lutheran church music in Hungary from the first third of the 16th century to the present day.

Windhager, Ákos

'A Hungarian Saint Who Attained Eternity'

The Protestant Vetoes of Kodály

■ Zoltán Kodály composed almost fifty religious works, which amount to one fifth of his entire oeuvre. The study examines how the devout Catholic composer used texts and genres associated with Protestant denominations. With reference primarily to Kodály's psalms, the study explores the Protestant ethos manifest in Kodály's personal, national and sacral articulations. The analysis demonstrates that several of Kodály's works adapt the most important texts and themes of

the Protestant cultural tradition in Hungary, and also follow their dissenter model of conduct. The compositions are closely linked to the sacred and vernacular cultures of the faith-renewing denominations, and the material they invoke also connects to the Christian-Humanist tradition.

Jankovics, Marcell

The Cult of Saint Ladislav

■ The author asks whom Hungarians actually venerate in Saint Ladislav: the commander, the king, the saint, or the knight? Although these roles cannot be separated, historians see the king and the warlord chiefly, the Catholic Church the saint, and King Louis the Great and the Zeitgeist of the day held him up as an example of knighthood for the nobility. The specialty of the cult of Saint Ladislav is provided by the legends surrounding the royal figure and the archaic legends related to his person. In many instances, these texts furbish the king with the roles of stellar and solar heroes of Eastern or Asian, 'pagan' origin. The cult of St. Ladislav continues to be one of a royal, knightly saint who protects his people, brings them water and food, and heals them, bearing the features of solar heroes of myths.

Szekfü, András

The Hundredth Anniversary of Zoltán Fábri

■ The first part of the study includes a conversation with Zoltán Fábri conducted in 1970. This is the first time the interview is printed. In it, the director recalls his career until the beginning of the 1950s, and speaks about the decisive intellectual influences he encountered and how he became one of the most prominent and most successful directors of his time. The second part of the study includes the author's comments on the conversation which took place fifty years earlier. Taking the possibilities of oral history into account and intending to resolve contradictions, the author compares the recollections of the conflict between Zoltán Fábri and József Révai.

Istvánfi, Gyula

The Siege of Füzér Castle or the Case of the 'Lemon' and 'Sour Grapes'

■ Reconstruction is one particular procedure of protecting monuments. The professional debate about this procedure has become a public issue. Most recently, media attention was attracted by the Hungarian branch of ICOMOS awarding its Lemon Prize to the reconstruction of Füzér Castle, the almost complete rebuilding of

the ruined monument in the Zemplén region. The author reviews the arguments and counter-arguments of the parties, the history of and major trends in monument protection, and finally outlines the fundamental principles of the architectural and conservational theories of reconstructing buildings.

Szerzők / Authors

Baldavári Eszter (1986)

művészettörténész. Fő kutatási területe a századforduló európai építésze. Kőrössy Albert Kálmán építőművész monográfusa, a Magyar Építészeti Múzeum és Műemléki Dokumentációs Központ muzeológus munkatársa, a CentrArt Művészettörténészek Új Műhelye Közhasznú Egyesület elnökségi tagja.

Bódiss Tamás DLA (1961)

Károli Gáspár-díjas orgonaművész, karnagy, egyházzeneész, a Magyarországi Református Egyház egyházzenei vezetője, a Kálvin téri Református Templom orgonista-kántora, a Magyar Egyházzenei Társaság alelnöke, a Zeneakadémia Egyházzene Tanszékének docense. Fő kutatási területe az egyházzene története, a himnológia és a protestáns orgonairodalom.

Ecsedi Zsuzsa DLA (1964)

egyházzeneész, zenetanár. Az Evangélikus Kántorképző Intézet tudományos munkatársa. Kutatási területe a himnológia és az evangélikus egyházzene. Részt vett az *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)* című kötet elkészítésében.

Fábri Anna CSc (1945)

irodalom- és művelődéstörténész. Kutatási területe a XIX–XX. századi magyar elbeszélő irodalom, valamint a társasélet és a viselkedéskultúra a XVIII–XIX. századi Magyarországon. Több szövegkiadás, antológia, szöveggyűjtemény mellett hat monografikus igényű könyvet publikált.

Fekete György (1932)

Kossuth-, Prima- és Munkácsy Mihály-díjas belsőépítész, Érdemes művész, szakíró, szerkesztő, professor emeritus. Művészi alkotópályája a belsőépítészet szinte minden területét átfogja. Alapító főszerkesztője a *Magyar Iparművészet* című folyóiratnak. 2011-től 2017-ig a Magyar Művészeti Akadémia elnöke, jelenleg tiszteletbeli elnöke.

File Péter (1997)

a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának lelkes-teológus szakos hallgatója. Fő kutatási területei a külmisszió és a japán kereszténység.

Istvánfi Gyula PhD (1938)

Forster Gyula-, Ybl Miklós- és Széchenyi-díjas építész mérnök, professor emeritus. Fő kutatási területe az építészet története, az őskor és az ókori Kelet építésze, a magyar népi építészet, valamint a műemlék-helyreállítás. Öt szakönyv és számos szakcikk szerzője. A Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje kitüntetésben részesült.

Jankovics Marcell DLA (1941)

Balázs Béla- és Kossuth-díjas Érdemes művész, filmrendező, illusztrátor, művelődéstörténész, író, oktató. 2006-ben Prima Primissima-díjban részesült, 2013-ban megkapta a Magyar Érdemrend középkeresztjét a csillaggal, 2014-ben a Nemzet Művésze kitüntetést. A Magyar Művészeti Akadémia alelnöke.

Juhász Sándor (1954)

művészeti író, újságíró. Kutatási területe a II. világháború előtti magyar magángyűjtemények és a XVII. századi holland grafika.

Máté Zsuzsanna CSc (1961)

Madách Imre-díjas művészetfilozófus, irodalmár, az SZTE JGYPK Művészeti Intézetének habilitált tanára, az SZTE Filozófia Doktori Iskolája témavezetője, a Művészeti Szakkollégium vezetője. Nyolc művészetfilozófiai, művészetelméleti könyve és közel másfél száz írása jelent meg.

Pálfi Ágnes PhD (1952)

költő, esszéíró, a Magyar Írószövetség költői szakosztályának tagja, 2013-tól a *Szenárium* szerkesztője. Legutóbbi kötetei: *Kortyolgat az ég tavából* (Arany János és József Attila mitopoézise); *Möbiusz* (Válogatott és új versek).

Petróczi Éva PhD (1951)

Arany János Jutalomban, a Magyar Rádió Nívódíjában és József Attila-díjban részesített költő, író, irodalomtörténész, műfordító, publicista, habilitált egyetemi docens. Kutatási területe a magyar és az angolszász puritán irodalom. A *Stádium* főszerkesztő-helyettese, a *Reformátusok Lapja* szerkesztőbizottsági tagja. 2014-ben a Protestáns Újságírók Szövetségének Rát Mátyás életműdíjában részesült.

Ritoók Pál (1961)

művészettörténész. 1987 óta a Magyar Építészeti Múzeum munkatársa, számos monografikus és tematikus építészettörténeti kiállítás rendezője, társrendezője, valamint katalógusok és tanulmányok szerzője a XIX. és a XX. századi magyar építészet témájában.

Szakos Veronika Lilla (1992)

katolikus teológus, keleti nyelvek és kultúrák szakos bölcsész. Jelenleg az ELTE Bölcsészettudományi Karának koreanisztika mesterszakos hallgatója. Fő kutatási területe a szeretet teológiája és a koreai kereszténység története.

Szekfü András PhD, DLA (1941)

filmtörténész, habilitált címzetes egyetemi tanár. Fő kutatási területe a dokumentumfilm-művészet története és elmélete. Jelenleg magyar filmtörténeti interjúinak kötetbe gyűjtésén dolgozik.

Tolcsvai Nagy Gábor DSc (1953)

egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Kutatási és oktatási területe a kognitív szemantika, a magyar nyelv kognitív leírása, az irodalomértés, a magyar nyelv művelődéstörténete és a teológiai szemantika.

Windhager Ákos PhD (1975)

irodalom- és művelődéstörténész, szakíró, egyetemi oktató. Fő kutatási területe a XIX–XXI. századi szépirodalom, a klasszikus zene és a tömegkultúra történelemmel folytatott párbeszéde. Az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének munkatársa.

Zirkuli Péter PhD (1948)

költő, prózaíró, újságíró, szerkesztő, egyetemi oktató. Több francia és magyar egyetem és kutatóintézet munkatársa volt. Jelenleg a párizsi l'Harmattan kiadó sorozatszerkesztője.

Baldavári, Eszter (1986),

art historian. Her main field of research is the European architecture of the turn of the century. She published a monograph on the life work of architect Albert Kálmán Kőrössy, works as a museologist at the Museum of Hungarian Architecture and National Monument Documentation Center, and also serves on the Board of the New Workshop of CentrArt Art Historians.

Bódiss, Tamás, DLA (1961),

Károli Gáspár Prize-winning organist, choir master, church musician, Head of Church Music in the Reformed Church of Hungary, organist of the Reformed Church in Kálvin tér, Budapest, Vice-president of the Hungarian Church Music Society, docent at the Department of Church Music of the Academy of Music. His research interests span the history of church music, hymnology, and Protestant organ literature.

Ecsedi, Zsuzsa, DLA (1964),

church musician, music teacher. Associate fellow of the Lutheran Church Organist Training Institute. Her fields of study include hymnology and Lutheran church music. She participated in the preparation of the volume entitled *Lutheran and Reformed Hymns (1601–1700)*.

Fábri, Anna, CSc (1945),

literary and cultural historian. Her fields of research are Hungarian fiction in the 19th and 20th centuries, as well as social life and behaviour culture in Hungary in the 18th and 19th centuries. In addition to editing various texts and anthologies, she has published six monographs.

Fekete, György (1932),

Kossuth, Prima and Munkácsy Award-winning interior designer, writer, editor, professor emeritus. His career spans virtually all areas of interior design. Founding editor-in-chief of the journal *Magyar Iparművészet*. President of the Hungarian Academy of Arts between 2011 and 2017, he is currently its Honorary President.

File, Péter (1997),

a student of theology at the Károli Gáspár Reformed University. His main research areas are foreign mission and Japanese Christianity.

Istvánfi, Gyula, PhD (1938),

architect. He is winner of the prizes Forster Gyula, Ybl Miklós and Széchenyi prizes, and a professor emeritus. His main fields of research are the history of architecture, ancient,

Eastern and Hungarian folk architecture, and the restoration of national monuments. He is the author of five books and numerous articles. He was decorated with Knight's Cross of the Order of Merit of the Republic of Hungary.

Jankovics, Marcell DLA (1941),

Balázs Béla and Kossuth Prize-winning artist, film director, illustrator, cultural historian, writer, lecturer. He received the Prima Primissima Prize in 2006, the Middle Cross with Star of the Hungarian Order of Merit in 2013, and the title Artist of the Nation in 2014. He is currently Vice-president of the Hungarian Academy of Arts.

Juhász, Sándor (1954),

writer on art, journalist. His main fields of interest include Hungarian private collections in the inter-war period and Dutch drawings of the 17th century.

Máté, Zsuzsanna, CSc (1961),

Madách Imre Prize-winning art philosopher, literary critic, habilitated lecturer at the Juhász Gyula Teacher Training Faculty of the University of Szeged. She has published eight books on art philosophy and theory, as well as some hundred and fifty articles.

Pálfı, Ágnes, PhD (1952),

poet, essayist, member of the Poetry Department of the Hungarian Writers' Union, editor of *Szcenárium* since 2013. Recently, she published a volume on the poetry of János Arany and Attila József (*Kortyolgat az ég tavából: Arany János és József Attila mitopoézise*) and a collection of poems (*Möbiusz: Válogatott és új versek*).

Petróczi, Éva, PhD (1951),

Arany János Award, Hungarian Radio Standard and József Attila Prize-winning poet, writer, literary historian, translator, journalist, habilitated university docent. Her main field of research is Anglo-American and Hungarian Puritanism. She is deputy editor-in-chief of *Stádium* and member of editorial board of *Reformátusok Lapja*. She received the Rát Mátyás Oeuvre Prize of the Protestant Journalists' Union in 2014.

Ritoók, Pál (1961),

art historian. He is on the staff of the Museum of Hungarian Architecture, and has curated several one-man and thematic exhibitions on architectural history, edited various catalogues, and published studies in the history of architecture in Hungary in the 19th and 20th centuries.

Szakos, Veronika Lilla (1992),

Catholic theologian. She studied Eastern languages and cultures, and is currently taking a masters course in Korean studies at the Faculty of Arts of Eötvös Loránd University. The focus of her research is the theology of love and the history of Korean Christianity.

Szekfü, András, PhD, DLA (1941),

cinema historian, habilitated, honorary university professor. His main field of research is the history and theory of documentary film. He is currently working on a volume of interviews on the history of Hungarian cinema.

Tolcsvai Nagy, Gábor, DSc (1953),

university professor, ordinary member of the Hungarian Academy of Sciences. His main research interests include cognitive semantics, the cognitive description of the Hungarian language, understanding literature, the cultural history of the Hungarian language, and theological semantics.

Windhager, Ákos, PhD (1975),

literary and cultural historian, writer, university lecturer. His main research areas include literature in the 19th and 20th centuries, and the dialogue of classical music and popular culture with history. He is staffer at the Research Institute of Art Theory and Methodology of the Hungarian Academy of Arts.

Török, Lajos, PhD (1970),

literary historian, critic, university professor. His main area of research includes classical Hungarian literature and crime stories of the Kádár era.

Zirkuli, Péter, PhD (1948),

poet, author, journalist, editor, university lecturer. He was on the staff of several French and Hungarian universities and research institutes. Currently, he is series editor at Éditions L'Harmattan, Paris.

Az illusztrációk forrásai:

- 4–5. oldal ©MTI, Illyés Tibor
- 7. oldal Fekete György
- 13. oldal Zirkuli Péter
- 14. oldal ©Cultiris
- 17. oldal Petőfi Irodalmi Múzeum
- 18. oldal reformatus.hu
- 33. oldal ©MTI
- 34. oldal ©AKG Images/Cultiris
- 65–71. oldal Szász Zsolt archívuma
- 75, 77–79. oldal Magyar Iparművészet 1908/6.szám
- 76. oldal MCP Műterem, Hungart ©
- 80–84. oldal Magyar Építészeti Múzeum gyűjteménye
- 89. oldal Joel Abroad, Flickr <https://www.flickr.com>
- 90. oldal <http://www.makikichristian.org/wp-content/uploads/2016/02/mccslider-002.jpg>
- 91. oldal Jeffrey Bingham Mead, <http://2.bp.blogspot.com/>
- 92. oldal „Hallowed Songs” metodista énekgyűjtemény, 1886. p. 66.
- 93. oldal <https://i.pinimg.com>
- 95. oldal <http://bergman.egloos.com>
- 96. oldal <http://mapio.net>
- 97. oldal <http://blog.daum.net>
- 98. oldal Wikimedia
- 99. oldal <http://missionstay.or.kr>
- 100. oldal <http://kimswoogeun.org/archives>
- 101. oldal <http://cafe.fgtv.com>
- 102. oldal <http://www.ssu.ac.kr/web/museum>
- 107. oldal fenn Wikipedia
- 107. oldal lenn: LFZE Egyházzene Tanszék
- 108. oldal fenn: Wikipedia
- 108. oldal lenn Bódiss Tamás kottagrafikája
- 109. oldal LFZE Egyházzene Tanszék
- 110. oldal bal fenn Wikimedia
- 110. oldal Bódiss Tamás
- 113. oldal A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok, Komjáti, 1574, CCCXXrv. Lelőhelye: Budapest, OSZK, FM 2 552 (Z42_319 és Z42_320).
- 114. oldal Az Eperjesi graduál (1635–1652) címlapja. Lelőhelye: Budapest, OSZK, Fol. Hung. 2153
- 114. oldal Luther Márton énekének fordítása a Huszár Gál graduál-énekeskönyvéből
- 115. oldal Ecsedi Zsuzsa gyűjteményében található példányból (1841). Jiří Třanovský biblikus cseh nyelvű énekeskönyvének első kiadása 1636-ban jelent meg.
- 116. oldal Ecsedi Zsuzsa gyűjteménye
- 120–125. oldal Windhager Ákos
- 130–137. oldal Nádorfi Lajos

- 140. oldal Országos Széchényi Könyvtár, Csépany Sándor
- 142. oldal Országos Széchényi Könyvtár, Fényképtár, Schandl Teréz
- 144. oldal Országos Széchényi Könyvtár, Fényképtár Csépany Sándor
- 145–147. oldal MTI archívum
- 148–149. oldal Országépítő folyóirat archívuma
- 150–152. oldal Zsitva Tibor
- 145–147. oldal MTI archívum
- 164. oldal MTI archívum

Elválasztó képek:

Forrás: © MTI

- 10. oldal Debreceni Nagytemplom
- 19. oldal Református templom, Pápa
- 26. oldal Reformáció Emlékparkja, Budapest
- 35. oldal Református Vártemplom, Marosvásárhely
- 47. oldal Dékáni lánc, Reformáció 500, Kiállítás Kecskeméten
- 60. oldal Kálvin János mellszobor, Marosvásárhely
- 73. oldal Magyar Nemzeti Múzeum, Ige-Idők kiállítás
- 87. oldal Kiállítás Kálvin Jánosról Szegeden, 2009
- 104. oldal Ige-Idők, Kiállítás, Magyar Nemzeti Múzeum
- 119. oldal A Vizsolyi református templom
- 128. oldal Menekülők, Debreceni bemutató, Csokonai Színház, 2017
- 138. oldal Reformáció emlékműve, Debrecen
- 164. oldal A reformáció hónapját megnyitó istentisztelet, Deák téri Evangélikus templom, 2015